

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№1
Vol. 5
2023

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2023, Volume 5, Number 1

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023
Астана, 2023

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары: **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары: **Ирина Невская**, доктор, проф., Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Клара Адыгаши	ф.ғ.д., проф., Дебрецен университеті, Славистика институты (Дебрецен, Мажарстан)
Ғайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Ұлданай Бахтикиреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Альфия Галимуллина	пед.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Шакимшарип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Алисия Кампи	Ph.D, Индиана Университеті (Вирджиния штаты, АҚШ)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Келльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлиннің еркін университеті (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газеті (Астана, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к, аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	ф.ғ.д., проф., М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Клара Сандор	Ph.D., проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдиков	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D, проф., Назарбаев Университеті (Астана, Қазақстан)
Балаш Судар	Ph.D, Мажарстан ғылым академиясы Тарих институты (Будапешт, Мажарстан)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Ахмет Ташағыл	т.ғ.д., проф., Йедитепе университеті (Стамбул, Түркия)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Айдан Хандан	Ph.D, каум.проф., Баку мемлекеттік университеті (Баку, Әзірбайжан Республикасы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Есенғалиева	пед.ғ.к., проф., жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №КЗ27ҰҰ00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK*
L.N. Gumilyov Eurasian national university (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof.*
L.N. Gumilyov Eurasian national university (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya, Dr., Prof., Goethe university (Frankfurt, Germany)**

Editorial board

Klara Agyagasi	Doctor of Philology, Prof., University of Debrecen, Institute of Slavic studies (Debrecen, Hungary)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Alfiya Galimullina	Doctor of Pedagogical sciences, Prof., Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr. Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr. Prof., Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Alicia Campi	Ph.D, Indiana University (Virginia, USA)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr. Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical sciences, Prof., Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., Republican newspaper «Egemen Qazaqstan» (Astana, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Yuliya Lysenko	Doctor of Historical science, Prof., Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Kenzhekhan Matyzhanov	Doctor of Philology, Prof., M.O. Auezov Institute of Literature and Art, (Almaty, Kazakhstan)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Klara Sandor	Ph.D., Prof., Szeged University (Szeged, Hungary)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
David Somfai Kara	Ph.D., Prof., Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Balazs Sudar	Ph.D, Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest, Hungary)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical science, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Ahmet Tasagil	Doctor of Historical Sciences, Prof., Yeditepe University (Istanbul, Turkey)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Aydan Khandan	Ph.D, assos.prof., Baku State University (Baku, Republic of Azerbaijan)
Firdaus Khisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Yessengaliyeva	Candidate of Pedagogical sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2 K. Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Ирина Невская**, доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Редакционная коллегия

Клара Адыгаш	д.ф.н., профессор, Университет Дебрецена, Институт славистики (Дебрецен, Венгрия)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Ваву-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Альфия Галимуллина	д.пед.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави (Туркестан, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D., Университет Индиана (штат Вирджиния, США)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф., Уппсальский университет (Упсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумек	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Республиканская газета «Егемен Қазақстан» (Астана, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет (Барнаул)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Кенжехан Матъжанов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Клара Сандор	Ph.D., проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдииков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Казахстан)
Балаш Судар	Ph.D., Институт истории Венгерской академии наук (Будапешт, Венгрия)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Ахмет Ташагыл	д.ист.н., проф., Йедитепский университет (Стамбул, Турция)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Айдан Хандан	Ph.D., асс.проф., Бакинский государственный университет (Баку, Азербайджанская Республика)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Айман Азмұханова	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Есенгалиева	к.пед.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год. Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Тарих және Археология/ History and Archeology / История и Археология

Е.Б. Сыдықов, А.Қ. Құмар В.В. Бартольд және А-З. Уәлиди Тоған еңбектері: зерттеу нәтижелерінің ғылыми интерпретациясы	
Ү.В. Sydykov, А.К. Kumar Works of V.V. Barthold and Z. Velidi: interpretation of the research results.....	
Е.Б. Сыдықов, А.К. Кумар Труды В.В. Бартольда и А-З. Валиди: научная интерпретация результатов исследования	7
М. Иванич Дерево рода в «Дафтар-и Чингиз-наме».....	
М. Иванич «Дафтар-и Шыңғыс-нама» ескерткішіндегі ру ағашы	
М. Ivanics Tree of the clan in the «Daftar-i Çinggis-name».....	20
А.М. Каирмагамбетов, А. Оңгарұлы, Р.Т. Дарменов Случайная находка железного акинака с антенновидным навершием.....	
А.М. Каирмагамбетов, А. Оңгарұлы, Р.Т. Дарменов Сабының басы антенна тәріздес кездейсоқ табылған темір ақиғақ.....	
А.М. Kairmagambetov, А. Onggaruly, R. T. Darmenov Accidental finding of an iron akinak with antenna-shaped pommel	36
Т. Молдабай History of Turkic alphabet development	
Т. Молдабай Түркі әліпбиінің даму тарихы.....	
Т. Молдабай История развития тюркского алфавита	49
С.К. Сакенов, Б.М. Хасенова, Ә.А. Нұсқабай Реконструкция святилища позднего Средневековья в лесном массиве Бурабай.....	
С.Қ. Сакенов, Б.М. Хасенова, Ә.А. Нұсқабай Бурабай орман алқабындағы кейінгі орта ғасырлық киелі орынның реконструкциясы.....	
S.K. Sakenov, B.M. Khasenova, A.A. Nusqabay Reconstruction of the Late Medieval sanctuary in the Burabay forest.....	60

*Қазақтардың мәдениеті мен өнері / Culture and Art of the Kazakhs /
Культура и искусство казахов*

С.М. Гиззатов Тоғызқұмалақ ойыны: шығу тарихы, дамуы және қазіргі замандағы жай-күйі.....	
S.M. Gizzatov The Togyzkumalak game: origin, development and current state.....	
С.М. Гиззатов Игра тогызкумалак: история происхождения, развитие и современное состояние.....	78

Дипломатия және Саясат / Diplomacy and Politics / Дипломатия и Политика

- С. Мухамеджанова, И. Шахин, А. Шарип* ТҮРКСОЙ и ее роль в культурной интеграции тюркских стран.....
- С. Мұхамеджанова, И. Шахин, А. Шәріп* ТҮРКСОЙ және оның түркі елдері мәдени ықпалдастығындағы рөлі.....
- S. Mukhamedzhanova, I. Shahin, A. Sharip* TURKSOY and its role in the cultural integration of the Turkic countries 98

Түркі тілдері/ Turkic languages/ Тюркские языки

- А.Р. Маемерова* «Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағынасы мен шығу тегі.....
- A.R. Maümetrova* The meaning and origin of the name Saikal in the Turkic languages.....
- А.Р. Маемерова* Значение и происхождение имени «Сайқал» в тюркских языках..... 119
- З.К. Темірғазина, О.К. Андриященко* Десемантизация древнетюркских элементов хан, baj, beg в современных казахских антропонимах.....
- З.Қ. Темірғазина, О.К. Андриященко* Көне түркілік хан, бай, бек элементтерінің қазіргі қазақ антропонимдеріндегі десемантизациясы
- Z.K. Temirgazina, O.K. Andryushchenko* Desemantization of the Old Turkic khan, baj, beg in the modern Kazakh anthroponyms..... 131

Әдебиет және Фольклор/ Literature and Folklore/ Литература и Фольклор

- B.S. Korganbekov, F.I. Gabidullina* On the genesis of the epos «Alpamys Batyr».....
- Б.С. Қорғанбеков, Ф.И. Габдуллина* «Алпамыс батыр» эпосының генезисі жайында.....
- Б.С. Қорғанбеков, Ф.И. Габдуллина* О генезисе эпоса «Алпамыс батыр»..... 145

СЫН-ПІКІРЛЕП/ REWIEWS/ РЕЦЕНЗИИ

- М.В. Аманбекова, В.Е. Шагимгереева* Essays on modern Tuvan culture
- М.Б. Аманбекова, В.Е. Шагимгереева* Қазіргі Тува мәдениетінің очерктері.....
- М.Б. Аманбекова, В.Е. Шагимгереева* Очерки современной тувинской культуры 162

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ / HISTORY AND ARCHAEOLOGY /
ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

В.В. Бартольд және А-З. Уәлиди Тоған еңбектері: зерттеу нәтижелерінің ғылыми интерпретациясы¹

Е.Б. Сыдықов^а, *А.Қ. Құмар^б

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: rector@enu.kz)

^бҚарағанды индустриялық университеті, Теміртау, Қазақстан Республикасы
(E-mail: 007.askar@gmail.com). *Байланыс үшін автор: 007.askar@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

В.В. Бартольд,
З. Валиди,
Қарахан,
М. Қашқари,
моңғол, Рашид
ад-Дин, Құтадғу
білік.

XҒТАР 03.00.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-7-19>

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ресейлік шығыстанушы ғалымдар тарапынан Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы мен әдебиетін зерттеу жұмыстары қарқынды жүрді. Жүзеге асырылған бірқатар терең зерттеулерде еуропалық ғалымдардың жұмыстары сынға алынды. XX ғасыр басында сол зерттеулердің нәтижесі ретінде іргелі ғылыми шығармалар жарық көріп, солардың қатарында академик В.В. Бартольдтың революцияға дейін жазған еңбектері енген көптомдық жүйелі жинағы шыққан болатын. Ғалымның ортағасырлық түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, географиялық және әдебиет тарихына қатысты деректері бүгінгі күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтқан емес. Академик В. Бартольд өз еңбегін жазу барысында бірнеше ғалымға сілтеме жасайды. Олардың арасында сол уақыттағы жас ғалым, кейіннен түркі мұсылмандары арасынан шыққан көрнекті шығыстанушы, Түркия Республикасында жалпы түркі тарихы курсының негізін салған, бірнеше монография мен көптеген ғылыми жарияланымдардың авторы болған Зәки Уәлиди бар еді.

Бұл мақалада В. Бартольд пен Зәки Уәлиди арасындағы ғылыми шығармашылық байланыстар зерделенеді. Зерттеу нысаны ретінде В.Бартольдтың IX томдық шығармалар жинағының алғашқы бес томы қарастырылып, оларда қос ғалымның идеялық байланыстарының барынша айқын көрініс тапқаны ашып көрсетіледі және Зәки Уәлиди шығармашылығының В. Бартольд зерттеулеріндегі маңызы көрсетіледі.

Мақала авторлары өздерінің пікір-пайымдарын келтіре отырып, деректерге салыстырмалы талдау әдістерін қолданады. Талдау барысында дереккөздерге сілтеме жасалып, Зәки Уәлидидің библиографиялық және жеке мұрағаттық материалдары пайдаланылады.

Received 16 January 2023. Revised 20 January 2023. Accepted 20 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Sydykov Y.B., Kumar A.K. Works of V.V. Barthold and Z. Velidi: interpretation of the research results // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 7-19. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-7-19>

Дәйексөз үшін:

Сыдықов Е.Б., Құмар А.Қ. В.В. Бартольд және А-З. Уәлиди Тоған еңбектері: зерттеу нәтижелерінің ғылыми интерпретациясы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – 7-19 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-7-19>

¹ Мақаланың мазмұнына қарай жалғасы болады

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында еуропалық зерттеушілердің шығыс әлемінің тарихын аша түсуі, олардың еңбектері Ресейдегі шығыстану ғылыми мектебінің қалыптасуына себеп болды. Ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі академик, ірі шығыстанушы ғалым Василий Владимирович Бартольдтың (1869-1930) көп томдық «Шығармаларында» араб, парсы, түркі жазуы дереккөздеріне толы тың зерттеу нәтижелері топтастырылды. Бұл мақалада ғылыми еңбектерді жинақтауға жартығасырлық ғұмырын сарп еткен В. Бартольд пен тарихшы-ғалым, ординар профессор Ахмет Зәки Уәлиди Тоған (1890-1970) арасындағы ғылыми шығармашылық байланыстар мәселесі қозғалады. Әлемдік ориенталистер қауымы алдында жеке шығыстану-тарих мектебін қалыптастыруда қос ғалымның атқарған еңбектері сараланады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Орта Азия тарихына қатысты ерте ортағасыр кезеңдерінен бастап іргелі ғылыми еңбек, ізденістерін айналымға енгізген В. Бартольдтың зерттеу тақырыптарының шеңбері өте кең болатын. Ол негізгі жұмыстарын Ислам тарихы, араб халифатының ерте тарихы, Иранның әлеуметтік-мәдени тарихы мен тарихи географиясы, Кавказ бен Сырт Кавказ тарихы, түркі және моңғол халықтарының тарихы мен этнографиясы, мұсылмандық эпиграфика мен нумизматика салаларына арнады. Оның 1917 жылдың тарихи оқиғаларына дейін жарияланған еңбектері идеологиялық сынаржақ теорияларға ұрынбады және одан кейінгі ғылыми мақалаларындағы ұстанымдары өмірінің соңына дейін берік болды. Зерттеу барысында Зәки Уәлидидің жеке мұрағатынан алынған материалдар В. Бартольдтың шығармаларында орын алғандығымен нақтылана түсті. Яғни, әрбір келтірілген дереккөздерге логикалық пайымдаулар және салыстырмалы әдіс арқылы мысалдар келтіруде көп септігін тигізді. Бұл мақалада В. Бартольдтың шығармалар жинағының алғашқы бес томы қамтылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Академик В.Бартольдтың еңбектері 9 томдық «Шығармаларға» жинақталып басылды. Әрбір том үш-төрт ғылыми диссертациялық тақырыптарға пара пар мәселелерді қамтығанын ескере отырсақ, ғылыми қызметінің 42 жылында жазған 500-ге тарта еңбектері өз заманында жоғары бағасын алды. Шығармалар жинағын жинақтау барысында өзінің шәкірті профессор И.Умняковтың жасаған «аннотацияланған библиографиясы» саралауға көп көмегін тигізді (Бартольд, 1963а: 13).

Бұл еңбек арқылы Зәки Уәлидимен орнатылған ғылыми шығармашылық байланыстарды анықтауға болады. Яғни, қос ғалымның мұрасы бірін-бірі толықтырып тұрды деуге болады. Сонымен қатар, Зәки Уәлидидің мұрасын зерттеуші Серкан Ажардың (Serkan Acar) еңбегіндегі Ахсен Батурдың (Dr. Ahsen Batur) зерттеулері осы мәселеге тоқталады (Acar, 2017: 77-83). В.Бартольд өмірінің соңына дейін Зәки Уәлидимен шығармашылық байланыста болғандығы жөнінде Зәки Уәлидидің ғылыми мұрасын зерттеген А.Салиховтың еңбегінен де көруге болады (Салихов, 2001: 155-161).

Талдау

В. Григорьев, Д. Хвольсон, П. Лерх, Н. Березин, В. Тизенгаузен, Н. Веселовский, В. Радлов, В. Розен сынды зерттеушілердің еңбектері В.Бартольдты табанды зерттеу жұмыстар жүргізуге итермеледі. В.Бартольдтың қызығушылығы Орта Азия тарихына қарай ауып, ғалымның ғылыми шығармашылық бағытын анықтап берді деуге болады. XIX ғасырдың соңында Патшалы Ресей құрамына Орта Азия халықтарының енуі ғалымдардың қызығушылығын арттырды. Алайда бұл тек бастаулардың алды болды, өйткені деректер қоры жеткіліксіз болатын (Бартольд, 1963а: 5).

Академиктің Орта Азия тарихына, әсіресе қазақ тарихына қатысты ғылыми мұрасына баса назар аудару бүгінгі таңда өзекті деп ойлаймын. Зәки Уәлиди алғашқы еңбектерін жаза бастаған тұста В. Бартольд әлемнің бірнеше мемлекетіне іссапар жасап, 150-ден астам ғылыми еңбек жариялап үлгерген, толысқан ғалым еді. Осы орайда Зәки Уәлидидің шығыстанушы жетекші ғалымдардың көзіне түсуі оның ғылыми әлеуетін арттырғаны сөзсіз.

Ахмет Зәки Уәлиди *Тоған (Ахметзәки Валидов, Зәки Уәлиди, Заки Валидов, Зәки Уәлиди Тоған есімдері әр деректерде әртүрлі болғандықтан, мақалада «Зәки Уәлиди» деп қолданылады)* 1890 жылдың 10 желтоқсаны күні Башқұрт елінің Күзен ауылында қарапайым ауыл мұғалімі және діни адам Ахметшаның шаңырағында дүниеге келді. Бастауыш білімін араб, парсы тілдерін жетік білген әкесінің діни мектебінде, орта білімді – Үтек мұсылмандық діни мектебінде, ал жоғары білімін – Қазандағы діни және педагогикалық «Қасымия» оқу орнында алды (Тоған, 1969: 12,18). «Қасымияда» түрік тарихы мен түрік және араб әдебиеті тарихы пәндерінен оқытушылық қызметке қалып, 1910-1913 жылдар аралығында (орыс тілді емес мектептерге орыс тілінен сабақ беру сынақтарынан өткен жылдары) Қазан университетінің филология факультетінде профессорлар Н. Катанов пен В. Богородицкийдің орыс және шығыс тілдері бойынша дәрістерін тыңдады. Араб және парсы тілдерін әкесінен үйреніп, неміс, француз тілдерін Қазанда үйрене бастады. 1912 жылы Қазанда түрік тарихы бойынша алғашқы еңбегін жария етті. Бұл еңбек Ресейде Н. Катанов пен В. Бартольдтың, Түркияда Жүсіп Ақшора (Юсуф Акчура), Венгрияда Г. Вамберилер тарапынан жоғары бағаға ие болды. Оқығандығы арқасында В. Бартольдтан бастап, И. Крачковский, А. Самойлович сынды өзге де атақты шығыстанушыларымен жақын танысудың сәті түсті (Құмар, 2014: 175).

Қазан қаласындағы «Қасымия» мектебінде дәріс беріп жүрген болашағынан зор үміт күттіргелі отырған жас маманға Н.Катанов үлкен кеңестерін беріп, шығыс түріктерінің ішіндегі 4-ші тұлға болатынына сенім артты (Байкара, 1998: 17-18).

Зәки Уәлиди өзінің естеліктерінде: «1910-1911 жылдары Қазандағы «Қасымия» мектебінде жүргенімде мені екі сұрақ мазалады: біріншісі, «Мұсылмандардың, әсіресе түріктердің артта қалушылығының негізгі себептері қандай?» және екіншісі, «Оның басты себебі – ислам діні» деген ойымның дұрыс-бұрыстығы. Ол үшін Маржанидің «Мұқаддимату Уафия-тел-әслаф» еңбегі арқылы ислам тарихына қатысты философиялық ойларды танып білуге тырыстым. Бұл еңбек ибн Халдунның идеяларына сүйене отырып жазылғандай көрінді. Ислам тарихына қатысты неміс профессоры А.Мюллердің (орыс тіліне аударылған), голланд профессоры Доузидің (түрік тіліне аударылған)

шығармалары және арабтардың, Иран мен Түркияның тарихы мен әдебиетіне қатысты украин профессоры А.Крымскийдің оқулығы мүлдем қанағаттандырмады. Мені сол кезде шығыстанушы либералды қос ғалым барон Виктор фон Розен мен профессор Бартольдтың ғылыми әдістері мен тәсілдері қызықтырған болатын. Олар сол заманның қоғамдық-экономикалық теорияларын жетік меңгерген Г.Плеханов (Бельтов) пен Д. Овсянник-Куликовскийдің ойлары мен көзқарастарын алған болатын... «Түрік тарихы» еңбегін жазар тұста Г. Плеханов пен В. Бартольдтың экономикалық көзқарастарын басшылыққа алдым», – деп жазады, онымен қоса, экономикалық дамудың рөлін айқындайтын тарихи прогрес туралы ойынан айнымай, «Бүгінгі Түркістан және жақын өткені» (Bügünkü Türkistan ve yakın Mazisi, Мысыр, 1940), «Жалпы түрік тарихына кіріспе» (Umumi Türk Tarihine Giriş, Ыстамбұл, 1946) және «Тарих әдіснамасы» (Tarihte Usul, Ыстамбұл, 1950) еңбектерінде келтіргенін жазады (Togan, 1969: 79-80).

В. Бартольд өзінің тырнақалды еңбегін 19 жасында жазып шықты. Сондай-ақ Зәки Уәлидидің де алғашқы еңбегі «Түрік және татар тарихын» 21 жасында жазғандығы назар аудартапай қоймайды. Яғни, ғылыми еңбек жолында зерттеулерін тиянақтаған, жүйелеген, толықтырған тұстарының көп болуы заңды құбылыс деп есептейміз.

Зәки Уәлидидің ғылыми мұрасын зерделей келе, оның академик В.Бартольдтың ғылыми еңбектерінде қаншалықты орын алғандығына баға беруге ұмтыламыз.

Нәтижелер

В.Бартольд шығармаларының алғашқы 1 томында (Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан) авторлары белгілі 17 шығарма мен авторлары белгісіз 7 шығарма қамтылды. Ислам тарихын зерттеушілерге таптырмас сол кездегі еңбектерге егжей-тегжейлі деректерді талдаудан өткізеді. Ғалым араб халифатының сыртқы саяси қатынастары жайлы жазылған бірнеше деректерді келтіре отырып, ибн Хордадбектің еңбегіне (Брокельман, Маркварт пікірлерін салыстырады), араб халифатының құлдырау кезеңіне тән Британ мұражайында жалғыз данасы сақталған Хиләл әл-Мұқасанның еңбегіне (Қарахан мемлекетінің Бұхараны алуы баян етіледі) және тағы да басқа көптеген еңбектерге сілтеме жасады. Бұл жерде парсы Саманилер әулетінің Орта Азияға жасаған басқыншылығын дәріптейтін «сарайлық» жылнамашы-тарихшылардың еңбектері көптеп кездесетінін байқаймыз. Яғни, Қарахан әулеті келгенге дейінгі еңбектердің көпшілігінен билеушілердің тұлғасын суреттеуімен ерекшеленгенін аңғарамыз. 1873 жылы Бейрутте басылып шыққан, 1037-1039 жж. жазылған «Саалиби» еңбегінің кіріспесінде «Заманына қарай уақыттың інжу-маржаны» деп келтірудің өзінде үлкен мән бар еді. Саалибидің айтуы бойынша «Саманилер кезеңіндегі Бұхара кемеңгер ғұламалардың қайнап тұрған ортасы еді» деп суреттейді. Өзінің өмірбаянында Ибн Сина (Авиценна): «Бірінің үстіне бірі қойылған сандық-сандық толы кітаптары бар бірнеше бөлме болды. Қалауымша пайдаланған мұндай кітапхананы бұрынды-соңды еш көрген емеспін» деп жазады (кейін бұл кітапхананы жиған-терген білімім тек менде ғана болсын деген эгоистік көзқараспен Ибн Синаның өзі өртеп жіберген деген жорамал келтіріледі) (Бартольд, 1963а: 54).

Ғылыми мол мұра-қазынамен танысып, мысалдар келтіріп отырған ғалымдардың алдында еңбектенудің үлкен жолы ашылды. В. Бартольд Ибн Хордадбек, одан

кейін Жейханиге сілтеме жасаған Гардизидің еңбектерінде мәліметтердің сәйкес келмейтіндігін дәлелдеуге тырысты. Бұл еңбектермен жіті танысқан ғалым Орта Азия территориясындағы түркі халықтарына үнді мәдениетінің ықпалы басым екендігін дәлелдеуге ұмтылады (саяхатшылардың пікірін жинаған көзқарастары, жұлдыздардың орналасуына қарай жаулау саясатын жүргізу тактикалары). В.Бартольдты бұл жерде Гардизидің Ибн Хордадбек пен Жейханидің деректеріне сүйене отырып, түріктер туралы жазған деректері қызықтырды. Бұхара мен Самарқан қалаларының, Хорасан жерінің тарихына қатысты деректерді тізбектей келе, бірнеше буын жылнамашылардың жазған еңбектері ішінде В.Бартольд араб географы Якут Хамавидің (1178-1229 жж.) «Абд әл-Гафир» еңбегін (1129 ж.) Зәки Уәлидидің Константинополь кітапханасынан көргендігін келтіреді (Бартольд, 1963а: 62). 931-991 жж. аралығында жеткен хадистер жинақталып басылды. Мәуеренахр жері үшін Қарахан түрік әулетінің келуі мәдени регреске әкеліп соқтырды деп баян етіледі. Артынша Шыңғысханның жаулаушылық саясаты рухани-мәдени деградацияға ұшыратқан болатын.

В.Бартольд осы тұста зерттеуінің жалғасы ретінде моңғол империясының шапқыншылығына дейінгі және сол кезеңдегі еңбектерге тоқталады. Зәки Уәлиди еңбегін кездестірген Якут Мәуеренахр жерінде болмағанмен, Хорезмде болғандығын жазды (проф. Марголиус, Вюстенфельд). Космография және географиялық мәліметтер келтірген Зәкәрия Мұхамед әл-Казвини (1283 ж. дүниеден өткен) өзінің еңбектерінде Якутқа сілтеме жасайды. 1228 ж шамасында Үндістанда жазылған Мұхамед әл-Ауфидің Қарахан дәуіріне қатысты «Анеқдоттар мен ғажайып әңгімелер жинағы» антологиясы жазылды. Бұл еңбектің соңғы бөлімінде түркі тайпалары жөнінде, мұсылман жазушыларының ішінде алғаш рет ұйғырлар туралы жазған автор ретінде көрсетеді (Бартольд, 1963а: 83). Кейіннен белгілі болғандай, «ұйғыр» сөзі XI ғ. соңында Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-Түрік» еңбегінде кездескен болатын.

XV ғасырдың басында Шахрух сұлтанның әмірімен «Жамиғ ат-тауарихтың» сақталып қалған бөлімдерін жинақтап, толықтыру мүмкін болмады. В.Бартольд бұл еңбекті жазу барысында Олжайту тарихына қатысты бөлімінің жоқтығын жазады. Алайда академиктің «Шығармалары» басылып шыққан тұста Зәки Уәлиди 1923 жылы Мешхедтегі кітапханадан тапқанын сілтеме ретінде келтіреді. Яғни, бұл баға жетпес олжаны В.Бартольд 1924 жылдың 23 шілдесі күні Ресей ғылым Академиясының Тарих ғылымы және филология бөлімшесінің отырысында ұсынды.

Зәки Уәлидидің В.Бартольдқа берген есебінде (Зәки Уәлидидің жеке мұрағатынан алынды): «Жол-жөнекей «Жамиғ ат-тауарих» жазбасы туралы біраз айтайын. Бұл осы уақытқа дейін табылмай келген (Бартольд. Мир ислама за 1912 г., №1 Стр. 97-100) Олжайту тарихын қамтыған еңбектің тамаша данасының бірі: барлық географиялық және жеке атаулар, тайпалардың атауы нақты әрі ұғынықты келтірілген. Бұл жазбаның мешхедтік нұсқасының қасында париждік қолжазба (кейіннен толыққан Bibl. Nation. supplem. Persan №1643) ойнамай қалады. Тек дау тудырған немесе дұрыс аударылмай келген географиялық атаулар мен тайпалардың аттарын өзіме түртіп алдым. Пагинациясы (нумерация) жоқ болса да беттерінің санына қарай мазмұнын келтіремін: Бірінші том. Түрік тайпалары (1-40 беттер); моңғол тайпалары (40-63 беттер); Шыңғыс ханның арғы тегі (63-86 беттер); Шыңғыс ханның өмірі (86-204 беттер); Үгедей қаған

(204-236 беттер); Жошы хан (236-251 беттер); Шағатай хан (251-260 беттер); Төле хан-Тулуй хан (260-266 беттер); Күйік қаған-Гуюк каан (266-273 беттер); Мөңке қаған (273-289 беттер); Құбылай қаған және оның ұрпақтары (289-326 беттер); Қулағу хан және оның ұрпақтары (326-416 беттер); Газан хан тарихы (416-437 беттер); Газан хан тұсындағы парсылардың ішкі құрылысы (437-546 беттер); Екінші том. Бірінші тарау: Пайғамбар, халифалар мен патшалардың және Адам (әлейһисалам) ата заманынан бергі халықтардың өзге топтары туралы шежіре. Екінші тарау: Әһли алам тайпалары, жанжалда тұратын көршілес халықтар. Менің кәсібім мен мәмілелерім (546 бет); Екінші томның екінші бөлімі. Олжайту ханның тарихы (546-646 беттер). Өкінішке қарай, Рашид ад-дин оқиғалар қай уақытқа дейін жазылғанын көрсетпеді.

Рашид ад-диннің мешхедтік қолжазба данасы мен ташкенттік нұсқасының (Джурабеков, Записки Восточного отделения, XV, 232) арқасында бұған дейінгі шығарушылар (*Quatremere M. Vie de Raschid-Eldin, Histoire des Mongols de la Perse. t 1, Paris, 1836; Березин И.Н. Сборник летописей. История монголов, Сочинение Рашид-Эддина //Труды Восточного отделения Русского археологического общества. ч.V, СПб., 1858; Blochet E. Introduction a l'histoire des Mongols de Raschid-ed-din. Leyden-London, 1910*) бас қатырған болжамдарына еш күмән келтірмейтін еңбектің түрік-моңғол бөліміне қатысты басылымы болып табылады (Валидов, 1924: 247-248).

2018 жылы Қазақстанда басылып шыққан еңбектің 1-2 томының түпнұсқасы факсимилесімен толықтай аударылғанымен, 3-4 томына толық еместігіне тоқталады (Рашид-ад-Дин, 2018: 8). Ал, 1952 жыл жарық көрген еңбекте «Жамиғ ат-тауарихтің» парсылық мәтіндер жиынтығы 7 (жеті) ескі қолжазба мен фотокөшірмелер негізінде жинақталған. Осылардың ішінде ескісі әрі жақсы сақталған екі қолжазба Ташкенттік және Ыстамбұлдық болып саналады (Рашид-ад-дин, 1952: 8). 1957 жылы Әзербайжанда басылып шыққан еңбекте Ташкенттік және Ыстамбұлдық нұсқасына А сиглын қолданады (Рашид-ад-дин, 2011: 10).

Аталмыш еңбектердегі Ыстамбұлдық нұсқасы деп аталуы және сиглдың қойылуының барлық астарын Мешхедтік нұсқаны тауып, айналымға енгізуші Зәки Уәлидидің саяси қызметімен байланыстырамыз. XX ғ. 50-ші жылдары жарық көрген еңбектерде Зәки Уәлидидің есімінің аталмауы заңды еді. Тіптен Бакуде басылған еңбекте көрсетілген Ф. Тауэр өзінің 1931 жылы жазған еңбегінде Зәки Уәлидиге жасаған сілтемесін құнды мәлімет деп тауып, оған да S сиглын қолданған болу керек (Тауер, 1931).

1963 жылы В. Бартольд шығармаларының алғашқы томы жарық көрді және есіміне «саяси қыспақ» болса да, сілтемелерде Зәки Уәлидидің еңбектеріне орын берілуін ерлік деп білеміз.

Араб деректеріндегі орыстар туралы хабарламалар дайындау барысында Зәки Уәлидидің «Ибн Фадланның қолжазбасы» атты еңбегін ғылыми айналымға енгізу құнды дерек деп көрсетілді.

Бұл жөнінде Зәки Уәлиди: «Мен жасаған ең маңызды нәрсе – Мешхедтің басты қазынасы саналатын Равз кітапханасын басынан аяқ қарап шығуым... Бір жылдан кейін мен Париждегі франциялық «Азия қоғамында» табылған маңызды олжалар туралы хабарлама жасадым. Ішіндегі ең құндысы IX ғасырда өмір сүрген әйгілі араб географы

Ибн әл-Факихтің еңбегі және оның кітабына тігілген X ғасырдағы саяхатшылар Ибн Фадлан мен Абу Дулафтың саяхат жазбалары. Араб географы Якут Хамавидің үлкен еңбегінде келтірілген осы екі саяхатшының еңбектері ішінара еуропалық ғалымдарға белгілі болды. Алайда, ортағасырлық басқа дереккөздерде кездесетін кейбір мәліметтер Якут Хамавидің кітабында келтірілмейді. Сондықтан еуропалық ғалымдар жоғалған деп саналған Ибн Фадланның кітабында ғылымға әлі белгісіз фактілер бар деп болжады. Келесі күні ...Кітаптарды үйге алып, мұқият зерттеу үшін рұқсат алдым. Қолымда фотоаппарат болмағандықтан, күні-түні қолыммен жазып шықтым. Менің қуанышымда шек болмады», – деп жазады (Тоған, 1969: 177).

В.Бартольд өз кезегінде «Ибн Фадланның қолжазбасына» ерекше тоқталады (Бартольд, 1963: 810). Ол араб деректерінде кездесетін мәліметтерді академиктер А.Шахматов (Древнейшие судьбы русского племени, 1919) пен А.Крымскийдің (Некоторые русско-славянские слова та имения в арабских историков и географов IX-X в. 1922), сонымен қатар Дж.Маркварттың (Ein arabischer Bericht uber die arktischen (uralischen) Lander aus dem 10. Jahrhundert, 1924) мақалаларымен салыстыра қарастырады. Мұнда саяхатшы тек орыстар туралы жазбайды. Орта Азия, Үстірт бойы, Арал мен Каспий теңізі аралығын, қазіргі Батыс Қазақстан облысының территориясын басып өткен жолдары туралы баян етеді. Ондағы Оғыз (Оғұз, Гуз), пешенек (қыпшақ) тайпаларының тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы жайлы кеңінен суреттеледі. Онымен қоса Орта Азиядан батысқа жүретін сауда жолдарының басы Хорезмдегі Гургандж (Көне Үргеніш) қаласы болатын. 9 күн шөлді басып өтіп, оң жағымызда Хорезм көлін қалдыратынбыз деп суреттейді және Хорезм көлі деп Арал теңізін көрсетеді. 16-17 күнді артқа тастап, пешенектердің шатырларын кездестіреді. Олардың елін одан әрі 30 күн бойы басып өттік деп жазады. Солтүстік-шығысында қыпшақтар, оңтүстік-батысында хазарлар, шығысында оғұздар (гуздар), батысында славяндармен көрші болған еді. И. Маркварт Ибн Русте мен Гардизидің еңбектерін салыстыра келе, В. Бартольд осыншама күннің айырмашылығында қателік жіберуі мүмкін дейді. Мысал ретінде 10 күн арасын Дж.Маркварт пешенектер мен славяндар арасы деп көрсетсе, В. Бартольд оны түзеп, мажарлар мен славяндар арасындағы уақыт деп белгілейді. Сонымен қатар, Зәки Уәлидидің ұсынған «Ибн Фадланның» нұсқасын алға тарта отырып, барлық елді-мекендерді сипаттап береді (Бартольд, 1963b: 820-823). Сондай-ақ Ибн Фадлан жүрген жолдарымен таныс болған Зәки Уәлиди өзінің 1920 жылдардан кейін Иран жеріне жеткен жолдарымен салыстыра келе, «Естеліктерінде» сөз етеді.

В. Бартольд шығармаларының II томының 2-ші кітабында түрік халықтарына ортақ ұлы ақын Әлішер Науаиға (Мир Али шиир-Әмір Әли шәйір, 1441-1501 жж.) тоқталады. Оның отбасын Темір әулетіне жақын шейх Омардың ұрпақтары санатына қосады. Сол замандағы «көкілташ» (сүт ағасы, сүт жақын немесе өкілтас, яғни туыстас, бауырлас, қарындас деген сөздерге келер) сөзіне қатысты пікірлерді бұл еңбекте ағасы Дәруіш Әлиге қарата айтады. Мұхамед Хайдарды аударған Д. Росс еңбегін пайдаланған В. Бартольд Әлішер Науаи тумысынан ақсүйектерге емес, мұрагерлік кеңсе шенділеріне жатқызылғанына мән бермеді. Бұл туралы шығармада: «Зәки Уәлиди «Ислам энциклопедиясында» (1941 ж.) және А. Семенов «Взаимоотношения» (1960 ж.) еңбегінде айқын аңғарды» деген анықтама берілген болатын (Бартольд, 1964: 212).

1913 жылдың күзінде Қоқан жеріне жеке шаруасымен бара жатқан жас ғалым Зәки Уәлиди Н. Катановтың ұйғарымымен Қазан университетінің жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамының тапсырмасын орындауға тура келеді. Үш ай көлемінде жүргізген зерттеу жұмыстары көп күттірмей өз нәтижесін берді. «Ферғана облысындағы шығыс қолжазбалары» есебінде Әлішер Науаидің «Мәжіліс ән-Нафис» ескі қолжазбасы, «Бес реттік тәкбір» және Мәдали ханға (Мұхамед-Әли) арнап жазылған (наسخ) «Диуан Әмір Науаи» (- а) *Гариб әс-Сабр*; -б) *Нәдір аш-Шабаб*; -в) *Бадаи әл-Уасат*; -г) *ал-Қабыр артықшылықтары*) еңбектерімен қоса, шағатайлық ақын Лүтфидің «Диуани Мәулан Лүтфи» жыр жинақтарын жариялайды (Валидов, 1915: 305).

Зәки Уәлиди «Ислам энциклопедиясынан» бөлек мерзімді басылымда «Түрік халқының ұлы ақыны Әлішер Науаи» деген атаумен туғанына 500 жыл толуына арналған (ғылыми конференция 1941 жылдың 1 ақпан күні өтті) көлемді мақала жариялады. Артынша сериялық ғылыми-әдеби тартыс ғылым докторы Риза Нұр арасында жалғасып, басылымның бірнеше санына шықты (Тоған, 1941).

Қарахан әулетінде ерекше орын алатын Богра Хан туралы «Құтадғу Білік» («Құтты білік») еңбегінде Юсуф хас-хажіб (Баласағұни) Қашғар, Қотан, Баласағұн билеушісі Қадыр хан Юсуфтың баласы Арыслан ханның биліктен кетуі, оны Бограханның тұтқынға алуы және бірінен соң бірі ағадан ініге келген билікті сипаттап жазады. В.Бартольд шығармасында сол кездегі «Ілік хандар» ұғымына сай келетін билеу тәртібіне тоқталады [Бартольд, 1968: 420]. Бұл жерде Тұғрұл хан тұсында жазылған «Құтадғу Білік» бойынша ілік хандар туралы нақты деректерді Ферғанадан табылған намангандық нұсқасынан байқауға болады. Зәки Уәлидидің Ферғана облысы бойынша 1913 жылғы экспедициясы негізінде есебінде былай деп жазады: «Наманганда екі экземплярды көрдім. 1) 1584 жылғы Жүсіп хан Төреге қатысты Мешхедтегі және 1426/7 жылғы Насыр ханға қатысты «Хамрұлла Мұстафи Казвини» қолжазбасы»... Бұдан бөлек Мұхамед қожа ишан Ләлашір қолындағы 4) «Құтадғу Біліктің» нұсқасы арабша жазылған. В.Радловтың ұсынған каирлік нұсқасындағы (V.Radloff. *Das Kudatku Bilik des Jusuf Hass-Hadschib aus Bālasagun. St.-Peterburg, 1891-1910*) атауы сәйкес келгенмен намангандық нұсқасы оқылуына қарай веналық нұсқасына жақын келеді. Алайда, өлең жолдары веналық нұсқада керісінше ретпен жазылған еді. Жүсіп Хас хажіб өзінің шығармасын «Әли Хасан бин Арыслан хан әл Қаған әл жәлал Мұзафар әл Мұхамед Насыр әл- Хақ Уәлидин Тавгаш Ұлы Богра Қара ханға» арнады. Сондықтан В.Бартольдтың Қадыр ханның баласы Богра-хан Харун мен Богра Ханды сәйкестендіру болжамы жоққа шығарылады» (Валидов, 1915: 312-313).

Зәки Уәлидидің шәкірті, библиографиясын зерттеуші ғалым, профессор Түнжер Байқара: «Бұл іссапарлардың бірінде белгісіз болып келген «Құтадғу Білік» қолжазбасының табылуы болды. Зәки Уәлиди өзінің «Естеліктерінде» осы сәттілік туралы егжей-тегжейлі айтады. Алайда, «Құтадғу Білікті» зерттеген қазандық татар Рашит Рахмети Арат қандай да бір себептермен жаңа қолжазбаны ашудағы Зәки Уәлидидің рөлін тілге тиек етпейді. Бірақ, қазір, марқұм Ахмед Атештің хабарламасынан кейін оның есімі танылып (Bibliyografya //Belleten. XIII/49. 1949), тарихтағы алатын рөлі бәріне белгілі болды» деп жазған болатын (Байқара, 1998: 18).

Қорытынды

Мақалада В. Бартольдтың ғылыми мұрасы саналатын көп томдық шығармалар жинағының алғашқы бес томына енген деректерге сараптама жасалды. Жалпы түркі тарихына қатысты жазбалардың деректемелік мәліметтері қарастырылды.

Әдебиет

Байкара Т., 1998. Заки Валиди Тоған. /Составление, перевод на русский язык, дополнения, указатель Р.М. Булгакова, А.М. Юлдашбаев. Уфа: Китап. 328 с.

Бартольд В., 1963а. Сочинения. I том. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Изд. восточной литературы. 763 с.

Бартольд В., 1963б. Сочинения. Том II. Часть 1. Общие работы по истории Средней Азии (Работы по истории Кавказа и Восточной Европы). Москва: Изд. восточной литературы. С. 1021.

Бартольд В., 1964. Сочинения. Том II. Часть 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Москва: Изд. «Наука». 657 с.

Бартольд В., 1968. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва: Изд. «Наука». 758 с.

Валидов А.З., 1915. Восточные рукописи въ Ферганской области //Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Том XXII. Петроград: ИАН. С. 303-320.

Валидов А.З., 1924. Мешхедская рукопись Ибну-ль-Факиха //Известия Российской Академии Наук (Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie). С. 237-248.

Құмар А., 2014. Түркі дүниесі және Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған //«Түркістан мұхтариятынан Алаш автономиясына дейін: Қазақ мемлекеттілігінің негіздері және тарихи сабақтастық» Алаш және Түркістан автономияларының 97 жылдығына арналған республикалық ғылыми конференцияның материалдары. Астана: ЕҰУ баспасы. 254 б.

Рашид-ад-дин., 1952. Сборник летописей. Том 1. Книга первая (перевод Л.А. Хетагурова). Москва-Ленинград: Изд.АН СССР. 219 с.

Рашид-ад-дин Фазлуллах, 2011. Джамии-ат-таварих. Баку: Нагыл Еви. 540 с.

Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани, 2018. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIV ғ.). Көп томдық. 1-том. Астана: Фолиант. 596 б.

Салихов А., 2001. Научная деятельность А. Валидова в России. Уфа: Гилем. 164 с.

Acar S., 2017. Zeki Velidi Togan. /Ilmi hayati. Eserleri. Siyasi faaliyetleri. Natiralar. Ankara: Akcag Yayinlari. 480 s.

Tauer Felix, 1931. Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane. Archiv Orientalni, III. S. 462-491.

Togan Z.V., 1969. Natiralar /Türkistan ve diğer müslüman doğu türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleri. Istanbul: Tan Matbaası. 643 s.

Togan Z.V., 1941. Büyük Türk Şairi Ali Şir Nevai //Tasvir-i Efkâr. İstanbul, 2, Şubat, 4 mart, 2, 15, 30 Mayıs.

Reference

Baykara T., 1998. Zeki Velidi Togan. Sostavlenie, perevod na russkij yazyk, dopolneniya, ukazatel' R.M. Bulgakova, A.M. Yuldashbaev [Compilation, translation into Russian, additions, index by R.M. Bulgakov, A.M. Yuldashbayev]. Ufa: Kitap. 328 p. [in Russian].

Barthold V., 1963a. Sochineniya. I tom. Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya [Essays. Volume I. Turkestan in the era of the Mongol invasion]. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. 763 p. [in Russian].

Barthold V., 1963 b. Sochineniya. Tom II. Chast' 1. Obshchie raboty po istorii Srednei Azii (Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoj Evropy) [Essays. Volume II. Part 1. General works on the history of Central Asia (Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe)]. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. 1021 p. [in Russian].

Barthold V., 1964. Sochineniya. Tom II. Chast' 2. Raboty po otdel'nym problemam istorii Srednej Azii [Essays. Volume II. Part 2. Works on certain problems of the history of Central Asia]. Moscow: Nauka Publishing House. 657 p. [in Russian].

Barthold V., 1968. Sochineniya. Tom V. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongol'skih narodov [Essays. Volume V. Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. Moscow: Nauka Publishing House. 758 p. [in Russian].

Validov A-Z., 1915. Vostochnye rukopisi v Ferganskoi oblasti [Oriental manuscripts in the Fergana region]. Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obshchestva. Tom XXII [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society. Volume XXII]. Petrograd: IAN. P. 303-320. [in Russian].

Validov A.Z., 1924. Meshkhedskaya rukopis' Ibnu-l'-Fakiha [The Mashhad manuscript of Ibn al-Faqih]. Izvestiya Rossijskoj Akademii Nauk (Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie) [Proceedings of the Russian Academy of Sciences (Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie)]. P. 237-248. [in Russian].

Kumar A., 2014. Turki duniesi zhane Ahmet-Zaki Ualidi Togan [The Turkic world and Ahmet-Zeki Velidi Togan]. «Turkistan muhtariyatynan Alash avtonomiyasynda deyin: Qazaq memlekettiliginin negizderi zhane tarihi sabaqtastyq» Alash zhane Turkistan avtonomiyalarynyn 97 zhyldygyna arналған respublikalyq gylymi konferenciyanyn materialdary [Materials of the republican scientific conference dedicated to the 97th anniversary of the Alash and Turkestan autonomies «From Turkestan municipality to Alash autonomy: the foundations of Kazakh statehood and historical continuity»]. Astana: ENU Publishing House. 254 p. [in Kazakh].

Rashid al-din., 1952. Sbornik letopisei. Tom 1. Kniga pervaya. (perevod L.A. Hetagurova) [Collection of chronicles. Volume 1. The first book. (translated by L.A. Khetagurov)]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 219 p. [in Russian].

Rashid al-din Fazlullah, 2011. Dzhami-at-tavarih. Baku, «Nagyl Evi» [Jami-al-tawarikh]. Baku: «Fairy-tale House». 540 p. [in Russian].

Rashid al-din Fazlullah Hamadani, 2018. Zhamig at-tauarih (Tarihtar zhinagy, XIV g.). kop tomdyq. 1-tom [Jami-al-tawarikh (Collection of stories, XIV century.). Multi-volume. Volume 1]. Astana: Foliant. 596 p. [in Kazakh].

Salikhov A., 2001. Nauchnaya deyatel'nost' A.Validova v Rossii [A. Validov's scientific activity in Russia]. Ufa: Gilem. 164 p. [in Russian].

Acar S., 2017. Zeki Velidi Togan. Ilmi hayati. Eserleri. Siyasi faaliyetleri. Hatiralar. [Scientific life. Works. Political activity. Memories]. Ankara: Akcag publications. 480 p. [in Turkish].

Tauer Felix, 1931. «Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane» [«Historical Persian Manuscripts in Istanbul Libraries, III. History of Iran and Transoxiana»]. Archiv Orientalni, III. P. 462-491.

Togan Z.V., 1969. Hatıralar. Türkistan ve diğer müslüman doğu türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleleri [Memoirs. Struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and preservation of culture]. Istanbul: Printing house Tan. 643 p. [in Turkish].

Togan Z.V., 1941. Büyük Türk Şairi Ali Şir Nevai. Tasvir-i Efkâr [The Great Turkish Poet Ali Shir Nevai. Tasvir-i Efkâr (Depiction of Efkâr)]. İstanbul, 2, February, 4 March, 2, 15, 30 May. [in Turkish].

Е.Б. Сыдықов

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: rector@enu.kz)*

***А.К. Кумар**

*Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Республика Казахстан
(E-mail: 007.askar@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: 007.askar@gmail.com

Труды В.В. Бартольда и А-З. Валиди: научная интерпретация результатов исследования

Аннотация. Со второй половины XIX века российскими учеными-востоковедами интенсивно велись исследования истории и литературы тюркских народов Средней Азии. Был проведен ряд глубоких исследований, в которых имело место и критика работ европейских учёных. В начале XX века стали публиковаться фундаментальные труды, являющиеся результатом данных научных исследований, к числу которых относится и Систематизированный многотомный сборник, куда вошли дореволюционные труды академика В.В. Бартольда. Изыскания ученого по истории, этнографии, географической и литературной истории средневековых тюркских народов не утратили своей актуальности и по сей день. Академик В.В. Бартольд в процессе своих исследований ссылается на работы нескольких ученых. Среди них был молодой ученый Заки Валиди, ставший впоследствии выдающимся востоковедом из числа тюркских мусульман, основателем курса общей тюркской истории в Турецкой Республике. З. Валиди - автор нескольких монографий и многочисленных научных статей.

В данной статье анализируются научно-творческие связи В. Бартольда и Заки Валиди. В качестве объекта исследования рассматриваются первые пять томов IX-томного собрания сочинений В. Бартольда, в которых наиболее ярко нашли отражение идейные связи двух ученых и отмечается важность творчества Заки Валиди для исследований В.В. Бартольда.

Авторы статьи используют методы сравнительного анализа данных, приводя свои суждения. В процессе исследования делаются ссылки на источники, используются библиографические и личные архивные материалы Заки Валиди. Результаты, полученные в статье, вносят свой посильный вклад в исследование связи научной деятельности двух ученых.

Ключевые слов: В.В. Бартольд, З. Валиди, Карахан, М. Кашкари, монгол, Рашид ад-Дин, Кутадгу Билик.

Y.B. Sydykov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: rector@enu.kz)

***A.K. Kumar**

Karaganda Industrial University, Temirtau, Republic of Kazakhstan

(E-mail: 007.askar@gmail.com)

*Corresponding author: 007.askar@gmail.com

Works of V.V. Barthold and Z. Velidi: interpretation of the research results

Abstract. Russian orientalists have intensively studied the history and literature of the Turkic peoples of Central Asia, since the second half of the 19th century. A number of detailed studies were conducted, criticizing the European scholars' works as well. At the beginning of the 20th century, fundamental works began to be published as the results of these scientific studies, including the Systematized Multi-Volume Collection. It included the pre-revolutionary works of Academician V.V. Barthold. The researches of the scientist on the history, ethnography, geographical and literary history of the medieval Turkic peoples has not lost its relevance to this day. Academician V.V. Barthold in the process of his studies refers to the works of other scholars as well as the works of young scientist Zeki Velidi, who later became an outstanding orientalist among the Turkic Muslims. Moreover Zeki Velidi is considered as the founder of the general Turkic history course in the Republic of Turkey, the author of several monographs and numerous scientific articles. This article analyzes the scientific and creative cooperation between V. Barthold and Zeki Velidi. The first five volumes of V. Barthold's IX-volume collected works are considered as the object of research, in which the ideological ties of the two scholars are most vividly reflected and the importance of Zeki Velidi's works for V.V. Barthold's research is noted.

The authors of the article applied methods of comparative data analysis, making their judgments. In the process of research, references to sources are made, bibliographic and personal archival materials of Zeki Velidi are used. The results obtained in the article, make the feasible contribution to the study of the connection between the research works of the two scientists.

Keywords: V.V. Barthold, Z.Velidi, Karakhan, M.Kashkari, Mongol, Rashid ad-Din, Kutadgu Bilig.

Авторлар туралы мәлімет:

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>

Scopus ID: 57190531589

Құмар Асқар Қанатұлы, тарих магистрі, Қарағанды индустриялық университеті, Республика даңғылы, 30, Теміртау, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-8043-4842>

Сведения об авторах:

Сыдықов Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, улица К. Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>

Scopus ID: 57190531589

Кумар Аскар Канатулы, магистр истории, Карагандинский индустриальный университет, проспект Республики, 30, Темиртау, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-8043-4842>

Information about authors:

Sydykov Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev Street, Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>

Scopus ID: 57190531589

Kumar Askar Kanatuly, Master of History, Karaganda Industrial University, 30 Republic Avenue, Temirtau, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-8043-4842>

Дерево рода в «Дафтар-и Чингиз-наме»

М. Иванич

*Сегедский университет, Сегед, Венгрия
(E-mail: res13986@iif.hu)*

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
«Дафтар-и Чингиз-наме», «Огуз-наме», родовые атрибуты, дерево рода, этнография Южной Сибири и Поволжья, лингвогеография, геоботаника.

МРНТИ 16.21.63

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-20-35>

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является анализ роли родовых деревьев народов Поволжья на базе памятника «Дафтар-и Чингиз-наме», источника XVII века, написанного анонимным автором. До сих пор нам не известен другой тюркоязычный памятник, в котором можно было бы найти одновременно все четыре атрибута рода, то есть дерево, птицу, тамгу и уран (боевой клич). Эти атрибуты являются постоянными характеристиками рода и выражают «мы-сознание» общества, различая данную группу от других, ей подобных. Из указанных атрибутов в статье рассматривается только дерево рода. Шестнадцать названий деревьев Дафтара были изучены посредством лингвогеографических и геоботанических методов. Выяснилось, что три дерева имеют очень широкое ботаническое и географическое распространения, которые охватывали всю Евразию и были известны у всех тюркских народов. Другая группа (из четырех деревьев) была характерна для Волго-Камском региона. Пять деревьев являлись туземными в Предкавказье, однако их лингвогеографический ареал распространяется от чувашского до кавказских языков. Из остальных четырёх деревьев два оказалось монгольским, а два персидским заимствованием.

Через систематическое изучение родовых деревьев можно было определить место обитания, образ жизни, а также кочевые маршруты некоторых родов. Для лучшей ориентации в названиях родовых деревьев в конце статьи дается таблица, в которой отмечены отдельные ареальные группы деревьев. Автор статьи отмечает недостаточную изученность родовых атрибутов и системы родов в Золотой Орде.

Received 25 November 2022. Revised 05 December 2022. Accepted 17 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Ivanics M. Tree of the clan in the «Daftar-i Činggis-name» // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 20-35. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-20-35>

Для цитирования:

Для цитирования: Иванич М. Дерево рода в «Дафтар-и Чингиз-наме» // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – С. 20-35. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-20-35>

Введение

«Дафтар-и Чингиз-наме» (в дальнейшем Дафтар) – это уникальный памятник степной историографии тюркоязычных народов Поволжья, представляющий собой сборник историй и рассказов разного жанра, которые были составлены в один корпус в конце XVII века. В первом дастане речь идёт о Чингисхане, который каждому беку, избравшему его ханом, жалует родовые атрибуты – дерево, птицу, тамгу и уран (боевой клич или пароль)¹. Как известно, одной из важных черт рода является наличие общего «мы-сознания», которое отличает данную группу от других ей подобных. Это «мы-сознание» выражается в атрибутах рода, которые являются постоянными характеристиками данного общества. Нам не известен другой тюркоязычный памятник, в котором можно было бы найти одновременно все четыре атрибута. Именно за это «Дафтар-и Чингиз-наме» достоин нашего внимания. Из указанных выше атрибутов рода в данной статье рассматривается только лишь дерево, чтобы показать, какие знания можно приобрести через систематическое изучение степного социума эпохи Золотой Орды.

Материалы и методы исследования

Материалом для исследований послужили эпические памятники тюркских народов, а именно, дастан Чингисхана из вышеназванного источника, эпос Огуз-наме и этнографические исследования по верованию тюркских народов Южной Сибири и Поволжья. В статье в качестве сравнительно-сопоставительного материала используются различные словари тюркских и монгольских языков, научные труды по этнографии и фольклору. В методах исследования особое внимание уделяется лингвогеографическим аспектам, а также истории поволжского и предкавказского региона. Для лучшей ориентации в названиях родовых деревьев в конце статьи смотрите таблицу, в которой отмечены отдельные ареальные группы деревьев.

Степень изученности темы

Следует отметить, что в тюркологии нет специальных работ по родовым атрибутам, хотя они доступны в разных источниках. В Огуз-наме, сохранившейся в персидской хронике Рашид ад-Дина, наряду с именами сыновей Огуз хана, даны названия тамг (но без их изображений) и онгоны², а также определенные части мяса животного, на которые они (т. е. сыновья Огуз хана) могли претендовать на пирах (РД/Хетагуров, 1952: 88-90; RD/Jahn, 1969: 45-48). Американский ориенталист Текстон, опубликовавший английский перевод Рашид ад-Дина, включил в свое издание и две версии Огуз-наме (RD/Thackston, 1998: xxxi-xliv), в которых из родовых атрибутов огузских родов указаны тамги (с изображениями), птицы (quş) и части мяса.

¹ “andin şong Ğingiz Ğan oşbu beg-lär-ning barĞa-sına özlü özi-gä tamğa quş ağaj uranlar berib...” (Ivanics, Usmanov, 2002: 56). Смотрите Appendix.

² Онгон – дух предка рода в культуре монгольских и тюркских народов, проявляющийся чаще всего в виде хищной птицы.

Однако в обоих вышеназванных источниках отсутствуют родовые деревья и ураны. В случае тамги следует отметить исследование военного инженера, капитана И.Г. Андреева, книга которого посвящена казахскому среднему роду. В конце XVIII века И.Г. Андреев опубликовал изображения тамг казахских родов (Андреев, 1998: 46). Конечно, сюда можно было бы внести и тамги на надгробиях. Изучение уранов требует систематического исследования эпических, повествовательных и исторических источников тюркских народов³. Это будет уже делом следующих поколений.

Анализ

Почитание деревьев, священных рощ и освященных лесов – общеизвестный культурно-исторический феномен, который можно наблюдать у разных народов мира. Если у индоевропейских народов культ деревьев и лесов был связан, прежде всего, с религиозными представлениями, с обитающими в нем богами, духами, добрыми и злыми феями, то у алтайских народов дерево как культовый объект воплощает жизненную силу и харизму человека или общины и одновременно служит местом для культовых действий родовой общины⁴. О поклонении деревьям алтайскими народами сообщают как внешние мусульманские источники, так и их собственные внутренние устные свидетельства и письменные памятники на монгольских и тюркских языках. Устные традиции тюркских народов до сих пор не оценены по их значимости. Недавно началась систематическая публикация основных этнографических источников, собранных в начале XX века по тюркским народам Южной Сибири. Эти публикации внесли значительный вклад в реконструкцию роли культа деревьев в родовых обществах (Сагалаев, Октябрьская, 1990). Справедливо будет использовать эти новые результаты этнографических исследований и в качестве параллелей для интерпретаций социальных и духовных явлений, связанных с культом дерева, которые есть в памятнике «Дафтар-и Чингиз-наме».

Прежде всего необходимо выяснить, возможно ли применить примеры, взятые из жизни народов Южной Сибири, к условиям других тюркских народов. Зная результаты исследования С.Ю. Неклюдова по мифологии монгольских и тюркских народов, на этот вопрос можно однозначно ответить утвердительно, так как лесные народы – благодаря своей консолидированной родовой организации – сохранили свои древние мифы в почти неизменном виде (Неклюдов, 1981)⁵. Верования степных родов также были гораздо ближе к мифологии лесных народов, чем к культам средневековых кочевых империй. Кроме того, и подобные географические условия Поволжья делают возможным это сравнение.

У народов Южной Сибири человек имел личную связь со своим деревом, потому что считалось, что *чула* (*čula/šula*), то есть 'душа, духовный двойник человека', скрыта в его дереве. Также словом *чула* обозначалась харизма общины, которую символизировала определенная порода дерева. Этнографические данные по южно-сибирским хакасам

³ Для примеров смотрите AGf/Derin Paşaoğlu, 2014: 109; Trepavlov, 2001: 221; Sultanov, 2001: 26; Kuzeev, 1960: 82, 1974: 110; BN/Thackston, 1993: 213.

⁴ Narva, 1922; Ögel, 1971. Хороший обзор о мифологии и верованиях алтайских народов можно найти в обеих частях тома семь Мифологического словаря (Wörterbuch der Mythologie).

⁵ Неклюдов С.Ю., 1981. Мифология тюркских и монгольских народов // Тюркологический Сборник 1971. Москва. С. 183-202.

дают четкое свидетельство того, что у стариков этого тюркского народа в начале XX века еще существовало двойное самосознание, которое выражалось через их родовую принадлежность, а также через дерево своего рода. Они заявляли себя в двойном качестве, говоря, что *söökimiz*, (дословно ‘наши кости’), то есть наш род, называется так и так, а *çulamiz* ‘наша чула’, то есть харизма нашего рода, воплощается в том или ином дереве (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 54-57). Это явление свидетельствует о том, что чула является не менее важным и не менее значимым/равным компонентом, чем *söök*, т.е. кровное родство в «мы-сознании» рода. Род осознал себя как природное явление. Ствол дерева символизировал сам род, связанный кровным родством; ветви олицетворяли отдельные семьи, листья – лица, принадлежащие к роду; а корни в земле гарантировали связь с предками (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 43-53).

Люди, объединенные одним деревом, считались родственниками, а образовавшаяся община была экзогамной. Поэтому было принято, чтобы люди, у которых была одна и та же чула, по возможности не женились друг на друге. Дети наследовали свою чулу от отца. Например, один из хакасских интервьюируемых дал следующее объяснение: «чула моего отца – береза, у моей матери чула – лиственница, поэтому моя чула – береза». Человеку не разрешалось срубить свое дерево, потому что его жизненная сила угасла бы. Если спиливание дерева по какой-либо причине было неизбежным, то это действие поручалось другому человеку. Эти сведения указывают на то, что род появился в верованиях южно-сибирского мира как своеобразная биосоциальная организация (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 56-62).

Несомненно, что роды травяной степи также имели родовые деревья. В уйгурографическом Огуз-наме Огуз каган во время охоты видит свою будущую жену в дупле дерева⁶. В мусульманской версии того же источника культ дерева связан с легендой о происхождении имени кипчаков⁷. Но с точки зрения нашей темы наиболее важными являются строки из Огуз-наме, в которых сын славянского правителя (*saqlab*) выражает почтение Огуз кагану следующими словами: «Наша харизма стала твоей харизмой, наш род стал родом твоего дерева»⁸. Эти слова одновременно указывают и на то, что родовые атрибуты более сильного и крупного рода были переняты покоренными или мирно инкорпорированными родами.

В данном контексте возникает вопрос, возможно ли заменить дерево другим предметом культа? Исследования Татьяны Скрынниковой продемонстрировали такую трансформацию у монголов, когда спрятанная в дереве харизма передавалась предметам, сделанным из него, например, флагштоку, а затем и самому флагу. Флаг даже стал эквивалентом родового древа до такой степени, что скрытая в нем харизма с монгольским выражением *sülde* была позже использована для обозначения флага. Жертва, которую раньше приносили у родового дерева, была принесена за флаг (Скрынникова, 1997: 108, 115). Среди тюркских народов, например, башкирское объединение семи родов «Ете ырыу» проводило свои собрания у дубового столба, на

⁶ „bir köl arasında alından bir y(i)yaç k[ö]rdi bo iyaçnung qawuçayında bir qiz bar erdi jalıyuz olturur erdi yaqşı körüglüg bir qiz erdi ...” (Danka, 2019: 67–69).

⁷ „Қаdim Türk tilinde içi қовуш ағаңни қурақ дилер иргендирлер. Анинг үчүн ол оғлан ағаç içinde туғди тир атн Қурақ қойдилар” (Ölmez Kargı, 1996: 134).

⁸ „biz-ning qut-biz sän-ning qut-ung bolmuş biz-ning uruγ-biz sän-ning iyaç-(i)ng-nung uruγ-i bolmuş bolup turur” (Danka, 2019: 95).

котором были вырезаны тамги отдельных родов (Кузеев, 1960: 194-195). Таким образом столб заменил дуб, выступая в качестве центра, соединяющего землю с небом. Это указание также особенно интересно для нашего дальнейшего изложения, потому что дуб в Дафтаре появляется родовым деревом рода Бурджан, который считался самым важным членом объединения «Ете ырыу». Замена родового дерева происходит у хакасов в очень своеобразной форме, которую можно объяснить из биосоциальной концепции рода. Когда для переправы через реку нужно было принести жертву духу-хозяину воды в таком месте, где не было дерева, ленты для подношений привязывали к пальцам старейшего члена рода, который протягивал руку над рекой. Таким образом старик символизировал древесного предка (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 52).

Из этого отрывочного обзора ясно, что культ деревьев также был широко распространен и имел существенное значение среди тюркских народов. В этом контексте все еще остается много вопросов, которые нуждаются в ответе. Является ли дерево рода идентичным одному из коренных пород деревьев, которое растёт на территории кочевья? Можно ли определить кочевую территорию родовых объединений с помощью родовых деревьев? Что случается, если род вынужден откочевать со своего прежнего пастбища на новое место, где не растёт дерево, почитаемое ими как дерево рода? Выбирает ли род новую породу дерева для своего культа или имя старого переносится на новое дерево?

Для того, чтобы найти ответы на вопросы, находящиеся в «Дафтар-и Чингиз-наме» родовые деревья были сведены в таблицу по лингвистическим группам тюркских языков для уточнения их геоботанического и лингвогеографического распределения⁹. В таблице в первой строке перечислены названия родов, которые встречаются в источнике в персонифицированной форме, например, Qıqçaq Bıy и т.д.

Таблица 1: Родовые деревья в сочинении «Дафтар-и Чингиз-наме»

Род	Qatay	Ming	Tamyān	Qıyat	Uyşin	Qırçaq	Джорматы
Дафтар-и Чингис-наме	artiş можжевел- ник Juniperus	qayın берёза Betula	tirāk тополь Populus	qarağay листвен- ница Pinus larix	qarağaç ильм Ulmus pumila	qarama вяз Ulmus	üyāngi талыник Salix
Монгол	arča	qadang		qargai			
Калмык	artsa		teräg	xarğā			
Чуваш	urtāş/urča xurān		tirek			hurama	yenkkē
Кипчак							
Татар	artiş/arča	qayın	tirāk	qarağay	qaragaç	qarama	öyänke
Башкир	artiş/arsa	qayın	tirāk	qarağay	qarağaç	qarama	öyänke

⁹ Целью данной статьи не было дать этимологию названий деревьев. Поэтому данные из диалектов не были включены в таблицу. Названия деревьев, выделенные курсивом, указывают на то, что название присутствует в данном языке, но не в том значении, которое приведено в таблице.

Кр.татар	arđič	qayin			qarağaç		
Караим		aqağaç	<i>diräk</i>				
К.Троки		qayin					
К.Халич.		aqağaç					
Кумык		qayin	<i>terek</i>	qarağay			
К.балкар		qayin	<i>terek</i>	qarağay			
Ногай		qayin	aqterek	qarağay	qarağaş		
К.калпак	arša	qaying	<i>terek</i>		qarağaş		
Казах	arša	qaying	<i>terek</i>		qarağaş		<i>üyenki</i>
Киргиз	arča	qaying	<i>terek</i>		qarajığaç		
Огуз				qarağay			
Турецкий язык	arđič	<i>qayin</i>	<i>direk</i>	qarağay	qaraağaç		
Азери	arđič	<i>ğayin</i>		qarağay			
Туркмен	arča	<i>ğaying</i>	<i>derek</i>		ğarağaç		
Гагауз	arča	qayin					
Турки							
Узбек	arča	qayin	<i>terak</i>	qarağay	qayrağaç		
Уйгур	ardaј	qeyin	<i>teräk</i>	qariğay	qariyağaç		
Сары уйг.	arča						
Салар							
Сибир							
Алтай-ский язык	arčın	qaying	<i>terek</i>	qarağay			
Хакас	arčın	xazing	<i>tirek</i>	xarağay			
Шор				qarağay			
Тувин-ский язык	artiš	xading	<i>terek</i>				
Тофалар	a”rtiš	qaging					
Якут		xating	<i>tiräx</i>	xariya oyür			

Долган									
Халадж.									

Род	Мутйа	Бор-кыт	Конграт	Кереит	Бурджан	Салджут	Темир Кутлу	Калдар Би	Чингис хан
Дафтар-и Чингиснаме	miläš рябина Sorbus aucu- paria	čağan клён Acer	älmağač ильм Zelkova ulmoides	čökä липа Tilia	imän дуб Quercus	köbrüj ясень Fraxinus	jirük ольха Alnus	şandal сантал Santalum	činar платан Platanus
Монгол		caḡān				küirüs	sirək	sandal	činar
Калмык		čağan		džöke		kürüs			
Чуваш	pileš		yělme	šäka	yuman	kavräš	zirek	sandal	činar
Кипчак							yerek	sandal	činar
Татар	miläš	čağan	elmä	yükä	imän	qorič a.		sandal	činar
Башкир	miläš	sağan	elmä	yükä	imän	qoros a.		sandal	
Кр. татар		aqča- ağač		yükä	emen	quruč a.		sandal	
Караим					äbän			sandal	
К. Троки					ämän			sandal	činar
К. Халич.							jerk	sandal	činar
Кумык				yögä	emen	güyrüč		sandal	šinar
К. балкар				jögä	emen	küyrüč		sandal	šinar
Ногай				yökä	emen	küyriš		sandal	šinar
К. калпак					yemen		yürgek	sandal	činar
Казах				žökä	yemen				
Киргиз				jökö	emen			sandal	činar
Огуз								sandal	činar
Турецкий язык						kürüč		sandal	činar
Азери				čökä		köyriš a.		sandal	činar

Туркмен					imen				
Гагауз							zirk d.		činar
Турки									činar
Узбек					eman				
Уйгур					eman				
Сары уйг.									
Салар							yürük?		
Сибир									
Алтай- ский язык									
Хакас					čögä				
Шор							širış		
Тувин- ский язык									
Тофалар									
Якут									
Долган									
Халадж.									

О чем говорят нам эти названия деревьев? Из всего инвентаря мы пока оставляем в стороне деревья Чингисхана и Калдар бия (*činar*, *şandal*). Они будут рассмотрены ниже. Среди оставшихся четырнадцати деревьев есть только три, которые встречаются во всех группах тюркских языков и территориально по всей Евразии – это можжевельник (*artiš*)¹, береза (*qayın*) и тополь (*tiräk*). Они являются родовыми деревьями родов Катай, Минг и Тамян. Остальные одиннадцать деревьев в большинстве, как и ожидалось, являются хвойными и лиственными деревьями Поволжья. Все эти названия деревьев встречаются в кыпчакских формах, которые неизвестны или лишь спорадически присутствуют в огузском и в других тюркских языках (например, в азербайджанском или в узбекском языках, в случае последнего их наличие можно отнести к кыпчакскому компоненту в этногенезе). Таким образом, названия деревьев подтверждают, что сочинение «Дафтар-и Чингиз-наме» возникло в кыпчакском ареале.

Одиннадцать названий деревьев можно разделить на различные группы. Есть группа, состоящая из четырех деревьев – *qarama* ‘вяз’, *üyängi* ‘ива’, *miläš* ‘рябина’ и *čağan* ‘клен’ –

¹ Для различных названий можжевельника смотрите монографию Дорфера (Doerfer, 1965: 28).

названия которых были распространены только у народов Волго-Камского региона и являются деревьями родов Кыпчак (*Qipčaq*), Джормати (*Jormati*), Мутйан (*Mutyān/Muytän*)² и Боркыт (*Borqit*). Вяз (*qarama*), например, попал из чувашского языка в башкирский и татарский языки. Чувашское *yenkkĕ*, название ивы (*iüyängi*), было заимствовано из башкирского языка, так как это слово встречается только среди родов, живших рядом с башкирами. Рябина (*miläs*) является финно-угорским заимствованием во всех трех языках (Дмитриева, 2001: 35, 32, 38). Клен (*čağan*), с другой стороны, встречается только в татарском и башкирском языках. Поскольку *čağan* является заимствованием из калмыцкого языка, его отсутствие в чувашском свидетельствует о том, что среди народов Поволжья только чувашаи не поддерживали контактов с калмыками³. В случае этих четырех названий деревьев можно предположить ареальную конвергенцию и установить, что роды Кыпчак, Джорматы, Мутйан и Боркыт (*Borqit*) жили в среде, в которой они имели контакты с чувашами и финно-уграми, а с XVII века также с калмыками. Боркыты должны были иметь более тесные контакты с калмыками, так как название их родового дерева калмыцкого происхождения.

Деревья *älmä/älmağaç* 'ильм', *čökä* 'липа', *imän* 'дуб', *köbriñ* 'ясень' и *ñirük* 'ольха' образуют другую группу. Они являются деревьями родов Конграт, Керейт, Бурджан, Салджут и хана Темир Кутлуга. Характерно, что их лингвогеографическое распространение простирается от чувашей до кавказских народов. Геоботанические данные, с другой стороны, свидетельствуют о том, что эти породы деревьев являются туземными в Предкавказье, и их ареал редко достигает северных регионов. Как можно объяснить это противоречие в данных? *Älmä/älmağaç* 'ильм' встречается у двух групп тюркских народов: в Поволжье (в чувашском, татарском и башкирском языках) и на Кавказе (в карачаево-балкарском, кумыкском и ногайском языках)⁴. Известно, что в VII веке предки чувашей отделились от кочевавших в Предкавказье оногурских булгар и переселились на север. Именно отсюда они заимствовали название ильма, поскольку это слово индоевропейского (аланского?) заимствования. Ясень (*köbriñ*) и ольха (*ñirük*) известны в гораздо более широком ареале тюркских языков, но в конечном виде они также относятся к оногуро-булгарской группе названий деревьев. И то, и другое были заимствованы венгерским языком в формах *köris* [kõriš] и *gyűrű* [d'ürü] еще до их завоевания Карпатского бассейна (Róna-Tas, Berta, 2011: 421, 599). Поэтому в случае этих родовых деревьев мы можем также говорить об ареальной конвергенции/сближении.

Этот историко-географический экскурс объясняет, почему у кыпчакских родов, расселившихся на севере в Волго-Камском регионе, родовое дерево имеет предкавказское происхождение. В распространении этих пород в качестве родовых деревьев за пределами их геоботанического

² Мутйан в Дафтаре встречается три раза (16v1, 24r7, 26r10), везде в одной и той же форме Мутйан (موتیان). Скорее всего, Мутйан (موتیان) – это опечатка имени Муйтена (موتین), предка башкирского рода Усерген.

³ Слово *čağan* скорее калмыцкое, чем монгольское заимствование, поскольку название дерева *čağan* полностью отсутствует в южно-сибирских тюркских языках, хотя в них можно наблюдать очень сильное влияние монгольского языка.

⁴ В первом издании Дафтара я принимала обычное чтение и перевод слова *älmağaç* «яблоня», но подумав, я пришла к выводу, что хотя и есть сорт дикой яблони, она не входит в систему родовых деревьев, так как она является единственным фруктовым деревом среди них. Маловероятно, что *älmä* «ильм» было заимствовано из русского языка (Дмитриева, 2001: 41), так как оно входит в состав туземных деревьев Предкавказья. Примечательно, что в Дафтаре есть три названия ильма в соответствии с его геоботаническим происхождением: сибирский ильм (*qarağaç*) рода Уйшин, волжский ильм (*qarama*) рода Кыпчак и предкавказский ильм (*älmağaç*) рода Конграт.

ареала, безусловно, сыграли огромную роль и другие исторические обстоятельства. Прежде всего, следует учитывать, что Поволжье вплоть до Предкавказья считалось доменом золотоордынских ханов. После распада Золотой Орды эта территория частично перешла под власть Ногайской Орды. Ногайцы и покоренные ими татарские и башкирские роды кочевали в этом районе. Поэтому языковая идентификация и территориальная локализация основных западно-кыпчакских родовых деревьев могла быть понята только в зеркале исторических событий.

Возвращаясь к дереву Чингисхана платану (*čīnar*) – слову, которое является персидским заимствованием, трудно найти какое-либо объяснение. В монгольских источниках не упоминается дерево великого хана. Платан не растет в монгольских степях. Его геоботаническое распространение тянется с Центральной Азии до южного побережья Каспийского моря. Можно предположить, что слово *čīnar* сохранило свое первоначальное значение, но имея в виду, что в киргизском и казахском языках *чынар* обозначает «горный тополь», следует полагать, что в этом случае мы имеем дело с переносом названия коренного дерева на другую породу, растущую на территории переселенного рода.

Подобные неясности возникают и с родовым деревом (*şandal*) Калдар бия⁵. Сандаловое дерево, конечно же, не росло в районах, заселенных тюркскими народами, так как это субтропическое дерево. Тем не менее, оно известно во всех тюркских языках, по всей вероятности, из-за торговых отношений, а отчасти из-за религиозных культов буддийских калмыков. Хотя в древнетюркских источниках встречается слово *čintan* 'sandalwood', заимствованное из санскритского языка (< *ḷandana*), нет сомнения в том, что слово *şandal* попало из персидского языка в тюркские языки (Tekin, 1993: 8; Steingass, 1930: 100). Однако трудно решить, действительно означал ли *şandal* сандаловое дерево или название его было также перенесено на другую породу дерева.

Полученные результаты

Примечательно, что имена трех деревьев родов Катай, Минг и Тамьян – можжевельник (*artiš*), береза (*qayīn*) и тополь (*tirāk*) – имеют очень широкое ботаническое и географическое распространение, охватывающее всю Евразию, за которым я подозреваю индоевропейский субстрат. Далее, можно установить, что два рода монгольского происхождения, Кият и Уйшин, кочевали к востоку от Волги, поскольку они не имели языкового контакта с чувашами. Напротив, четыре рода, Кыпчак, Джорматы, Мутйан и Боркыт, находились в тесном языковом контакте с тюркскими и финно-угорскими народами Поволжья, а после 1636 года – с калмыками. Я также рискну предположить, что эти четыре рода, живущие в непосредственной близости друг от друга в Волго-Камском регионе, вели оседлый образ жизни, поскольку название их родовых деревьев практически неизвестны в других тюркских языках.

Таким образом, было обосновано, что кочевые маршруты четырех родов Конграт, Кераит, Бурджан, Салджут, а также хана Темир Кутлу простирались от Поволжья до Аральского моря и предгорий Кавказа. Однако дерево рода Калдар бия не могло быть размещено на ботаническую карту тюркского мира.

⁵ Помимо Темир Кутлу(г) хана, другим реальным историческим лицом Дафтара является Калдар бий, который, согласно татарским генеалогиям, переселился из Крыма и Причерноморья в Булгарский улус Золотой Орды в конце XIV века (Әхмәтжанов, 1995: 12-27). Калдар бий упоминается среди арских князей в русских источниках (Исхаков 1995: 95-98).

Выводы

В заключение можно сказать, что из пятнадцати тюркских родов Дафтара, получивших родовые атрибуты от Чингисхана, на основе лингвистического и геоботанического изучения названий родовых деревьев и с помощью исторических данных, удалось определить ареал местопребывания двенадцати родов. Однако не было возможным окончательно установить, что случалось с родами, если они попадали в совершенно иные географические условия, переносили ли они название своего дерева на растущее в новом окружении дерево, или же выбирали себе другое родовое дерево.

Литература

Абдулгаффар Кырыми, 2014. Умдет ал-ахбар. Книга 1: Транскрипция, факсимиле. Серия «Язма Мирас. Письменное наследие. Транскрипция Дерья Дерин Пашаоглу; отв. редактор И.М. Миргалиев. Казань. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Андреев И.Г., 1998. Описание средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым. 232 с.

Әхмәтҗанов М., 1995. Татар шәжәрәләре [Татарская генеалогия]. Казань: Tatarstan kitap neşrejati. 127 с.

Дмитриева Юдит, 2001. Чувашские народные названия дикорастущих растений. Дебрецен. 211 с.

Исхаков Д.М., 1995. К вопросу об этносоциальной структуре татарских ханств (на примере Казанского и Касимовского ханств XV – сер. XVI вв.). Панорама – Форум 3. С. 95-107.

Кузеев Р.Г., 1974. Происхождение башкирского народа. Москва: Наука. 570 с.

Кузеев Р.Г., 1960. Башкирские шежере. Уфа: Башкирское книжное издательство. 303 с.

Неклюдов С.Ю., 1981. Мифология тюркских и монгольских народов // Тюркологический Сборник 1971. Москва. С. 183-202.

Рашид ад Дин Фазлаллах, 1952. Джамии ат таварих (Сборник летописей). Том I/1. Перевод с персидского Л.А. Хетагурова. Редакция и примечания А.А. Сменова. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук. 125 с.

РД/Хетагуров → Рашид ад Дин Фазлаллах.

Сагалаев А.М., Октябрьская И.В., 1990. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск: Наука. 209 с.

Скрынникова Т.Д., 1997. Харизма и власть в эпоху Чингисхана. Москва: Восточная литература. 216 с.

Султанов Т.И., 2001. Поднятие на белой кошме. Потомки Чингисхана. Алматы: Дайк-Пресс. 273 с.

Birtalan Á., 2001. Die Mythologie der mongolischen Volksreligion. Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung, Die alten Kulturvölker. 7/2. H. W. Haussig (ed). Stuttgart: Klett – Cotta. P. 88-1097.

BN/Thackston → Zahiruddin Muhammad Babur Mirza

Danka B., 2019. The ‘Pagan’ Oγuz-nāmā. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 377 p.

Derin Paşaoğlu D., 2014. Abdulgaffar Kyrymi, Umdet al-Ahbar. Issue 1. Transcription, facsimile. Kazan: Institut Istorii i. Š. Mardžani AN RT. 420 p.

Doerfer G., 1965. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 671 p.

Harva [Holmberg] U., 1922. Der Baum des Lebens. Helsinki (Annales Academiae Scientiarum Fennicae XVI). 182 p.

Ivanics M., Usmanov M. A., 2002. Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingis-nāmā) Band I. *Studia uralo-altaica* 44. Szeged: Department of Altaic Studies, University Szeged. 324 p.

Jahn K., 1969. Die Geschichte der Oğuzen des Rašīd ad-Dīn. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 100., Forschungen zur islamischen Philologie und Kulturgeschichte IV.). Graz–Wien–Köln. 78, 7 plates, 26 facsimile.

Kargı Ölmez Z., 1996. Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime. *Türkmenlerin Soykütüğü*. Ankara: Simurg. 559 p.

Kóhalmi U.K., 1999. Die Mythologie der Mandschu-Tungusischen Völker. *Wörterbuch der Mythologie. Götter und Mythen in Zentralasien und Nordeurasien*, 7 (1), E. Schmalzriedt & H. W. Haussig (eds). Stuttgart: Klett-Cotta. P. 1-170.

Ögel B., 1971. *Türk Mitolojisi*. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 657 p.

Rashiduddin Fazlullah, 1998–1999. *Jamī'ū't tawarikh*. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols I-III. Translated and Annotated by W. M. Thackston. (Sources of Oriental Languages & Literatures 45. Central Asian Sources IV). Part I. Cambridge: Harvard University. 240 p.

RD/Jahn → Jahn.

RD/Thackston → Rashiduddin Fazlullah.

Róna-Tas A., Berta Á., 2011. West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian. With the assistance of László Károly. Part I: «A–K». (*Turcologica* 84.). Wiesbaden: Harrassowitz. 618 p.

Roux, J.P., 1999. Die alttürkische Mythologie. *Wörterbuch der Mythologie*. I. Abteilung, Die alten Kulturvölker 7/1. E. Schmalzriedt & H. W. Haussig (eds). Stuttgart: Klett-Cotta. P. 175-277.

Steingass F., 1930. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: Rutledge–Kegan Paul. 1545 p.

Tekin T., 1993. *Irk bitig*. The Book of Omens. Wiesbaden: Harrassowitz. 132 p.

Zahiruddin Muhammad Babur Mirza, 1993. *Baburnama*. I–III. Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W. M. Thackston, Jr. (Sources of Oriental Languages & Literatures 18.) Cambridge Mass.

Reference

Abdulgaffar Kyrymi, 2014. *Umdet al-ahbar*. Kniga 1: Transkripciya, faksimile. Seriya «Yazma Miras. Pismennoe nasledie. Transkripciya Der'ya Derin Pashaoglu; otv. redaktor I.M. Mirgaliev [Umdet al-akhbar. Book 1: Transcription, facsimile. Series “Yazma Miras. Written heritage. Transcription by Derya Derin Pashaoglu; executive editor I.M. Mirgaliev]. Kazan Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. [in Russian].

Andreev I. G., 1998. *Opisanie srednej ordy kirgiz-kajsakov* [Description of the middle horde of the Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylym. 232 p. [in Russian].

Ähmätđžanov M., 1995. *Tatar šädžäräläre* [Tatar genealogies]. Kazan: Tatarstan kitap neşrejatı. 127 p. [in Tatar].

Dmitrieva (Szalontai) Judit, 2001. *Čuvašskie narodnye nazvanija dikorastuščih rastenij* [Chuvash folk names of wild plants]. Debrecen. 211 p. [in Russian].

Ishakov D.M., 1995. K voprosu ob étnosocial'noj strukture tatarskih hanstv (na primere Kazanskogo i Kasimovskogo hanstv XV–ser. XVI vv.) [To the question of the ethno-social structure of the Tatar khanates (on the example of the Kazan and Kasimov khanates of the XV.mid. – XVI centuries)]. In: *Panorama–Forum* 3. P. 95-107. [in Russian].

Kuzeev R.G., 1974. *Proishozhdenie baškirskogo naroda*. [Origin of the Bashkir people] Moscow: Nauka. 570 p. [in Russian].

Kuzeev R.G., 1960. *Baškirskie šežere*. [Bashkir genealogies]. Ufa: Baškirskoe knižnoe izdatel'stvo. 303 p. [in Russian].

Nekljudov S.Ju., 1981. Mifologija tjurkskih i mongol'skih narodov [Mythology of the Turkic and Mongolian peoples]. In: Tjurkologičeskij sbornik 1977. Moscow. P. 183-202. [in Russian].

Rašid ad-Din Fazlallah Džami at-tavarih, 1952. (Sbornik Letopisej) Tom I/1 [Compendium of Chronicles. Vol I/1.]. Perevod s persidskogo L.A. Hetagurova. Redakcija i primečanija A.A. Semenova. [Translation from Persian by L.A. Khetagurov. Edition and notes by A.A. Semenov]. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk. 125 p. [in Russian].

RD/Hetagurov → Rašid ad-Din Fazlallah. [in Russian].

Sagalaev A.M., Oktjabr'skaja I.V., 1990. Tradicionnoe mirovozenie tjurkov Južnoj Sibirii. Znak i ritual [The traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Sign and ritual]. Novosibirsk. 209 p. [in Russian].

Skrynnikova T.D., 1997. Kharizma i vlast' v èpokhu Čingishana. [Charisma and power in the era of Genghis Khan]. Moscow: Vostočnaja Literatura. 216 p. [in Russian].

Sultanov T.I., 2001. Podnjatie na beloju košme. Potomki Čingizhana [Rise on the white felt mat. Descendants of Genghis Khan]. Almaty: Dajk Press. 273 p. [in Russian].

Birtalan Á., 2001. Die Mythologie der mongolischen Volksreligion. Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung, Die alten Kulturvölker. 7/2. H. W. Haussig (ed). Stuttgart, Klett-Cotta. P. 881-1097. [In German]

BN/Thackston → Zahiruddin Muhammad Babur Mirza.

Danka B., 2019. The 'Pagan' Oγuz-nāmā. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 377 p. [In English]

Derin Paşaoğlu D., 2014. Abdulgaffar Kyrymi, Umdet al-Ahbar. Issue 1. Transcription, facsimile. Kazan: Institut Istorii i. Š. Mardžani AN RT. 420 p.

Doerfer G., 1965. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 671 p. [In German]

Harva [Holmberg] U., 1922. Der Baum des Lebens. Helsinki (Annales Academiae Scientiarum Fennicae XVI). 182 p. [In German]

Ivanics M., Usmanov M. A., 2002. Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingis-nāmā) Band I. Studia uralo-altaica 44. Szeged: Department of Altaic Studies, University Szeged. 324 p. [In German]

Jahn K., 1969. Die Geschichte der Oğuzen des Rašid ad-Din. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 100, Forschungen zur islamischen Philologie und Kulturgeschichte IV.) Graz-Wien-Köln. 78. 7 plates. 26 facsimile. [In German]

Kargı Ölmez Z., 1996. Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime. Türkmenlerin Soykütüğü. Ankara: Simurg. 559 p. [in Turkish].

Kóhalmi U.K., 1999. Die Mythologie der Mandschu-Tungusischen Völker. Wörterbuch der Mythologie. Götter und Mythen in Zentralasien und Nordeurasien, 7 (1), E. Schmalzriedt & H.W. Haussig (eds), Stuttgart: Klett-Cotta. P. 1-170. [In German]

Ögel B., 1971. Türk Mitolojisi. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 657 p. [in Turkish].

Rashiduddin Fazlullah, 1998-1999. Jami'u't tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols I-III. Translated and Annotated by W.M. Thackston. (Sources of Oriental Languages & Literatures 45. Central Asian Sources IV). Part I. Cambridge: Harvard University. 240 p. [In English]

RD/Jahn → Jahn.

RD/Thackston → Rashiduddin Fazlullah.

Róna-Tas A., Berta Á., 2011. West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian. With the assistance of László Károly. Part I: «A-K». (Turcologica 84.). Wiesbaden: Harrassowitz. 618 p. [In English]

Roux J.P., 1999. Die alttürkische Mythologie. Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung, Die alten Kulturvölker 7/1. E. Schmalzriedt & H. W. Haussig (eds). Stuttgart: Klett-Cotta. P. 175-277. [In German]

Steingass F., 1930. A Comprehensive Persian-English Dictionary. London: Rutledge-Kegan Paul. 1545 p. [In English]

Tekin T., 1993. Irk bitig. The Book of Omens. Wiesbaden: Harrassowitz. 132 p.

Zahiruddin Muhammad Babur Mirza, 1993. Baburnama. I–III. Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W.M. Thackston, Jr. (Sources of Oriental Languages & Literatures 18.) Cambridge Mass. [In English]

Appendix

(Приложение – текст памятника)

[f.23r] andin şong Jingiz Hān oşbu beg-lār-ning barçasına özlü özi-gä tamğa quş ağaj uranlar bārib baw baw halq qilib ayurdi äwwäl başlab Bodonjar oğli Qiyat-ğa aydi sāning ağajing qarağay bolsun quşung şonqar bolsun uraning aru jān bolsun tamğang açamay bolsun ya'ni äwirnä tamğa bolsun tedi şifati oşbudur **X** yänä andin şong Jingiz Hān Qongrat Biy oğli Sänglä-gä aydi ay Sänglä sāning ağajing älmağaj bolsun quşung läčün bolsun uraning Qongrat bolsun tamğang ay tamğa bolsun şifati oşbudur **O** yänä andin şong Jingiz Hān aydi ay Uyşin Mayqı Biy sāning ağajing qarağaj bolsun quşung qara quş bolsun uraning şalawāt bolsun tamğang särgä bolsun şifati oşbudur **U** [f.23v] yänä andin şong Jingiz Hān Ordağ Biy-gä aydi ay ming şadaqli Ordağ ya'ni ming temäk-lik andin qaldı Ordağ Biy gāyāt dā bay kişi erdi uruşğa çıqar bolsa ming şadaqli kişi birlä çıqar erdi Jingiz Hān Ordağ-gä aydi ay Ordağ sāning ağajing qayın bolsun quşung qarçığa bolsun uraning alağ bolsun tamğang quş qabırğa bolsun tedi şifati oşbudur **U** yänä andin şong Jingiz Hān aydi ay Tamyān Biy sāning ağajing tiräk bolsun quşung qirğiy bolsun uraning tuşya bolsun tamğang irğaq bolsun şifati oşbudur **P** yänä andin şong Jingiz Hān aydi ay Qipçaq Biy sāning ağajing qarama bolsun quşung bürküt bolsun uraning toq şaba bolsun tamğang taraq bolsun tedi şifati oşbudur **U** andin şong yänä Jingiz Hān aydi ay jormaṭı Biy sāning ağajing üyāngi bolsun quşung [f.24r] itälgü bolsun uraning aq ṭaylaq bolsun tamğang sinli sinäk bolsun tedi şifati oşbudur **Y** andin şong Jingiz Hān aydi ay Keräit Biy sāning ağajing çökä bolsun quşung qaz bolsun uraning ar börü bolsun tamğang köz tamğa bolsun tedi şifati oşbudur **A** yänä andin şong Jingiz Hān aydi ay Mutyan Biy sāning ağajing miläş bolsun quşung ṭurna bolsun uraning bayğongrat bolsun tamğang quyuşğan bolsun şifati oşbudur **Y** andin şong yänä (11) Hān aydi ay Burjan Biy sāning ağajing imān bolsun quşung küçügän bolsun uraning aq toğan bolsun tamğang jağalbay bolsun tedi şifati oşbudur **U** andin şong yänä Jingiz Hān aydi ay Borqit Biy sāning ağajing çagan bolsun quşung hödhöd bolsun uraning buruğ bolsun tamğang ämzä bolsun şifati [f.24v] oşbudur **S** andin şong yänä Jingiz Hān aydi ay Qağın-jar oğli Qatay sāning ağajing artış bolsun quşung qawdu bolsun uraning ṭaylaq bolsun tamğang särü bolsun tedi şifati oşbudur **+** andin şong yänä Jingiz Hān aydi ay Qaldar Biy sāning ağajing şandal bolsun quşung kögärçin bolsun uraning arnaw bolsun tamğang jümüğ bolsun tedi şifati oşbudur **U** yänä andin şong Jingiz Hān aydi ay Saljut Biy sāning ağajing köbrüğ bolsun quşung köyüldü bolsun uraning barlaş bolsun tamğang üy tamğa bolsun tedi şifati oşbudur **Q** andin şong yänä Jingiz Hān aydi ay Temir Qutlu Biy sän qara kişidän bayliğing birlä köb māl barmäkliging birlä biy-lik tabdung sāning ağajing jirük bolsun quşung şayışqan bolsun uraning taban bolsun tamğang yarım taraq bolsun tedi şifati [f.25r] oşbudur **U** yänä Jingiz Hān-ning özi-ning uranı jān qaba degän erdi [...] Jingiz Hān-ning öz quşı [eki baş qara quş] erdi [...] Jingiz Hān-ning özi-ning ağaçı çinar erdi [...] Jingiz Hān özi-ning tamğası quş baş degän tamğa erdi şifati oşbudur **U**

М. Иванич

*Сегед университеті, Сегед, Мажарстан
(E-mail: res13986@iif.hu)*

«Дафтар-и Шыңғыс-нама» ескерткішіндегі ру ағашы

Аннотация. Бұл мақаланың мақсаты – XVII ғасырда белгісіз автор жазған «Дафтар-и Шыңғыс-нама» ескерткіші негізінде Еділ бойы халықтарының ру ағаштарын талдау. Өзімнің қазіргі біліміме сүйенсем, бір мезетте рудың төрт бірдей атрибутын, яғни ағашты, құсты, таңбаны және ұранды қамтитын басқа түркі тілдес ескерткіш маған беймәлім. Бұл атрибуттар рудың тұрақты сипаттамалары болып саналады және осы топты өзі секілді басқа топтардан ажырата отырып, қоғамның «біздік санасын» білдіреді. Мақалада аталған атрибуттардың ішінен тек ру ағашы қарастырылады. «Дафтардағы» он алты ағаш атауы лингвогеографиялық және геоботаникалық әдістер арқылы зерттелді. Үш ағаштың ботаникалық және географиялық тұрғыдан өте кең таралып, бүкіл Еуразияны қамтығаны және барлық түркі халықтарына мәлім болғаны анықталды. Төрт ағаштан тұратын басқа топ Еділ-Кама өңіріне тән болған. Бес ағаш Кавказ алдын жерсінген, бірақ олардың лингвогеографиялық аймағы чуваш тілінен кавказ тілдеріне дейін таралған. Қалған төрт ағаш атауларының екеуі моңғолдан, екеуі парсыдан кірме сөздер болып шықты.

Ру ағаштарын жүйелі зерттеу арқылы кейбір рулардың тіршілік еткен қонысын, өмір салтын, сондай-ақ көші-қон бағыттарын анықтау мүмкіндігі туды. Ру ағаштарының атауларын дұрыс бағдарлау үшін мақаланың соңында ағаштардың жеке аумақтық топтары белгіленген кесте берілген. Мақала авторы Алтын Ордадағы рулық атрибуттар мен рулық жүйенің жеткілікті дәрежеде зерттелмей келе жатқанын атап өтеді.

Кілт сөздер: «Дафтар-и Шыңғыс-нама», «Оғызнама», рулық атрибуттар, ру ағашы, Оңтүстік Сібір мен Еділ бойы этнографиясы, лингвогеография, геоботаника.

М. Ivanics

*University of Szeged,
Szeged, Hungary
(E-mail: res13986@iif.hu)*

Tree of the clan in the «Daftar-i Činggis-name»

Abstract. The article is aimed to analyze the role of trees of clans of the Volga region peoples based on the monument «Daftar-i Činggis-name», a source of the 17th century, written by an anonymous author. According to my current knowledge, there is no other Turkic-monument that is known for all four attributes of the clan at the same time, i.e. a tree, a bird, a tamga, and an uran (battle cry). These attributes are constant characteristics of the clan and express “we are the consciousness” of society, distinguishing this group from the others. This article considers only the tree of the clan from the specified attributes. Sixteen names of Daftar trees were studied by means of linguo-geographic and

geobotanical methods. It turned out, that three trees have a very wide botanical and geographical distribution, which covered the whole Eurasia and were known to all Turkic peoples. Another group (of four trees) was typical in the Volga-Kama region. Five trees were indigenous in the Ciscaucasia, but their linguo-geographic range extends from the Chuvash to the Caucasian languages. From the other four trees, two turned out to be Mongolian, and two were Persian borrowings.

In the framework of the systematic study of trees of clans, it was possible to determine the habitat, lifestyle, and also nomadic routes of some clans. For better understanding of the names of trees of clans, a table is given at the end of the article, with marked individual areal groups of trees. The author of the article notes the lack of knowledge of clan attributes and the system of clans in the Golden Horde.

Keywords: «Daftar-i Ćinggis-name», «Oguz-name», clan attributes, the tree of the clan, ethnography of Southern Siberia and the Volga region, linguo-geography, geobotany.

Сведения об авторе:

Мария Иванич, доктор исторических наук, заслуженный профессор кафедры алтаистики, Сегедский университет, ул. Егетем, 2, Сегед, Венгрия.

Scopus ID: 23989082100

Авторлар туралы мәлімет:

Мария Иванич, тарих ғылымдарының докторы, Алтаистика кафедрасының құрметті профессоры, Сегед университеті, Егетем көшесі, 2, Сегед, Мажарстан.

Scopus ID: 23989082100

Information about authors:

Mária Ivanics, Doctor of History, Professor Emeritus of the Department of Altaistics, University of Szeged, Egyetem u. 2, Szeged, Hungary.

Scopus ID: 23989082100

Случайная находка железного акинака с антенновидным навершием

*Каирмагамбетов А.М.^a, Онгарулы А.^b, Дарменов Р.Т.^c

^aНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: kairmagambetov.arhat@mail.ru), *Автор для корреспонденции: kairmagambetov.arhat@mail.ru

^bИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан

(E-mail: akan123@mail.ru),

^cНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: darmenov_rustem@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Акинак, навершие, перекрестие, железо, оружие ближнего боя, вооружение, случайная находка, типология, ранний железный век, Восточный Казахстан.

Оружие с древнейших времен было товаром особого назначения, его покупали, берегли и забирали с собой в потусторонний мир. Нахождение мечей, кинжалов и ножей в погребальных памятниках позволяют нам проследить не только хронологию, но и культурно-этнические связи в древности. Но, к сожалению, как показывает практика, не всегда оружие находят в неповрежденном состоянии и в закрытых комплексах. Большое количество материала данного вида – это так называемые случайные находки. Под «случайными находками» авторы подразумевают археологический артефакт, обнаруженный непреднамеренно, вне целенаправленных поисков. Несмотря на то, что данный тип находок является отрывочным от памятника и не дает общего понимания о его роли в погребальном ритуале, само нахождение акинака на той или иной территории является маркером ареала распространения. Одной из таких находок является акинак с антенновидным навершием и сломанным под тупым углом перекрестием, который был найден близ села Мариногорка Восточно-Казахстанской области. Целью данной статьи является ввод в научный оборот найденного железного акинака со всеми замерами, морфологическим описанием, с приведением аналогий и т.д. Также рассмотрен вопрос, касающийся терминологии наименования данного вида клинка, а также его отличительных признаков (навершие, перекрестие, рукоять). Акинак относится к оружию «прохоровского» типа, который был распространен на большой территории и датируется не ранее IV-III вв. до н.э.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-36-48>

Received 19 January 2023. Revised 25 January 2023. Accepted 28 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

A.M. Kairmagambetov, A. Onggaruly, R.T. Darmenov Accidental finding of an iron akinak with antenna-shaped pommel // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 36-48. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-36-48>

Для цитирования:

Каирмагамбетов А.М., Онгарулы А., Дарменов Р.Т. Случайная находка железного акинака с антенновидным навершием // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – С. 36-48. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-36-48>

Введение

В статье пойдет речь о случайной находке, которая представляла собой металлическое изделие, напоминающее по внешним параметрам нож. Находка поступила в Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан в 2015 году. Предмет был обнаружен местным жителем в процессе посевных работ близ села Мариногорка Мариногорского сельского округа Кокпектинского района Восточно-Казахстанской области.

Степень изученности темы

Предметом исследования является случайная находка – акинак. В процессе определения типа оружия были использованы классификации и типологии Смирнова К.Ф. (Смирнов, 1961), Мошковой М.Г. (Мошкова, 1963), Гуцалова С.Ю. (Гуцалов, 2004).

Некоторые вопросы, касающиеся морфологических, размерных и терминологических аспектов, были рассмотрены в материалах Погодина Л.А. (Погодин, 1998), Кокориной С.Ю. (Кокорина, 2008), Сейткалиева М. (Сейткалиев, 2013), Фризен О.И., Яблонского Л.Т. (Фризен и др., 2017), Иванова С.С. (Иванов, 2018) и других исследователей.

Клинковое оружие ранних кочевников нашего типа встречается в работах Кадырбаева М.К. (Кадырбаев, Курманкулов, 1977), Кожомбердиева И.К. (Кожомбердиев, 1977), Симоненко А.В. (Симоненко, 1984), Хабдулиной М.К. (Хабдулина, 1994), Таирова А.Д. (Таиров, Ульянов, 1996; Таиров, 2019), Кочеева В.А. (Кочеев, 1995), Могильникова В.А. (Могильников, 1997), Литвинского Б.А. (Литвинский, 2001), Иванова С.С. (Иванов, 2008), Мамедова А.М. (Мамедов, Денисов, 2017), Денисова А.В. (Денисов, 2012) и других исследователей.

Материалы и методы исследования

При исследовании предмета были использованы описательный, сравнительный методы изучения, а для датирования и определения типа акинака применен метод аналогий (Мельникова, 2008: 10-12).

Изделие было доставлено в Лабораторию первичной реставрации и консервации артефактов Научно-исследовательского института «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан в довольно хорошей сохранности. Навершие изделия, его рукоять, перекрестие, а также клинок не были подвергнуты деформации. Исключение составляет острое клинка, которое имело небольшой скол. Местами на предмете проглядывались нетронутые патиной и коррозией места.

Большая часть поверхности находки покрыта местами ржавчиной и патиной черного, темно-коричневого цвета. В процессе визуального осмотра находки стало ясно, что нашедший данное изделие пытался очистить его поверхность самостоятельно. В результате механической очистки и подточки на изделии остались царапины.

В целях предотвращения дальнейшего процесса коррозии и разрушения артефакта были проведены консервационные работы. Осмотр железного изделия, изучение его

состояния и типа коррозии позволили провести очистку поверхности изделия механико-химическими методами.

После очистки металлическое изделие было высушено и покрыто тонким слоем парафина. Данная процедура позволяет изолировать металлическое изделие от проникновения в «тело» предмета влаги, таким образом, обеспечивая его долгую жизнь (Рис. 1).

Рис. 1. Железный акинак: а) вид на момент поступления находки в Национальный музей Республики Казахстан; б) вид после очистки изделия от коррозии; в) графическая зарисовка изделия

Анализ

Предметы вооружения ранних кочевников в силу своего массового применения в древности являются одним из маркеров распространения и эволюции культуры, показывая линию развития, культурной эволюции и миграции своих носителей вдоль степных районов Евразии (Хабдулина, 2019: 22-23). Первые работы по составлению классификации оружия ранних кочевников предприняли К.Ф. Смирнов (1961) и М.Г. Мошкова (1963), которые поделили их на типы, исходя из морфологических особенностей оружия. В частности, отдел определяется формой навершия, а тип – формой перекрестия.

Прежде чем перейти к морфологическому описанию находки и результатам исследования, в целях выяснения терминологических определений наименования

оружия ближнего боя нужно уточнить типологически – это кинжал или акинак (короткий меч).

Проведенные в последние десятилетия исследования по типологии оружия ближнего боя ранних кочевников – саков, скифов – показало, что у них существовало три класса клинкового оружия:

1. С шириной клинка от 3 до 4 см и длиной до 24 см, которые названы **кинжалами**;
2. С шириной клинка от 4 см до 5 см и длиной от 24 до 48 см, названы **акинаками**;
3. С шириной клинка от 5 до 6 см и длиной до 72 см, названы **мечами**;

Также существовала незначительная подгруппа длинных мечей свыше 72 см (Кокорина, 2008: 75-83).

Придерживаясь разработанной типологии клинкового оружия, можно отнести исследуемый клинок к акинакам.

Также одной из нерешенных на сегодняшний день проблем в археологических исследованиях, посвященных вооружению и военному делу ранних кочевников, является отсутствие общепринятых терминов при описании типологических признаков холодного клинкового оружия (навершие, перекрестие, рукоять и т.д.).

В настоящее время клинковое оружие можно разделить на несколько отделов: I – мечи с брусковидным навершием; II – мечи с серповидным навершием; III – мечи с рогатковидным навершием; IV – с зооморфным навершием; V – антенным – когтевидным навершием; VI – мечи с кольцевым навершием; VII – мечи без металлического навершия. Однако нужно отметить, что при большом количестве отделов клинкового вооружения для них характерно бабочковидное или брусковидное перекрестие.

Так, при определении типа навершия рассматриваемого нами акинака авторы используют разные термины для его обозначения – «рожковидное», рогатковидное, антенновидное, серповидное и т.д.

Одним из проблемных терминов, определяющих тип навершия, является применение таких определений, как «антенновидное», «антенное». Например, К.Ф. Смирнов к антенным навершиям относит волотовидные (волутообразные) навершия (Смирнов, 1961: 16).

Волутообразные навершия представлены в виде завитков-волутов, скрученных в один или полтора оборота. В переводе с латинского *volutare* – «катать, скатываться», *volvere* – «крутить, закручивать» (Сейткалиев, 2013: 7).

А.В. Симоненко волутообразными навершиями называет «антенновидные» и отмечает, что мечи с данным типом навершия не характерны для сарматов, а получают распространение у скифов и савроматов в конце VI-V вв. до н.э. (Симоненко, 1984: 132-133).

На основе изучения вооружения раннего железного века Западной Сибири, Л.А. Погодин определяет навершие с завитками как антенновидное (волутное) (Погодин, 1998: 9-16).

В.А. Кочеев при рассмотрении железного кинжала из Башталы (село в Усть-Коксинском районе, Республика Алтай, Российская Федерация), имеющего схожее навершие с рассматриваемым нами акинаком, несмотря на отсутствие завитков, но с немного скрученными концами, именуется его «антенновидным» (Кочеев, 1995: 83-84).

Если с волутообразным навершием более или менее все ясно, то вопрос, какой тип навершия относится к антенновидным, остается открытым.

Небольшое разъяснение о морфологии антенных наверхий дает статья О. И. Фризен и Л.Т. Яблонского. По мнению авторов, наверхие антенновидного типа представляет такую форму, при которой его концы так или иначе направлены вверх. Данный тип наверхия имеет такие варианты, как простые («рогатковидные») и зооморфные. «Рогатковидные» наверхия представляют собой брусок, имеющий излом под прямым или тупым углом, в противоположную от рукояти сторону. Также необходимо отметить, что в некоторых случаях разница между «рогатковидным» и серповидным наверхиями тяжело различима (Фризен и др., 2017: 101-114).

Схожесть с нашим типом имеют акинаки с серповидным наверхием. Серповидное или дуговидное наверхие представляет собой брусок либо стержень, изогнутый дугой и направленный концами в противоположенную от рукояти сторону.

Как мы можем наблюдать, из вышеизложенного краткого обзора, посвященного наименованиям признаков, отличающих типы клинкового оружия между собой, на сегодняшний день отсутствует единая, общепринятая терминология. В материалах, посвященных вооружению и военному делу, до сегодняшнего дня нет единого мнения по вопросу, какие морфологические и размерные характеристики относятся к кинжалам, мечам (длинные, короткие), акинакам. Одни и те же типы наверхий и перекрестий имеют несколько вариантов названий. Данный факт создает для исследователей определенные трудности при трактовке и описании того или иного клинка.

Отталкиваясь от вышеизложенного краткого терминологического обзора, мы склоняемся к следующим наименованиям при описании железного акинака из Восточного Казахстана.

Наверхие холодного оружия «антенновидное», изогнуто под углом в 115° с незначительным расширением развилки на концах, в сечении прямоугольное с небольшим закруглением углов. Наверхие отделено от рукояти колодкой, длина которой составила 1,3 см, ширина 0,5 см. Рукоять рассматриваемого нами клинкового оружия асимметричная, эллипсоидной формы, т.е. она сужается к перекрестию, но большее сужение фиксируется к наверхию. В сечении рукоять подпрямоугольной формы с закругленными углами. Данный тип рукояти встречается в Приуралье, Зауралье, Поволжье, Туве, Горном и Лесостепном Алтае, а в Средней Азии эллипсоидная рукоять фиксируется только на кинжалах, изготовленных из железа (Иванов, 2018: 167, 172).

Рукоять, за исключением наверхия и перекрестия, отлита вместе с клинком. Перекрестие имеет перегиб под тупым углом в 100° в сторону клинка. Оно представляет собой две изогнутые под тупым углом, прямоугольные в сечении пластины, в центральной части они обхватывают место стыка клинка и рукояти, а на концах скованы между собой. В месте изгиба перекрестия его толщина составила 1,5 мм. Клинок обоюдоострый, сужающийся с середины пера и имеющий плоско-ромбическую форму в сечении.

Детальные замеры изделия показали следующие параметры: общая длина находки составила – 253,94 мм, длина лезвия – 165,49 мм, ширина лезвия – от 2,38 мм до 20,67 мм, толщина лезвия – от 0,74 мм до 4,97 мм, длина рукояти без перекрестия и наверхия – 63,46 мм, длина рукояти с учетом наверхия и перекрестия – 98,49 мм, ширина рукояти у наверхия – 12,21 мм, в центральной части – 16,73 мм, у перекрестия

– 15,74 мм, толщина у перекрестия – 10,81 мм, в центральной части – 11,99 мм, у навершия – 9 мм, длина перекрестия составила – 50,92 мм, толщина в месте изгиба перекрестия – 11,60 мм, длина навершия – 41,81 мм, толщина составила – 9,45 мм. Вес предмета составил – 174,5 грамма (Рис. 2).

Рис. 2. Параметры железного акинака

Полученные результаты

Рассмотрим акинак в контексте клинкового вооружения племен евразийских степей в сако-скифскую эпоху.

Наиболее близкие аналогии акинаку мы находим на территории Республики Алтай (находка у с. Баштала, Усть-Коксинский район). Тут выявлен железный кинжал с антенновидным навершием, узким дуговидным перекрестием, овально-прямоугольной в сечении рукояткой, имеющей насечки, ромбическим в сечении клинком. Размеры кинжала из Башталы составили: длина 24 см., длина клинка 15,2 см., ширина в основании 3,1 см., длина рукояти 8,1 см., ширина 2 см. Данный кинжал датирован IV в. до н.э. (Кочеев, 1995: 83-84).

Также схожий железный акинак был найден в кургане № 1 могильника Бесоба. Акинак имеет серповидное навершие, бабочковидное перекрестие и датируется V в. до н.э. (Кадырбаев, Курманкулов, 1977: 113).

Идентичен меч из кургана Жалгызоба (верхове р. Илек), отнесенный Гуцаловым С. Ю. к отделу III – с рогатковидным навершием и датируемый VI-V вв. до н.э. (Гуцалов, 2004: 26, 28).

Хабдулина М. К. именуется навершия акинаков в виде сломанного под тупым углом бруска, найденных в кургане № 2 могильника Айдабуль (VI-V вв. до н.э.) и в кургане № 6 могильника Берлик II (V-IV вв. до н. э.), рожковидными (Хабдулина, 1994: 54-56).

Перекрестие схожего с нашим акинаком также имеет на сегодняшний день различные варианты названий – это дуговидные, изогнутые под тупым углом, форму утолщенную, бабочковидную.

Могильников В. А. в своей монографии, посвященной анализу культуры населения лесостепного Верхнего Приобья и Обь-Иртышского междуречья середины – второй половины I тыс. до н.э., выделяет в четвертую категорию мечи и кинжалы с рожковидными навершиями (6 экземпляров). Автор обращает внимание на то, что форма рожковидного навершия в клинковом оружии появляется на территории Казахстана в конце VI-V вв. до н.э. (Могильников, 1997: 43).

С.С. Иванов выделяет кинжалы ранних кочевников Семиречья и Тянь-Шаня в группу 4 – с серповидным или «рожковым» навершиями, тип 1 с бабочковидным перекрестием и датирует его IV-II вв. до н.э. (Иванов, 2008: 37-41, Рис. 1, 6).

В сарматских погребениях, по мнению М. Г. Мошковой, в IV в. до н.э. появляются мечи и кинжалы с серповидным навершием. Ведущей формой данный тип становится лишь на рубеже IV-III вв. до н.э. и существует до конца прохоровского периода. Рассматриваемый тип оружия ею отнесен к V отделу, 1 типу – мечи со сломанным под тупым углом перекрестием (Мошкова, 1963: 34, Табл. 18, 11-14).

Схожий по форме навершия и перекрестия акинак был обнаружен в кургане № 2 могильника Джал-Арык-II (Кетмень-Тюбинская долина, Кыргызстан). Автор отнес памятник к сакскому времени, VII-III вв. до н.э. (Кожомбердиев, 1977: 13, Рис. 3. – 2).

Аналогичный меч найден случайно у с. Гришинов в Донецкой области Украины. Меч длиной 38 см., шириной у пяты 4,2 см., имеет длинное серповидное навершие, неширокое дуговидное перекрестие с узкой подпрямоугольной в сечении рукоятью, и сужающимся к острию от пяты клинком. Данный меч датирован IV в. до н.э. (Симоненко, 1984: 131, Рис. 3, 1).

Другая случайная находка из Приуралья найдена в Аргаяшском районе и в погребении на северном берегу озера Смолино на территории города Челябинск. Данные мечи имели брусковидное, слегка изогнутое навершие и дуговидное перекрестие, с обоюдоострым, линзовидным в сечении клинком. Авторы исследования отнесли их к «переходному типу» и датируют первый меч V-IV вв. до н.э.; второй меч – первой половиной IV в. до н.э. (Таиров, Ульянов, 1996: 142-143, Рис. 3, 1; Рис. 4, 3).

Также необходимо отметить кинжал, найденный в эллинистическом храме Окса (Южный Таджикистан). Изделие имеет рожковидное навершие и изломанное под углом вверх брусковидное перекрестие. Длина сохранившейся части кинжала составляет 27,2 см., длина рукояти 9 см, ширина лезвия 3 см. Автор датирует находку IV-III вв. до н.э. (Литвинский, 2001: 207, 244-245, 248, Рис. 58, 5).

Выводы

Случайная находка акинака с антенновидным навершием и серповидным перекрестием из Восточного Казахстана показывает нам ареал распространения оружия «прохоровского типа». По мнению Иванова С.С., клинки, рассматриваемого нами типа, относятся к оружию «сарматского» облика (Иванов, 2018: 170), также автор отмечает, что данный тип оружия является малочисленным, откуда делает заключение о недолгом его бытовании (IV-III вв. до н.э.) в вооружении у ранних кочевников (Иванов, 2018: 171).

Нужно отметить, что территория распространения по морфологическим признакам близкого нашему акинаку оружия включает в себя не только Поволжье, Приуралье и Зауралье, но и Среднюю Азию, Горный, Лесостепной Алтай и Тыву (Иванов, 2018: 172).

Иванов Г. Е. также отмечает, что предметы из комплексов вооружения западно-казахстанского происхождения археологи находят на Алтае и юге Западной Сибири (Иванов, 1987: 6-27).

В целом, по мнению Таирова А.Д., одним из очагов распространения клинков со сломанным под тупым углом, дуговидным перекрестием могут быть Западная Монголия и Северный, Северо-Западный Китай. Здесь встречаются следующие виды перекрестий: узкие бабочковидные, близкие по форме к сломанному под тупым углом; изломанные под прямым углом; дуговидные, с приподнятыми концами; сломанные под тупым углом.

Подводя итог, можно сказать, что акинак, который был найден близ села Мариногорка Восточно-Казахстанской области относится к редким типам клинкового оружия. Клинковое оружие с перечисленными видами перекрестий датируется VII-V вв. до н.э. Также авторы отмечают, что клинки с территории Южного Урала, имеющие антенное навершие и сломанное под тупым углом или дуговидное – узкое бабочковидное перекрестие, существовали короткий промежуток времени и датируются второй половиной V в. до н.э. (Таиров, 2019: 243). Как отмечают исследователи, рассмотренный нами тип мечей был распространен в IV-II вв. до н.э. в памятниках Приуралья, Поволжья и Придонья. Но уже к III в. до н.э. у мечей и кинжалов бытует только прямое перекрестие (Мошкова, 1963: 33-34).

Литература

- Гуцалов С.Ю., 2004. Древние кочевники Южного Приуралья VII-I вв. до н. э. Уральск. 136 с.
- Денисов А.В., 2012. К вопросу о размерных характеристиках клинкового оружия VII-IV вв. до н.э. с территории Самарского Поволжья и Южного Приуралья // «Кадырбаевские чтения-2012». Материалы III международной научной конференции. Актобе. С. 154-158.
- Иванов Г.Е., 1987. Вооружение племен лесостепного Алтая в раннем железном веке // Военное дело древнего населения Северной Азии. Новосибирск. 220 с.
- Иванов С.С., 2018. Кинжалы и мечи раннесарматского облика с эллипсоидными рукоятями в Средней Азии // Мир большого Алтая. № 4 (1). С. 167-176.
- Иванов С.С., 2008. Кинжалы ранних кочевников Семиречья и Тянь-Шаня // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии: сборник научных трудов / Отв. ред А.А. Тишкин. Барнаул: Азбука. 256 с.: ил.
- Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. К., 1977. Материалы раскопок могильника Бесоба // Археологические исследования в Отраре. Алма-Ата: Наука. С. 103-114.
- Кожомбердиев И.К., 1977. Основные этапы истории культуры Кетмень-Тюбе // Кетмень-Тюбе: археология и история / Под. ред. В. М. Плоских, Д. Ф. Винника. Фрунзе: Изд-во «ИЛИМ». С. 9-24.

Кокорина С.Ю., 2008. Меч, акинак, кинжал – какой термин выбрать? (к постановке проблемы) // Археологические вести. Вып. 15. Москва. С. 75-83.

Кочеев В. А., 1995. Два кинжала из Горного Алтая // Известия лаборатории археологии: межвузовский сборник научных трудов. Горно-Алтайск: Изд-во ГАГУ. С. 83-84.

Литвинский Б.А., 2001. Храм Окса в Бактрии. Т.2. Бактрийское вооружение в древневосточном и греческом контексте. Москва: Изд-во «Восточная литература». 528 с.

Мамедов А.М., Денисов А. В., 2017. Ранние мечи и кинжалы Волго-Уральского региона с навершием в виде изогнутого бруска // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола». Алматы. Т.2. С. 219-225.

Мельникова О.М., 2008. Методология отечественной археологии: стихия традиции или интуитивный поиск обоснованного выбора // Вопросы археологии Урала: сборник научных трудов. Екатеринбург; Сургут, Вып. 25. С. 6-13.

Могильников В.А., 1997. Население Верхнего Приобья в середине – второй половине I тысячелетия до н. э. Москва. 195 с.

Мошкова М.Г., 1963. Памятники прохоровской культуры // Археология СССР. Свод археологических источников. Москва. 55 с.

Погодин Л.И., 1998. Вооружение населения Западной Сибири раннего железного века. Омск: Омский госуниверситет. 84 с.

Сейткалиев М., 2013. Кинжалы с волотообразным навершием в свете миграционной концепции // Вестник МИЦАИ. Выпуск 17. С. 3-18.

Симоненко А.В., 1984. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. Киев. С. 129-147.

Смирнов К.Ф., 1961. Вооружение савроматов // МИА. № 101. М.: АН СССР. 162 с.

Таиров А.Д., Ульянов И.В., 1996. Случайные находки оружия ближнего боя из коллекции лаборатории археологических исследований Челябинского университета // Материалы по археологии и этнографии. Челябинск. С. 139-147.

Таиров А.Д., 2019. Южный Урал в эпоху ранних кочевников / А.Д. Таиров // История Южного Урала: в 8 т. Т. 3. Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ. 400 с.

Фризен О.И., Яблонский Л. Т., 2017. Клинковое оружие ранних кочевников Южного Приуралья: культурно-хронологический аспект // История оружия и военного дела. № 1 / Часть 1. Эпоха раннего железного века. УДК 903.22(218) “638” (082). С. 103.

Хабдулина М.К., 1994. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс. 170 с.

Хабдулина М.К., 2019. Новое в изучении Тасмолинской археологической культуры Сарыарки // Turkic Studies Journal. № 2 (1). С. 21-33.

Reference

Gucalov S.Yu., 2004. Drevnie kochevniki Yuzhnogo Priural'ya VII-I vv. do n.e. [Ancient nomads of the Southern Urals of the 7th-1st centuries BC]. Ural'sk. 136 p. [in Russian].

Denisov A.V., 2012. K voprosu o razmernykh harakteristikah klinkovogo oruzhiya VII-IV vv. do n.e. s territorii Samarskogo povolzh'ya i Yuzhnogo Priural'ya [On the question of the dimensional characteristics of bladed weapons of the 7th-4th centuries BC from the territory of the Samara Volga region and the Southern Urals]. «Kadyrbaevskie chteniya – 2012». Materialy III Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Aktobe. P. 154-158. [in Russian].

Ivanov G.E., 1987. Vooruzhenie plemen lesostepnogo Altaya v rannem zheleznom veke [The armament of the tribes of the forest-steppe Altai in the early Iron Age]. *Voennoe delo drevnego naseleniya Severnoj Azii*. Novosibirsk. 220 p. [in Russian].

Ivanov S.S., 2018. Kinzhaly i mechi rannesarmatskogo oblika s ellipsoidnymi rukoyatyami v Srednej Azii [Daggers and swords of early Sarmatian appearance with ellipsoid handles in Central Asia]. *Mir bol'shogo Altaya*. № 4 (1). P. 167-176. [in Russian].

Ivanov S.S., 2008. Kinzhaly rannih kochevnikov Semirech'ya i Tyan'-Shanya [Daggers of the early nomads of Semirechye and Tien Shan]. *Drevnie i srednevekovye kochevniki Central'noj Azii: sbornik nauchnyh trudov* [Ancient and medieval nomads of Central Asia: a collection of scientific papers]/Otv. red A. A. Tishkin. Barnaul: Azbuka. 256 p. [in Russian].

Kadyrbaev M.K., Kurmankulov Zh. K., 1977. Materialy raskopok mogil'nika Besoba [Materials of the excavations of the Besoba burial ground]. [Arheologicheskie issledovaniya v Otrare Archaeological research in Otrar]. Alma-Ata: Nauka. P. 103-114. [in Russian].

Kozhombardiev I.K., 1977. Osnovnye etapy istorii kul'tury Ketmen'-Tyube [The main stages of the history of culture of Ketmen-Tyube]. *Ketmen'-Tyube: arheologiya i istoriya* [Ketmen-Tyube: archeology and history]. Pod. red. V. M. Ploskih, D. F. Vinnika. Frunze: Izd-vo «ILIM». P. 9-24. [in Russian].

Kokorina S.Yu., 2008. Mech, akinak, kinzhal – kakoj termin vybrat'? (k postanovke problemy) [Sword, akinak, dagger - which term to choose? (to problem statement)]. *Arheologicheskie vesti*. Vyp. 15. Moscow. P. 75-83. [in Russian].

Kocheev V.A., 1995. Dva kinzhala iz Gornogo Altaya [Two daggers from Gorny Altai]. *Izvestiya laboratorii arheologii: Mezhevuzovskij sbornik nauchnyh trudov* [Proceedings of the laboratory of archeology: Interuniversity collection of scientific papers]. Gorno-Altajsk: Izd-vo GAGU. P. 83-84. [in Russian].

Litvinskij B.A., 2001. Hram Oksa v Baktrii. T.2. Baktrijskoe vooruzhenie v drevnevostochnom i grecheskom kontekste [Temple of Oxus in Bactria. V.2. Bactrian weapons in the ancient Eastern and Greek context]. Moscow: Izd-vo «Vostochnaya literatura». 528 p. [in Russian].

Mamedov A.M., Denisov A.V., 2017. Rannie mechi i kinzhaly Volgo-Ural'skogo regiona s navershiem v vide izognutogo bruska [Early swords and daggers of the Volga-Ural region with a pommel in the form of a curved bar]. *Arheologicheskoe nasledie Central'nogo Kazakhstana: izuchenie i sohranenie* [Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and conservation]. *Sbornik nauchnyh statej, posvyashchennyj 70-letiyu organizacii Central'no-Kazahstanskoj arheologicheskoy ekspedicii Akademii nauk Kazakhstana* [Collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan archaeological expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan]. Almaty: Nauchno-issledovatel'skij centr istorii i arheologii «Begazy-Tasmola». T.2. P. 219-225. [in Russian].

Mel'nikova O.M., 2008. Metodologiya otechestvennoj arheologii: stihiya tradicii ili intuitivnyj poisk obosnovannogo vybora [Methodology of domestic archeology: the element of tradition or an intuitive search for a reasonable choice]. *Voprosy arheologii Urala: sbornik nauchnyh trudov* [Questions of archeology of the Urals: a collection of scientific papers]. Ekaterinburg: Surgut. Vyp. 25. P. 6-13. [in Russian].

Mogil'nikov V.A., 1997. Naselenie Verhnego Priob'ya v seredine – vtoroj polovine I tysyacheletiya do n. e. [The population of the Upper Ob region in the middle v the second half of the I millennium BC.]. Moscow. 195 p. [in Russian].

Moshkova M.G., 1963. Pamyatniki prohorovskoj kul'tury [Monuments of Prokhorovka culture]. *Arheologiya SSSR. Svod arheologicheskikh istochnikov*. Moscow. 55 p. [in Russian].

Pogodin L.I., 1998. Vooruzhenie naseleniya Zapadnoj Sibiri rannego zheleznogo veka [Armament of the population of Western Siberia in the early Iron Age]. Omsk: Omsk, gosuniversitet. 84 p. [in Russian].

Sejtkaliev M., 2013. Kinzhaly s volyutoobraznym navershiem v svete migracionnoj koncepcii [Daggers with a volute-shaped pommel in the light of the migration concept]. Vestnik MICAI, Vypusk 17. P. 3-18. [in Russian].

Simonenko A.V., 1984. Sarmatskie mechi i kinzhaly na territorii Severnogo Prichernomor'ya [Sarmatian swords and daggers in the Northern Black Sea region]. Vooruzhenie skifov i sarmatov. Kiev. P. 129-147. [in Russian].

Smirnov K.F., 1961. Vooruzhenie savromatov [Armament of the Savromats]. MIA. № 101. Moscow: AN SSSR. 162 p. [in Russian].

Tairov A.D., Ul'yanov I.V., 1996. Sluchajnye nahodki oruzhiya blizhnego boya iz kollekcii laboratorii arheologicheskikh issledovanij Chelyabinskogo universiteta [Accidental finds of melee weapons from the collection of the laboratory of archaeological research of the Chelyabinsk University.]. Materialy po arheologii i etnografii [Materials on archeology and ethnography]. Chelyabinsk. P. 139-147. [in Russian].

Tairov A.D., 2019. Yuzhnyj Ural v epohu rannih kochevnikov [Southern Urals in the era of early nomads]. A.D. Tairov. Istoriya Yuzhnogo Urala: v 8 t. T. 3. Chelyabinsk: Izdatel'skij centr YuUrGU. 400 p. [in Russian].

Frizen O.I., Yablonskij L.T., 2017. Klinkovoe oruzhie rannih kochevnikov Yuzhnogo Priural'ya: kul'turno-hronologicheskij aspekt [Blade weapons of the early nomads of the Southern Urals: cultural and chronological aspect]. Istoriya oruzhiya i voennogo dela. № 1 [History of weapons and military affairs. No. 1]. Chast' 1. Epoha rannego zheleznogo veka [Part 1. The era of the early Iron Age]. UDK 903.22(218) "638"(082). P. 103. [in Russian].

Habdulina M.K., 1994. Stepnoe Priishim'e v epohu rannego zheleza [Steppe Priishimye in the Early Iron Age]. Almaty: Rakurs. 170 p. [in Russian].

Habdulina M.K., 2019. Novoe v izuchenii Tasmolinskoj arkheologicheskoi kultury Saryarki [New data on the study of the Tasmola archaeological culture of Saryarka]. Turkic Studies Journal. № 2 (1). P. 21-33. [in Russian].

*** А.М. Қаирмағамбетов**

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kairmagambetov.arhat@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: kairmagambetov.arhat@mail.ru

А. Оңғарұлы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: akan123@mail.ru)

Р.Т. Дарменов

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: darmenov_rustem@mail.ru)

Сабының басы антенна тәріздес кездейсоқ табылған темір ақинақ

Аннотация. Ежелгі заманнан қару-жарақ арнайы мақсаттағы бұйым болды, оны сатып алып, қастерлеп, өзімен бірге о дүниеге алып кеткен. Жерлеу ескерткіштерінде қылыш, қанжар, пышақтардың болуы тек хронологияны ғана емес, ежелгі дәуірдегі мәдени-этникалық байланыстардың ізін аңғаруға да мүмкіндік береді. Бірақ, өкінішке қарай, іс жүзінде қару-жарақ

эрқашан қозғалмаған бастапқы күйінше және жабық кешендерде табыла бермейді. Бұл сипаттағы материалдардың басым көпшілігін кездейсоқ табылымдар құрайды. Авторлар «кездейсоқ табылымдар» деп арнайы іздестіру жұмыстарынсыз ойда-жоқта табылған археологиялық артефактілерді атап көрсетеді. Табылымның бұл түрі ескерткіштен бөлек болып, оның жерлеу рәсіміндегі рөлі туралы жалпы түсінік бере алмайтындығына қарамастан, ақинақтың белгілі бір аумақта жатуының өзі таралау аймағының маркері болып табылады. Осындай олжалардың бірі – Шығыс Қазақстандағы Мариногорка ауылының маңынан табылған, сабының бас жағы антенна тәріздес және балдағы «тұйық» бұрыштанып сынған ақинақ. Мақаланың мақсаты кездейсоқ табылған темір ақинақты барлық өлшемдерін, морфологиялық сипаттамасын, ұқсас қару-жарақтармен салыстырмаларын және т.б. келтіре отырып, ғылыми айналымға енгізу. Сонымен қатар, ақинақтың осы түріне және оның айырықша белгілеріне қатысты терминологиялық атауларды (сабының басы, балдағы, сабы) талдау қарастырылды. Ақинақ – үлкен аумаққа таралған және мерзімі б.з.д. IV-III ғасырлардан ерте емес «прохоров» типті қаруға жатады.

Кілт сөздер: Ақинақ, сабының басы, балдақ, темір, жақыннан ұрыс салу қаруы, қару-жарақ, кездейсоқ табылым, типология, ерте темір дәуірі, Шығыс Қазақстан.

***А.М. Kairmagambetov**

*National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kairmagambetov.arhat@mail.ru)*

** Corresponding author: kairmagambetov.arhat@mail.ru*

A. Ongaruly

*A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: akan123@mail.ru)*

R.T. Darmenov

*National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: darmenov_rustem@mail.ru)*

Accidental finding of an iron akinak with antenna-shaped pommel

Abstract. Weapons have been a special-purpose commodity since ancient times; they were bought, kept and taken to the other world. Finding swords, daggers and knives in funerary monuments allows us to trace not only the chronology, but also cultural and ethnic ties in antiquity. But, unfortunately, as practice shows, the weapons are not always found in an undisturbed state and in closed complexes. A large amount of material of this type are so-called accidental findings.

By «accidental findings», the authors mean an archaeological artifact, discovered unintentionally, outside of purposeful searches. Despite the fact that this type of findings was found separately from the monument, and does not give a general understanding of its role in the funeral ritual, the very presence of the akinak on a particular territory is a marker of the distribution area. One of such findings is an akinak with an antenna-shaped pommel and a crosshair broken at a “blunt” angle, which was found near the village of Marinogorka in the East Kazakhstan region. The purpose of this article is to introduce into scientific circulation the found iron akinak, with all measurements, morphological description, with analogies, and etc. The issue concerning the terminology of the name of this type

of blade, as well as its distinctive features (pommel, crosshair, handle) is also considered. The akinak refers to a weapon of the “Prokhorov” type, which was distributed over a large territory and dates no earlier than the IV-III centuries BC.

Keywords: Akinak, pommel, crosshair, iron, melee weapon, armament, accidental finding, typology, early Iron Age, East Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Қаирмағамбетов Архат Мирхатович, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тауелсыздық, 54, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8769-1638

Онғарұлы Ақан, кандидат исторических наук, генеральный директор, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достық, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-1113-7817

Дарменов Рустем Турарбекович, ведущий научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тауелсыздық, 54, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5226-1291

Авторлар туралы мәлімет:

Қаирмағамбетов Архат Мирхатович, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғылы, 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-8769-1638

Онғарұлы Ақан, тарих ғылымдарының кандидаты, бас директор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғылы, 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-1113-7817

Дарменов Рустем Турарбекұлы, жетекші ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғылы, 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-5226-1291

Information about authors:

Kairmagambetov Arkhat Mirkhatovich, PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsyzdyk aven., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8769-1638

Onggaruly Akhan, Candidate of Historical Sciences, The General Director, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-1113-7817

Darmenov Rustem Turarbekovich, Leading Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsyzdyk aven., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5226-1291

History of Turkic alphabet development

T. Moldabay

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:
writing, culture,
runic, alphabet,
history of writing,
Turkic peoples,
steppe nomads,
ancient Uyghur
writing.

IRSTI 03.81.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-49-59>

The steppe nomads, mainly of Turkic origin, played a significant role in the political, historical, and cultural growth of various systems. A study was conducted to assess how the descendants of steppe nomads perceived that cultural phenomenon and contributed to its development. Hence, the growth of the written culture of the Turkic peoples, including its various stages, geographical dissemination and practical use, is of great importance.

In our study, we focused on different stages of the development of the Turkic written culture. We presented a brief history of the used written forms, their origin and purpose, and also illustrated them with concrete examples using various written artifacts. Our emphasis was placed on the works of researchers who analyzed writing samples, presented their views on the history of writing, its popularity and the role of the writing system in the language. Therefore, we have tried to arrange the writing systems used by the Turks in chronological order and identify cross-cultural links between these writing systems. Our research demonstrated the willingness of the Turkic peoples to accept various cultural phenomena, including multiple religious and written systems, as well as their ability to adapt to new ideas and achievements.

Received 21 January 2023. Revised 24 February 2023. Accepted 03 March 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Moldabay T. History of Turkic alphabet development // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 49-59. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-49-59>

Introduction

The alphabet, which originated from the symbols «aleph» and «beta», the first two letters of the Greek alphabet, has evolved over time and established itself as a writing system for modern alphabets, where each character stands for a specific sound. Pictography, a form of writing that uses images to convey meaning, is considered a significant achievement of human civilisation and marks the beginning of written culture. The development of pictographic writing led to the development of ideographic writing and marked another important stage in the development of written culture. Complex writing samples, which covered all stages of the development of human civilization in the history of writing, were based on the writing systems of the Egyptian, Cretan, and Hittite cultures, which were formed in the region between two rivers (the Amu Darya and Syr Darya rivers) during that period of time. Some scholars suggest that these writing systems included elements of pictorial writing (pictography), ideographic writing and primitive syllabic writing, which was a type of phonetic writing that appeared in the later period of written culture (Hatice, 2006: 15).

Cuneiform was used by several ancient civilizations, including the Sumerians, Akkadians, Babylonians, Assyrians, Hittites, Elamites, Mitanni, Urartians, and Persians, and is considered the earliest known example of phonetic writing. In cuneiform writing had symbols, ideograms, phonetic symbols, and determinatives that represented action. In the 7th and 6th centuries BC, the Aramaic language became dominant in the region, leading to the displacement of cuneiform by Aramaic script (Gelb, 1982).

The Egyptian hieroglyphic script, which was considered a sacred script, is one of the most important writing systems of antiquity, dating back to the period between 4000 and 400 BC. This writing system was called hieratic and demotic, depending on the specifics of the script. The hieratic script was a cursive form of hieroglyphic writing. It required special training to learn. The demotic script was a simplified derivative of the hieratic script used by ordinary people for everyday purposes (demos means people in ancient Greek). Jean-Francois Champollion, a French orientalist and linguist, achieved worldwide fame in 1822 by deciphering the inscription on the Rosetta Stone, which contained 14 lines of hieroglyphics.

It is believed that a single writing system was used in the Indian Indus Valley civilisation, based on ideographic cuneiform and syllabic characters, which later gave rise to the Brahmi script, around 2500 BC. (Coulmas, 2006: 73).

Another writing system that does not follow an alphabetical order is the Chinese script. The Oldest known forms of Chinese writing date back to the 18th to 12th centuries BC. It is obvious, that the ideograms used in the ancient versions of the scripts were transformed into modern logograms (Yogannes, 1979: 112).

Additionally, non-alphabetic writing systems gradually gave way to alphabetical writing systems. The earliest known examples of the alphabet were discovered in Mesopotamia between 1700-1330 BC. As a result, early studies and hypotheses about the origin and development of writing appeared, trying to establish a connection between the initial and final forms of writing. It was believed that the Egyptian hieroglyphic script came from the Sami script, and the Northern Same script came from the Egyptian hieroglyphic script. The initial Sami script was divided into two main groups – the Southern and Northern Sami script.

The Southern Sami script (Aramaic) gave rise to several scripts including Ihani (Hebrew), Palmyra, Nestorian, Manichaean, Brahmi, Kharosthi, Sogdian, Armenian, Georgian, and Tibetan. On the other hand, the Northern Sami script (Phoenician) led to the development of scripts such as ancient Libyan, Iberian, Greek, Slavic, Etruscan, Lycia, Phrygian, Lydian, Arabic and Latin (Loukotka, 1950: 61). Although there are some writing systems that remain to be studied, such as the Indian script and the Turkic Bitig script, the origin of which has not yet been fully studied¹.

Materials and research methods

We used various methods, such as systematization, classification, historical analysis, and general scientific approaches, from specific to general and vice versa, to achieve our research objectives. Our main focus was on the culture of writing, and we analyzed various writing systems in their historical context by citing specific references to historical sources and materials. Our approach to analyzing the types of writing was based on chronological selection of written data and conducting a historical and comparative analysis of these writings.

Analysis

The types of writing that were used during the ancient Turkic period. Although writing culture among steppe nomads can be traced to the periods of the Saka and Huns, the writing culture of peoples with Turkic origins began with the use of the Bitig script. Initially, this form of writing was called the Siberian rune or Yenisei rune, and later the Turkic rune due to its similarity to the writing of the ancient Scandinavian peoples. The writing system used in ancient Turkic monuments was named «Bitig» after it was identified, and later referred to as “Turkic bitig inscription” (Amanzholov, 2010).

The origin of this ancient script remains unclear, despite some studies that have been conducted on it. Since no specific educational system has been identified based on the inscriptions found on a silver bowl in the Issyk mound dating back to the 4th and 5th centuries BC, the Turkic bitig writing is considered as proto-Turkic writing. The classical Turkic bitig writing period is believed to have been used from the choir script written in around 687-692 to the 7th – 10th centuries, according to the chronological indications. To categorize ancient Turkic bitig monuments, they are classified into two groups: “Bitig ispetty” (runic-like scripts) and “Turkic bitig” (Turkic runic script).

The ancient Turkic bitig was not only used in the Orkhon region, which was regarded as the birthplace of the Turkic Khaganate, but also was widely spread across many parts of the Eurasian continent. It included such areas as eastern Mongolia, southern Siberia, East Turkestan (China), Central Asia, the Altai Mountains, Eastern Europe, and Fergana (Zholdasbekov and others, 2005).

¹ This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Grant No. AP 14972685 The beginnings of the Kazakh writing culture (from pictogram to alphabetic writing)

According to some scholars, the origin of the ancient Turkic bitig script can be traced back to the Scandinavian runic script, as proposed by the Finnish scientist Heikel. On the other hand, other scholars such as Otto Donner, Heinrich Julius von Klaproth, and Altai Amanzholov have suggested that, the ancient Turkic bitig script might have been originated from one of the oldest forms of Semitic script. Wilhelm Thomson and V. Radlov believed that the ancient Turkic bitig script may have been influenced by the Aramaic and Sogdian scripts, while Aristov and Melitsky were the first to suggest that the script could have originated from symbols used by the Turks themselves. Turkic scholars, including Ahmet Zafaroglu and Huseyn Namyk Orhun, later supported the idea that the ancient Turkic bitig script might have been originated from the Turks' own symbols. Later, scholars such as E.D. Polivanov and V.A. Livschits suggested that the script may have been created based on their own, with some influence from the Aramaic and Sogdian scripts. Some scholars, including O. Pritsak and A. Rona Tash argue that the ancient Turkic bitig script is a syllabic writing system.

Regardless of the origin of the ancient Turkic bitig script, we believe that the main issue lies in the fact is that this script had been rooted and developed in the Turkic language. To clarify, we can observe that the inclusion of consonants in the ancient Turkic bitig script demonstrates a clear adherence to the principles of consonance in the language. The process of modifying consonants according to the principle of consonance is not observed in any other writing system. In addition to this, we can identify specific and rigorous spelling rules that are unique to this law of vowel consonance. It is necessary to mention the spelling rules for the vowels produced by the lips and the glottis. Along with the alphabetic elements of the ancient Turkic bitig script, it also contains elements of logographic and syllabic writing (Moldabay, 2016: 117).

The ancient Turkic bitig script is made up of 38 letter characters, which are used for solid body writing and consist of vertical and horizontal lines. Among these characters, four represent vowels and 31 represent consonants. Additionally, there are three ligatures used to denote double consonants and four characters representing bun sounds. Of the 20 consonant sound characters based on the law of consonance, one sound is represented by two characters, while 7 consonants are written without following any law of consonance, but instead depend on the harmony with the enemy and thin vowels (Shaimerdinova et al., 2017).

With the collapse of the Turkic Khaganate, the Uyghur Khaganate took over and initially continued to use the Turkic bitig script. However, they eventually transitioned to using the Manichaean and Uyghur script. Consequently, the Turkic bitig script gradually fell out of use and was eventually forgotten. During ancient times, one of the primary reasons for the emergence of writing was its usefulness in trade for matters of registration and valuation. As centralized state systems began to develop, writing was used for tax registration and religious missions. With the establishment of the Uyghur Khaganate, there was a shift towards settling in one location and developing a city-based culture. This led to the growth of crafts and trade. As trade became the main source of income, there was a significant increase in its economic importance, and a great deal of effort was spent on its development. The influence of Sogdians, who controlled trade routes in Central Asia, grew in the Uyghur Khaganate. They also played a significant role in spreading the Manichaean religion. Manichaean missionaries spread their religion in the Uyghur Khaganate, and many Uyghur nobles converted to it. The

Bagu Khagan, who came to the throne in 692, made Manichaeism the official religion of the Khaganate. As a result, many religious texts related to that religion were written in Turkic using the Manichaean script. The “Uyghur script” was developed with the involvement of scholars and gained broad support in the urban population. (Moldabay, 2021: 46). During that period, texts were written in the Manichaean script, which included additional symbols above the main writing symbols. It is believed that these additional features represent the unique Uyghur pronunciation of the letters, and that was probably a characteristic feature of the period when the Manichaean script was adapted as the Uyghur script.

The use of the Sogdian script dates back to the establishment of the Turkic Khaganate and was influenced by Sogdian merchants who traveled along the Silk Road. Examples of this script can be seen in the Sogdian inscriptions in the Bugut text, which was created for Mukan Khagan, as well as in Chinese, Sogdian, and Uyghur inscriptions in the Karabalsagun text from the 9th century during the Uyghur Khaganate period. Additionally, a Sogdian inscription was found on one page of the Servey inscription in the Southern Gobi region. It is important to note that the richest texts in ancient Turkic literature were written in the Uyghur script. A. von Gaben suggested that the period of 750-827 marked the beginning of the use of the Uyghur script, while Turkic scholar S. Chagatai noted that it was difficult to pinpoint an exact date, but the script was likely in use from the first half of the 8th century to the middle of the 9th century. G. Clauson, on the other hand, believed that the Uyghur script was used even before the 8th century (Clauson, 1986: 146). Considering these varying opinions and the discovery of later Uyghur texts, it can be confidently stated that the ancient Uyghur script was used from the beginning of the 8th century until the 18th century in various regions, such as southern Siberia, along the Yenisei River, Mongolia, East Turkestan (China), the Volga River Basin, Transcaucasia, Azerbaijan, Georgia, and parts of the Ottoman Empire. The Uyghur script, which was created by adapting the Sogdian script with consideration for national phonological features, made a significant contribution to Turkic culture during the Middle Ages. After the fall of the Uyghur state, the Naiman state, the Karakitai state, and the Mongol empire used that script as their official writing system. It is evident that the creators of the Manju, Kalmyk, and Buriyat alphabets were influenced by this Uyghur script during the spread of their respective religions. The Uyghur alphabet consists of 18 letter characters written from right to left, with 3 of them representing vowels and the other 15 representing consonants. The spelling of the letter characters is different at the beginning, middle, and end of a word.

Some experts suggest that the Brahmi script may have originated from a variant of the Sami script, which was an Aramaic writing system, rather than from the Phoenician script. However, in more recent research, scholars have tended to believe, that the Brahmi script was based on the dravite culture, which was a native Indian culture, and that the early Indian religion was created using images (Lundysheva et al., 2021). The Brahmi script was used from the 8th century BC until the 6th century BC and was primarily used for religious purposes, hence its name. During the Uyghur Khaganate period, the Turks were introduced to the script and used it mainly for Buddhist texts. Opinions about the origin and date of the script vary among scholars. A. von Gaben believed it was used by the Turks in the 10th century, while G. Clauson argued it dated back to around the 2nd century BC, predating the Turks. Considering that the one of the faces of the deer monument, erected in the era of the I Turkic

Khaganate, was written in Brahmi inscription, we can agree with the opinion of G. Clauson. This writing system is read from the left to right, and is considered to be syllabic in nature. The Turks adopted the Brahmi script during the Uyghur Khaganate and added 7 characters to the original 28-letter script, as evidenced by texts from that period. There are over a hundred texts that were written in the Brahmi, and its modern symbol dated to the same era.

The adoption of Tibetan writing by Turkic peoples was not solely due to the spread of Buddhism, but also had political motives, as the Tibetans aimed to conquer East Turkestan. In the 8th and 9th centuries, Uyghurs and Tibetans lived in close proximity in the Gansu region, where Buddhism became popular among the Turks. The rise in popularity of Buddhism among the Turks living in the Gansu region led to the spread of Tibetan writing among them. However, it should be noted that the use of Tibetan writing among Turks was limited to that region only. Tibetan writing is characterized by its right-to-left direction and includes characters that represent both syllables and alphabets. The writing system consists of 30 consonants characters, 5 vowel characters, and 4 additional characters that serve a different purpose. Several texts written in the Tibetan script were found among the inscriptions discovered in the Dunhuang region's Thousand Buddhas Cave. These texts are currently preserved in the National Library of Paris (Bibliothèque National) (Turanskaya, 2020).

In the 2nd century AD, Christian missionaries began spreading the religion among the Turkic peoples, and the Nestorian sect, which originated from Syria, gained popularity among them. During this time, Uyghur translations of Nestorian religious texts were produced. Estrangelo inscriptions, one of the oldest forms of Syrian writing, were discovered in the Nestorian church in the Turfan region of China. Because of the phonological features of the Turkic language, some letter characters were modified with additional markings to better match the Turkic pronunciation.

Writing systems used by the Turks in the new era (after the 10th century)

The Karaman Oghuzs, who followed the Orthodox sect of Christianity, used the Greek alphabet for their writing system. They used that writing system for literary works, religious texts, educational materials, and textbooks to teach that writing system. The Greek script originates in the northern Sami variants of the lesser Asian Sami script, which is believed to have come from the Phoenician script. However, since the Greek script did not fully represent the phonology of the Turkic language, additional diacritical marks were added to some characters to compensate for that shortcoming.

The Turks established close ties with the Arab world during the time of the Umayyad Caliphate and that connection continued to develop during the Abbasid era when large numbers of the Turks with strong military capabilities were employed as mercenaries. The Samanid period was fully established, further strengthening that connection. As a result, during that period, the use of the Arabic script began to emerge among the Turks, alongside the already established Uyghur script.

It is asserted that the Arabic script has its origins in the Estrangelo script of the Syriac language, although there are also statements that it originated from the Nebati wheel script of the Semitic languages. The Arabic script was widely used among various peoples during that period. It is worth noting, that the Arabic script was adapted by the Turks at different times

by adding new characters to accommodate the phonological characteristics of their language. For example, the Arabic script was adopted by the Kazakhs in China, the Azeris in Iran, and the Uighurs in East Turkestan. For many centuries, the Turks have been using Arabic writing, which is based on consonants, and they have developed it over time by adding vowel characters. During that time, there was no mention of the inadequacy of that writing in terms of Turkic phonology. In the history of Kazakhstan, Arabic writing holds a significant place in the culture of Kazakh writing. It was used in various forms such as Chagatai writing, Kote writing, and other names, and was used to record the literary works of Steppe courts and writers.

Turkic scholars and educators attempted to replace the Arabic writing system since the mid-19th century. The reasons for that include the inadequacy of the Arabic script in fully representing the phonology of the Turkic language, regional differences in teaching the script, its prevalence among the population, and difficulty in learning. Akhmet Baitursynov insisted on preserving the use of Arabic writing with systematization in accordance with the language and traditions, while prominent figures advocated for the change including such scholars as Sait Khalif, Mirza Kazim Bek, Ibyrai Altynsarin, and Russian scientist P.M. Melioransky. The issue of replacing the Arabic script was among the main topics discussed at the Baku Turkology Congress held from February 26 to March 6, 1926. Alimzhan Ibrahim, Akhmet Baitursynov and some Muslim clergy members supported the improvement of the Arabic script. However, the majority voted to adopt a new writing system based on the Latin alphabet. This decision was made at the Baku Turkology Congress in 1926. Despite its adoption, the Latin script was not for long. In 1938, a decision by the Supreme Soviet of the Soviet Union led to the adoption of the Cyrillic script, in 1939 Azerbaijanis, Tatars, Yakuts, Khakas, in 1940 Kazakhs, Kyrgyz, Bashkirs, Karakalpaks, Uzbeks, in 1943 Tuvas, and Gagauz in 1957 passed to the Cyrillic script. The Latin script dated back to the 7th-6th centuries BC, and it is believed was derived from the Greek script. The Latin script has its roots in the Kipchak language, where it can be traced back to the Codecus Cumanicus at the beginning of the 14th century, used by the Turks (Shaimerdinova et al., 2014). In the diary of the Hungarian Johann Schildtberger, who was captured by Amir Temur during the war in Ankara and later released, he wrote down the prayers of the Christian Tatars in the Tatar language. The writings of the Europeans related to the Ottoman Empire and works on teaching the Turkic language were also written in large numbers. After the Baku Turkology Congress, the use of the Latin alphabet by people of Turkic origin became more widespread and led to the publication of numerous literary works, textbooks, newspapers, and magazines in their respective countries, resulting in a significant increase in works written in the Latin script.

The problem of the transition to the Latin script is a pressing issue for many Turkic peoples, particularly after Turkey gained sovereignty in 1991. Azerbaijan, Turkmenistan, and Uzbekistan have already adopted the Latin alphabet, and Kazakhstan is currently working on a gradual transition to this script.

Results

Through our research, we systematized and chronologically arranged the types of writing used by steppe nomads who lived in the Eurasian steppe region. We analyzed the types of

writing used in each period from the point of view of the history of writing, and identified the origin, why and how they reached peoples of Turkic origin from the point of view of a historical expert and cross-cultural connections. We determined the solutions of the used writing systems based on the linguistic and phonological features of the Turkic peoples. We revealed the place of these writing systems in Turkic culture and defined their role in the development of Turkic culture. We analyzed writing not only as a tool of language, but also as a phenomenon of culture.

Conclusion

Despite the fact that the art of writing has been part of Turkic culture since the Stone Age, the history of systematic writing can be traced back to ancient Turkic bitig writing, which is considered the original work of these peoples. Over time, the Turkic culture developed cross-cultural connections with various societies and employed various writing systems. This was the result of the Turkic culture's inclination towards innovation and preservation of its own traditions. The Manichean script and religion as well as the Buddhist religion, found refuge among the Turks and spread worldwide. Studying the history of writing, it is evident that the Turkic people, who were known for their nomadic lifestyle, played a significant role in preserving and advancing human cultural achievements, and spreading them to various other cultures. Their contribution to the culture of writing in various forms and at different periods of time is extensive and complex. The ancient Turkic bitig writing, works in the ancient Uyghur script, religious texts, scientific, literary, historical works written in Arabic, and legal manuscripts spread in Eurasia are examples of the rich heritage that provided the ancient Turkic written culture with a significant place in world culture.

Reference

- Аманжолов А.С., 2010. История и теория древнетюркского письма. Алматы: Мектеп. 368 с.
- Гельб И.Е., 1982. Опыт изучения письма (Основы грамматики) / пер. с англ. Л.С. Горбовицкой, И.М. Дунаевской; ред. и предисл. И.М. Дьяконова. Москва: Радуга. 366 с.
- Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2005. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Астана: Күлтегін. 359 б.
- Иоганнес Ф., 1979. История письма. Москва: ГРВЛ. 464 с.
- Клосон Г., 1986. Происхождение тюркского рунического алфавита. Зарубежная тюркология. С. 136-157.
- Лоукотка Ч., 1950. Развитие письма. Москва: Иностранная литература. 319 б.
- Молдабай Т., 2016. Көне түрік таңбалар мен идеограммалардың семантикалық түрленуі және түрік бітіг жазуының дамуы. Хабаршы. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің ғылыми жураналы. 3. Б. 114-120.
- Молдабай Т., 2021. Жазба мәтіндер негізінде көне ұйғыр әліпбиінің қолданылуындағы еркешеліктер. Turkic Studies Journal. 4. Б. 44-52.
- Шаймердинова Н.Г., Молдабай Т. и др., 2017. Происхождение и функционирование рунической письменности. Астана: Alau Group & Co. 145 с.

Шаймердинова Н.Г., Молдабай Т. и др., 2014. Қыпшақтар: тарих пен тіл (армян-қыпшақ ескерткіштері негізінде). Астана: Сарыарқа. 228 б.

Coulmas F., 2006. Encyclopedia of Writing Systems by Florian Coulmas. Wiley-Blackwell. 603 p.

Hatice Ş.U., 2006. Başlangıcından günümüze türk yazı sistemleri. Ankara: Akçay Yay. 408 p.

Lundysheva O., Maue D., Wille K., 2021. Miscellanea in the Brāhmī Script from the Berezovsky and Krotkov Collections (IOM, RAS) with an Appendix: ВФ-4190. Written Monuments of the Orient. 7. 1(13). P. 3-70.

Turanskaya A., 2020. Newly Discovered Dunhuang Fragments of «Śatasāhasrikā Prajnāpāramitā» in the Collection of the IOM, RAS. Written Monuments of the Orient. 1(11). P. 88-102.

Reference

Amanzholov A.S., 2010. Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma [History and theory of ancient Turkic writing]. Almaty: Mektep. 368 p. [in Russian].

Gel'b I. E., 1982. Opyt izucheniya pis'ma (Osnovy grammatologii) [Experience in writing]. per. s angl. L. S. Gorbovickoj, I. M. Dunaevskoj; red. i predisl. I. M. D'yakonova. Moscow: Raduga. 366 p. [in Russian].

Zholdasbekov M., Sartqozhauly Q., 2005. Orhon eskertkishterinin tolyq atlası [Complete atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin. 359 p. [in Kazakh].

Iogannes F., 1979. Istoriya pis'ma [History of writing]. Moscow: GRVL. 464 p. [in Russian].

Clauson G., 1986. Proiskhozhdenie tyurkskogo runicheskogo alfavita [Origin of the Turkic runic alphabet]. Zarubezhnaya tyurkologiya. P. 136-157. [in Russian].

Loukotka Ch., 1950. Razvitie pis'ma [Development of writing]. Moscow: Inostrannoj literatury. 319 p. [in Russian].

Moldabay T., 2016. Kone turik tanbalar men ideogrammalardyn semantikalyq turlenui zhane turik bitig zhazuynyn damuy [Semantic transformation of Old Turkic symbols and ideograms and development of Turkic script]. Habarshy. L.N. Gumilev atyndagy EUU-nin gylymi zhurnaly. 3. P. 114-120. [in Kazakh].

Moldabay T., 2021. Zhazba matinder negizinde kone uygur alipbiinin qoldanylyyndagy erkesheliker [Peculiarities in the use of the ancient Uighur alphabet based on written texts]. Turkic Studies Journal. 4. P. 44-52. [in Kazakh].

Shaimerdinova N.G., Moldabay T. and other, 2017. Proiskhozhdenie i funkcionirovanie runicheskoy pis'mennosti [Origin and functioning of runic writing]. Astana: Alau Group & Co. 145 p. [in Kazakh].

Shaimerdinova N.G., Moldabay T. and other, 2014. Qypshaqtar: tarih pen til (armyan-qypshaq eskertkishteri negizinde) [Kipchaks: history and language (based on Armenian-Kipchak monuments)]. Astana: Saryarqa. 228 p. [in Kazakh].

Coulmas F., 2006. Encyclopedia of Writing Systems by Florian Coulmas. Wiley-Blackwell. 603 p.

Hatice Ş.U., 2006. Başlangıcından günümüze türk yazı sistemleri [Turkic writing systems from the beginning to the present]. Ankara: Akçay Yay. 408 p. [in Turkish].

Lundysheva O., Maue D., Wille K., 2021. Miscellanea in the Brāhmī Script from the Berezovsky and Krotkov Collections (IOM, RAS) with an Appendix: ВФ-4190. Written Monuments of the Orient. 7. 1(13). P. 3-70.

Turanskaya A., 2020. Newly Discovered Dunhuang Fragments of «Śatasāhasrikā Prajnāpāramitā» in the Collection of the IOM, RAS. Written Monuments of the Orient. 1(11). P. 88-102.

Т. Молдабай

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана,
Қазақстан Республикасы
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

Түркі әліпбиінің даму тарихы

Аннотация. Дала көшпелілерінің белді өкілі түркі тектес халықтар түрік қағанаты, Ұйғыр қағанаты, Қырғыз қағанаты, Қарахан мемлекеті, Керей хандығы, Найман хандығы, Шыңғыс хан империясы, Шағатай ұлысы, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы сияқты саяси жүйелердің құрылуына негіз болып, осы жүйелердің саяси, тарихи, мәдени дамуына өз үлестерін қосты. Жазу – мәдени дамудың ең озық көрсеткіші. Осы мәдени үрдістің дала көшпелілері ұрпақтары тарапынан қабылдану деңгейі мен оның дамуына қосқан үлесіне талдау жасалынды. Ендеше түркі тектес халықтардың жазу мәдениетінің дамуы, оның кезеңдері мен таралу ареалы, қолданылуы өте маңызды. Бұл зерттеуде автор осы жазу мәдениетінің даму сатылары аясында түркі жазу мәдениетінің даму кезеңдеріне тоқталып, қолданылған жазу үлгілерінің қысқаша тарихын, шығу тегі мен қолданылу мақсатын ашып, жазу түрімен жазылған ескерткіштер арқылы нақты мысалдар келтірген. Жазу үлгілерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, олардың жазу тарихына, оның қолданыс аясына, жазу жүйесінің тілдегі қызметіне қатысты көзқарастарын ұсынған. Осылайша түркілер қолданған жазу жүйелерін хронологиялық тұрғыда жүйелеп, жазу жүйелерінің кроссмәдени байланыстарын ашуға тырысады. Түркі халықтарының көптеген діндер мен жазу жүйелері сияқты мәдени үдерістерге ашықтығы, жаңалыққа бейімдігі көрсетілді. Бұл жазу жүйелерін қолдану арқылы көптеген тарихи, мәдени, тілдік, діни жазбалар қалдырған түркі халықтарының әлем жазу мәдениетінде алар орны бағамдалды.

Кілт сөздер: жазу, мәдениет, бітіг, әліпби, жазу тарихы, түркі халықтары, дала көшпелілері, көне ұйғыр жазуы.

Т. Молдабай

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

История развития тюркского алфавита

Аннотация. Степные кочевники, преимущественно тюркского происхождения, сыграли значительную роль в политическом, историческом и культурном росте различных систем. Развитие культуры лучше всего можно продемонстрировать через ее систему письма. Было проведено исследование, чтобы оценить, насколько потомки степных кочевников восприняли это культурное явление и способствовали его развитию. Отсюда большое значение имеет рост письменной культуры тюркских народов, включая ее различные этапы, географическое распространение и практическое использование. В нашем исследовании мы сосредоточились

на разных этапах развития тюркской письменной культуры. Мы представили краткую историю используемых письменных форм, их происхождение и предназначение, а также проиллюстрировали их конкретными примерами с помощью различных письменных артефактов. Наш акцент был сделан на работах исследователей, которые анализировали образцы письма, представили свои взгляды на историю письма, его популярность и роль системы письма в языке. Поэтому мы попытались расположить используемые тюрками системы письма в хронологическом порядке и выявить межкультурные связи между этими системами письма. Наше исследование продемонстрировало готовность тюркских народов принять различные культурные явления, в том числе множественные религиозные и письменные системы, а также их способность адаптироваться к новым идеям и достижениям. Изучая эти системы письма, мы попытались оценить положение тюркских народов, оставивших многочисленные исторические, культурные, лингвистические и религиозные записи в мировой письменной культуре.

Ключевые слова: письменность, культура, руника, алфавит, история письменности, тюркские народы, степные кочевники, древнеуйгурское письмо.

Information about author:

Moldabay Talgat, PhD, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-7148-8945

Scopus ID P-1149-2014

Автор туралы мәлімет:

Молдабай Талгат, PhD, түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2. Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-7148-8945

Scopus ID P-1149-2014

Сведения об авторе:

Молдабай Талгат, PhD, доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-7148-8945

Scopus ID P-1149-2014

Реконструкция святилища позднего Средневековья в лесном массиве Бурабай¹

*С.К. Сакенов, Б.М. Хасенова, Ә.А. Нұсқабай

Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: sergazi_82@mail.ru), *Автор для корреспонденции: sergazi_82@mail.ru

Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: alicar@inbox.ru)

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: abdinur82@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

Северный
Казахстан,
Бурабай, эпоха
Средневековья,
ритуальная
деятельность,
святилище,
культурный
ландшафт,
традиции
и обычаи,
кодификация.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-60-77>

АННОТАЦИЯ

Изучение ритуальной деятельности прошлого, извлечение исторической информации из накопленного материала и ее анализ являются одним из направлений научного поиска в археологической науке. В статье приводятся результаты исследования святилища эпохи позднего Средневековья археологическим отрядом филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана в 2021 году. Святилище находится на территории Бурабайского района Акмолинской области, в лесном массиве, на берегу высохшего в настоящее время родника. Расположение в данном природном комплексе позволяет отнести его к сакральным объектам, связанным с почитанием и поклонением природе. В процессе обследования культового сооружения как археологического объекта были обнаружены любопытные артефакты – небольшое глиняное изделие конической формы и железная тренога.

В данной работе авторы представили процесс кодирования и фиксации специфических этнических черт как инокультурного явления в окружении автохтонного населения и под влиянием буддизма. В статье изложены итоги изучения сакральных мест, обычаев и традиций, связанных с почитанием духов как хранителей природы и местности, показана структурная связь между элементами объекта, выявленная в ходе изучения конкретных ритуалов и мировоззренческих понятий жителей, оставивших изучаемый священный уголок. Выполнен поиск аналогий, приведены сведения о степени изученности этого типа археологических памятников, осуществлена графическая реконструкция святилища. Памятник относится к эпохе позднего Средневековья и является частью культурного наследия прошлого.

Received 20 July 2022. Revised 27 August 2022. Accepted 10 December 2022. Available online 30 March 2023.

For citation:

For citation: Sakenov S.K., Khasenova B.M., Nusqabay A.A. Reconstruction of the Late Medieval sanctuary in the Burabay forest // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 60-77. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-60-77>

Для цитирования:

Сакенов С.К., Хасенова Б.М., Нұсқабай Ә.А. Реконструкция святилища позднего Средневековья в лесном массиве Бурабай // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – С. 60-77. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-60-77>

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке КН МНВО РК, Программно-целевое финансирование ИРН BR11765630 «Культурогенез в Казахских степях: новые парадигмы проблем изучения преемственности материального и духовного наследия по данным археологических источников»

Введение

Одной из сложных задач при анализе археологического источника является правильная интерпретация ритуальной деятельности людей прошлого. Необходим достаточный объем материала для более верного понимания действий людей при проведении определенных ритуалов и обрядов. В результате разведочных археологических работ на одном из объектов в лесном массиве Бурабай были получены новые сведения о святилище, датируемом поздним Средневековьем, временем, не столь скрупулезно изученным в регионе в археологическом отношении. Это святилище на данной территории является уникальным сооружением, и мы не исключаем, что результаты его практического исследования будут способствовать переосмыслению уже имеющихся археологических материалов и станут итогом научно-исследовательской деятельности по изучению священного места.

В полевом сезоне 2021 г. археологический отряд филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана в г. Астана провел аварийно-спасательные работы на территории Бурабайского района Акмолинской области. Внимание исследователей было направлено на объект, расположенный в 400 м к северо-западу от с. Ключевое, в 2,5 км к юго-востоку от г. Щучинска. Объект находится в лесном массиве, с южной стороны расположены березовые рощи, в 30 м к западу имеется русло высохшего родника, с северной стороны на территории леса раскинулась живописная поляна. Рельеф представлен ровной площадкой, также есть невысокие возвышенности (сопки). Объект именуется Булак (каз. яз. «Бұлақ» – «родник»), это связано прежде всего с названием близлежащего населенного пункта – села Ключевое, а также расположением памятника около родника, в настоящее время, к сожалению, иссякшего (Рис. 1).

Памятник Булак представляет собой земляную насыпь сферической формы, высотой 1,2 м, в плане круглой формы диаметром 12 м. В центре курганной насыпи зафиксирован современный грабительский вкоп размером 0,6 × 0,6 м, глубиной 1 м. Археологические полевые работы проводились традиционными методами, объект раскопан по секторам с оставлением продольных и поперечных стратиграфических бровок. Земляная насыпь расчищена вручную; сначала был выбран грунт в секторе I, а затем в противоположном секторе III. В такой же последовательности расчищены другие оставшиеся два сектора. Уже на уровне 0,3 м от дневной поверхности в центральной части после горизонтальной зачистки обнаружено углубление, заполненное гумусом. По цвету оно резко контрастировало с окружающей поверхностью земли. Для полного выявления данной субстанции после выполнения рабочих чертежей и фиксации профилей были убраны продольные и поперечные бровки.

По окончании полного снятия земляной насыпи в центральной части вскрыта выемка (пятно), забитая гумусным грунтом. Пятно овальной формы, размером 2 × 1,2 м, длинной стороной ориентированное по линии запад – восток, а вокруг него с четырех сторон зафиксированы следы столбовых ям, диаметр которых варьируется от 0,12 до 0,16 м. Согласно этим следам, здесь когда-то существовала прямоугольная ограда, ориентированная по сторонам света. С западной стороны в 0,15 м от пятна зафиксирована еще одна столбовая яма, она выкопана в сторонке и по расположению не входит с другими столбовыми ямами в единую систему. Также она отличается от

других ям диаметром, составляющим 0,4 м. Яма расчищена от остатков трухлявой древесины (Рис. 2).

Далее была расчищена центральная яма, процесс выборки грунта производился по естественным границам углубления. Гумусное заполнение четко отличалось от материка, таким образом удалось четко очертить границы грунтовой ямы, размеры которой составили $1,7 \times 0,9$ м, дно зафиксировано на уровне 1,8 м. Яма оказалась пустой, за исключением того, что на дне был найден глиняный предмет, близкий к конической форме. Диаметр изделия равен 2,5 см. С одной стороны имеется небольшая площадка с ровной залощенной поверхностью треугольной формы, видимо, являющаяся основанием изделия. По краям площадки небольшие закругленные выступы, образующие форму равнобедренного треугольника. В верхней части расположены еще два закругленных выступа. На боковой стороне фиксируется продольный желобок. Поверхность пористая, светло-коричневая, с небольшими участками черного цвета. Изделие полое и при встряхивании издает дребезжащий звук, свидетельствующий о наличии внутри него какого-то предмета (глиняного шарика или камешка), предназначенного именно для создания шумового эффекта (Рис. 3).

Рис. 1. Карта местонахождения святилища Булак

Наиболее информативным оказался первый сектор, здесь на уровне 0,3 м удалось зафиксировать следы от четырех столбовых ям, расположенных в один ряд,

ориентированный по линии северо-восток – юго-запад. Расстояние между первой и второй ямой (нумерация начинается с юго-западной стороны) составляет 0,9 м. Между этими ямами расчищено очажное пятно с зольным заполнением, там же найдена стоящая *in situ* в перевернутом виде железная тренога. Также в заполнении встречаются кости мелкого и крупного рогатого скота, причем некоторые фрагменты со следами огня (нижние челюсти, позвонки, ребра) и полуобгоревшие остатки жердей. Железная тренога имеет диаметр кольца 22 см, ширину 1,5 см, толщину 0,05 см. От железного дискового кольца на одинаковом расстоянии друг от друга отходят три ножки длиной 15 см, шириной 1,5 см. Форма ножек слегка изогнутая, окончания же, опирающиеся о землю, закругленные. Благодаря такому расположению и небольшой изогнутости ножек тренога надежно и устойчиво стоит на поверхности (Рис. 4).

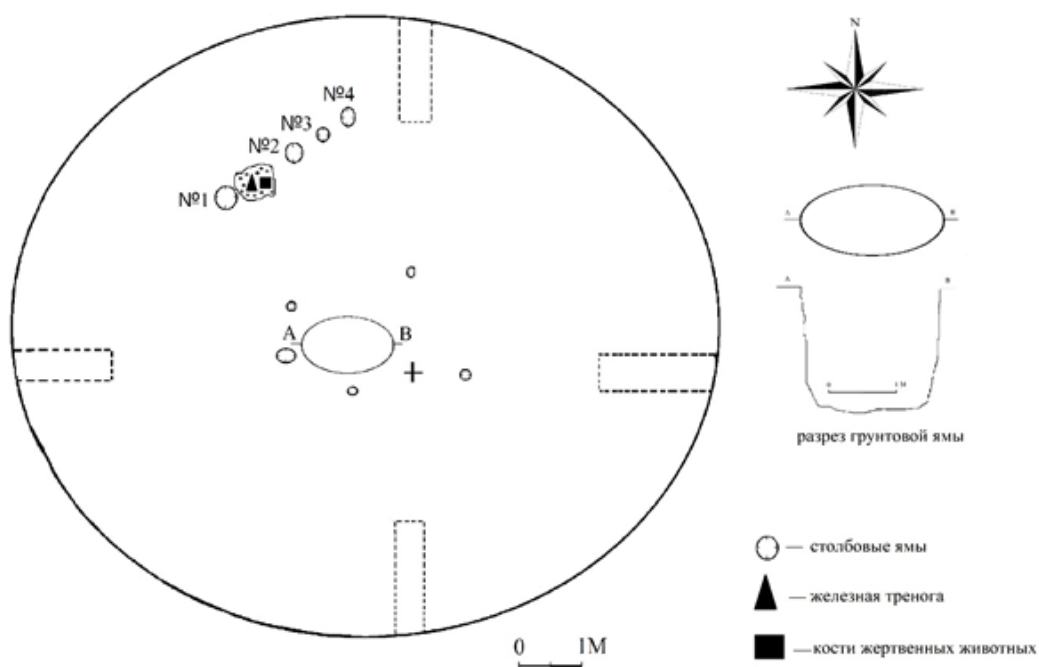

Рис. 2. Святилище Булак. План раскопа на уровне 30 см

Основанием для датировки является скрытый характер этого культового сооружения, а также обнаружение литой железной треноги, техника изготовления которой не была присуща для раннего и развитого Средневековья. Для древнетюркских, кыпчакских, половецких святилищ свойственно господствующее положение в окружающем пространстве. Например, половецкие святилища расположены на самых возвышенных участках степи, как правило, на водоразделах рек (Швецов, 1979: 199), кыпчакские – в местах, выделенных ландшафтом (Боталов, 1996: 211), тюркские культовые памятники-святилища Мерке также отчетливо читаются на местности (Досымбаева, 2002: 38–39). В данном же случае наблюдается совершенно иной принцип локализации сакрального объекта в ландшафте – он расположен в гуще лесного массива, рядом с водным источником, бьющим из глубины земли, – родником.

На основании приведенных аргументов на данном уровне исследования святилище Булак отнесено к периоду позднего Средневековья.

Материалы и методы исследования

Методологической основой нашего исследования стал историко-диалектический подход, основанный на принципе историзма и системности. Используются сравнительно-исторический и сравнительный методы, необходимые для сравнения исторических и социальных процессов, происходивших в разное время и в разных местах. Определение круга аналогий является важнейшим способом изучения хронологии данного типа памятников, где в силу особенностей характера действий, осуществляемых в сакральном пространстве, зачастую отсутствуют предметы, позволяющие с некоторой, достаточно большой долей вероятности определить время возведения объекта.

Важнейшей частью работы на стадии интерпретации археологических материалов является использование сравнительно-исторического анализа, так как только путём сравнения выявляется общее и особенное в исторических явлениях. Были тщательно изучены данные письменных источников, этнографические материалы, различные артефакты. Метод сравнительного анализа в значительной степени основан на таком общенаучном методе, как аналогия, и именно поиск аналогий позволяет очертить круг определенных культурных традиций Великой степи, касающихся, в частности, сакрального пространства.

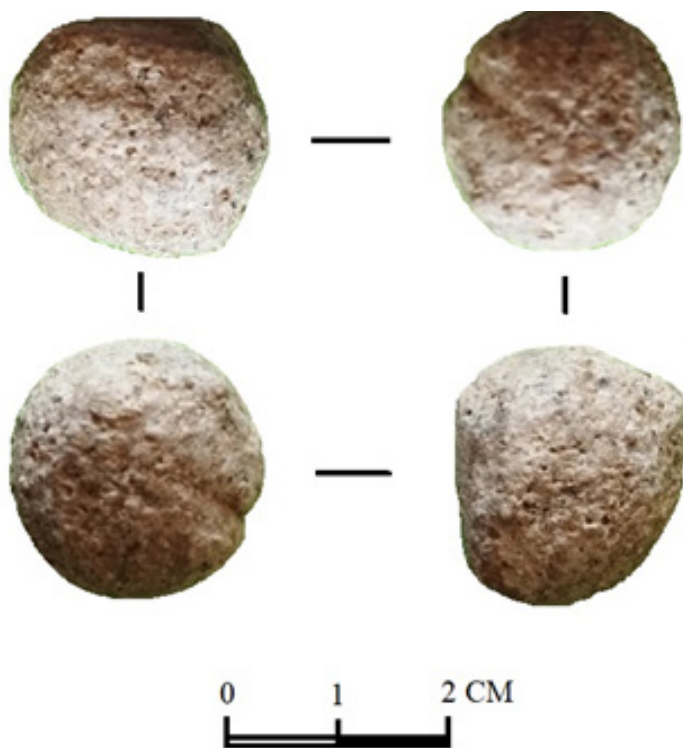

Рис. 3. Святилище Булак. Глиняное изделие

Степень изученности темы

Ритуальные сооружения эпохи Средневековья являются объектом особо пристального внимания и имеют значительную историографию. Исследователи средневековых древностей нередко отмечают их в различных регионах евразийских степей. В археологической литературе принято обозначать ритуальные сооружения эпохи Средневековья под наименованием «жертвенно-поминальные комплексы» (напр.: Боталов, 2006: 6).

Рис. 4. Святилище Булак. Железная тренога

Учитывая характер и время возведения ритуального сооружения Булак, нами принято решение использовать применительно к нему наименование «святилище». В археологии Казахстана, насколько нам известно, к этому термину впервые прибегла А.М. Досымбаева при обозначении уникального по количеству и концентрации культовых сооружений археологического объекта тюркского времени, расположенного в местности

Мерке (Досымбаева, 2022: 36). Важно отметить также, что исследовательница изучала его как часть сакрального ландшафта, выделив особые природные условия местности.

Значительное количество культовых сооружений эпохи Средневековья изучено в Сарыарке. Они представляли собой квадратные или округлые конструкции из камня, нередко сопровождались каменными изваяниями, ямками с золистым заполнением, деревянными столбами (Бейсенов, Кожак, 2002: 155–160; Ермоленко, 2004: 30; Досымбаева, Нускабай, 2012: 67–96; Хасенова, 2017: 61–67; Дмитриев, Жусупов, 2018). Известны два аналогичных культовых сооружения из Прииртышья (Арсланова, Чариков, 1974: 230–231). Святилище древнетюркского времени иной конфигурации изучено в Акмолинском Приишимье; оно представляет собой три крупные площадки, окруженные рвами и валами (Хабдулина, 2021; Сураганова, Хабдулина, 2022). На протяжении достаточно длительного времени А.М. Досымбаевой изучается святилище тюрков Мерке, расположенное на высокогорном жайляу на территории Жамбылской области. Изучены десятки мемориальных комплексов с разнообразными изваяниями и балбалами (Досымбаева, 2013). В последние годы ведется интенсивное исследование грандиозного каганского храмового комплекса Елекесазы в Тарбагатае (Самашев, Айткали, Толегенов, 2022).

Весьма интересный круг памятников, связанный с огузскими племенами, был изучен в Приарале. Данные сооружения обозначаются как дыны и, по мнению М. Кожа, представляют собой храмы для духов предков (Кожа, 2016: 93). Их прототипами являются дыны из Восточного и Центрального Казахстана, Восточной Монголии (Кожа, 2016: 98).

Определенным разнообразием отличаются культовые памятники Урало-Ишимского междуречья и Волго-Уральского региона. Это прямоугольные, округлые ограды и выкладки, каменные округлые насыпи, округлые площадки, окаймленные рвами и валами, захоронения лошадей или их костей, отдельно стоящие менгиры (Боталов, 1996: 210; Гарустович, Сунгатов, 2018: 96). Для них также характерны такие элементы религиозно-культурной деятельности, как возведение каменных изваяний, построек из деревянных столбов, использование огня, размещение в сакральном пространстве посуды, металлических предметов вооружения, быта, костей животных.

На основании особенностей иконографии каменных изваяний сооружения Урало-Ишимского междуречья отнесены к двум хронологическим периодам: 1) X (возможно, конец XI) – XII вв., 2) XIII (возможно, конец XII) – XIV вв. (Боталов, 1996: 229). Основанием для более узкой датировки применительно к объектам Волго-Уральского региона – XIII–XIV вв. стало обнаружение в некоторых из них хронологически определяемых предметов (Гарустович, Сунгатов, 2018: 105).

В степях Восточной Европы выделены каменные сооружения прямоугольной формы, в центре которых стояли изваяния, интерпретируемые как половецкие святилища (Швецов, 1979: 199–207). Нередко рядом с ними устанавливали жертвенные площадки – алтари и разводили кострища (Швецов, 1979: 209). Еще одну категорию культовых сооружений представляют деревянные изваяния, расположенные в ямах прямоугольной или овальной формы. Зачастую они размещались в насыпях более древних курганов (Гуркин, 1987: 107).

Следующим регионом, представленным в археологическом отношении максимальным (на данном уровне исследования степей Евразии) количеством оград древнетюркского времени, является Алтай. По данным последней их подборки, осуществленной в монографии С.С. Серегина и Е.В. Шелеповой, к настоящему времени раскопано более 300 таких культовых сооружений (Серегин, Шелепова, 2015: 39). Такое значительное количество артефактов позволило всесторонне рассмотреть этот тип памятников.

Разработана и внедрена соответствующая типология, установлена хронология, освещаются вопросы семантики (см. напр.: Кубарев, 1979; Серегин, Шелепова, 2015). На основании таких признаков, как конструкция, планировка, особенности нахождения вертикально установленных камней/стел, деревянных столбов, изваяний, В.Д. Кубарев выделил пять разновидностей оград и отнёс их к древнетюркской культуре (Кубарев, 1979: 148–153). Предложенная классификация является действующей уже несколько десятков лет, и, судя по казахстанской археологической литературе, посвященной тюркским оградкам, в отечественных публикациях зачастую используется именно она.

К завершающей фазе эпохи Средневековья относится группа культовых памятников, связанных с джунгарским периодом в истории Великой степи. На территории Казахстана к таковым относятся монастырь Аблайкит, расположенный на востоке страны, а также святилища Тамгалытас и Кайши в Жетысу (Байпаков и др., 2017; Григорьев и др., 2018).

Таким образом, на данном уровне научного исследования культовых памятников эпохи Средневековья удалось выяснить, что все этапы указанного хронологического периода представлены в археологических материалах. Известны различные памятники, связываемые исследователями с историей древних тюрков, кыпчаков, половцев, огузов, джунгаров. Наиболее хорошо изучены каменные ограды древнетюркского времени, расположенные поодиночке или группой в одном ряду, возводимые зачастую вкупе с изваяниями. Они известны на территории Алтая, Тывы, Монголии, Тянь-Шаня (Серегин, Шелепова, 2017: 39). Такие памятники также имеются в Восточном, Центральном, Южном и Северном Казахстане. В силу особенностей планиграфии и, видимо, предназначения отдельную категорию сакральных построек представляют святилище Бозок и храмовый комплекс Елеке сазы. Для развитого Средневековья весьма характерно чрезвычайное разнообразие культовых сооружений.

Интересующий же нас период позднего Средневековья пока представлен ламаистскими памятниками-святилищами со скоплениями изображений божественных образов, людей, животных и надписей религиозного содержания.

Анализ

Расположение историко-культурного объекта Булак обособленно в лесу, возле родника, свидетельствует о сакральном значении данного места. Под земляной насыпью в центре зафиксирована грунтовая яма, в которой был найден глиняный шарик (Рис. 3; 5: 1). Расположение столбовых ям вокруг центральной ямы позволяет реконструировать деревянное поминально-культовое строение (Рис. 6).

На основании фиксации четырех столбовых ям удалось определить, что здесь некогда стояли вертикально вкопанные деревянные столбы, образывавшие конструкцию прямоугольной формы. Согласно расположению столбов, выявлены ее размеры: длинные стены 2,6 м, короткие – 2 м. Вертикальные столбы вкопаны в землю на глубину 10-15 см, этот факт отмечен в процессе расчистки столбовых ям. Необходимо указать, что при расчистке заполнения столбовых ям были зафиксированы остатки трухлявого дерева. С западной стороны, в 15 см от центральной ямы, обособленно стоял еще один вертикально вкопанный в землю деревянный столб, который, судя по месторасположению и диаметру, отличается от других толщиной – диаметр данного столба составляет 0,4 см. Этот архитектурный элемент поминально-культового сооружения можно интерпретировать как деревянное изваяние, установленное перед

ямой. К северу, в 3,5 м от центральной ямы, как уже было описано выше, зафиксированы столбовые ямы, расположенные в одну линию (Рис. 5: 2).

Эти четыре столба, вертикально вкопанные в землю, по аналогии с другими археологическими объектами эпохи Средневековья могут быть интерпретированы как коновязи – приспособления, установленные для привязывания коней на открытом воздухе. Имеется любопытный вариант их предназначения, реконструируемый на основании обращения к этнографическим материалам. Шесты, забитые в углах одного из ритуальных сооружений, у алтайцев являлись предметами, в которых «во время моления находятся духи для принятия предназначенной им жертвы» (Екеева, Белекова, 2018: 27). Между крайними столбами зафиксирован очаг с золой, в которой встречаются кости жертвенного животного. Здесь же, в очаге, была найдена *in situ* железная тренога в перевернутом виде (Рис. 3).

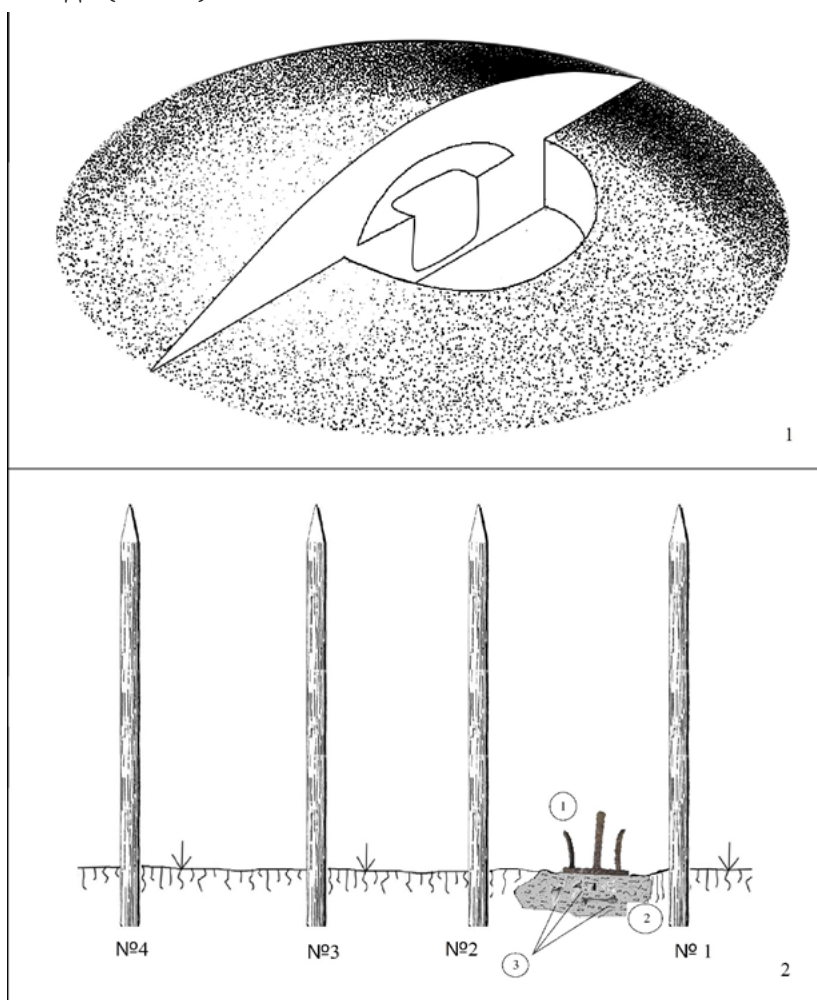

Рис. 5. Святителище Булак.

- 1 – графическая реконструкция насыпи и грунтовой ямы;
 2 – 1 – расположение железной треноги; 2 – слой золы; 3 – кости жертвенных животных;
 №№1-4 – реконструкция вертикально вкопанных столбов

Полученные результаты

К числу наиболее сложных для реконструкции являются действия, совершаемые людьми во время каких-либо ритуальных событий, следы которых не всегда улавливаются в результате проведения археологических работ. Также всегда актуальны вопросы о том, насколько адекватно понимается совершаемая ритуальная деятельность, как возможно интерпретировать археологически фиксируемые следы этих действий и т.п. Следует отметить, что очень сложно апеллировать к другим видам источников – этнографическим материалам или данным письменных источников. В археологической среде даже сложилось такое негласное мнение, что культовым является любой непонятный объект. Тем не менее основанием для того, чтобы считать исследуемый объект святилищем, стали следующие детали: расположение недалеко от родника (ручья), в лесном массиве, возведение сооружения, состоящего из небольшой земляной насыпи и деревянных столбов, образующих ряды, наличие очажной ямки с зольным заполнением, в пределах которого стояла перевернутая железная тренога. Такие конструктивные элементы, как использование деревянных столбов, возведение насыпей из земли или камня, кострища/зольники/очаги, как показал анализ археологической литературы, являются характерными для ритуальных сооружений различных этапов эпохи Средневековья.

В процессе работы над воссозданием облика святилища в лесном массиве Бурабай и интерпретацией его предназначения мы руководствовались словами замечательного ученого-этнографа А.М. Сагалаева: «Реконструкция – суть повторение (вчерне и с неизбежными огрехами) того же пути, что проделала когда-то мысль, постигавшая мир и воссоздавшая его в знаке» (Сагалаев, 1991: 6). Святилище состояло из земляной насыпи, возведенной над грунтовой ямой, деревянных столбов, очага с костями животных. На дне ямы лежал загадочный глиняный предмет, а в очаге стояла перевернутая ножками вверх тренога. На данном уровне исследования не представляется возможным воссоздать многие действия, совершенные людьми прошлого при возведении этого культового сооружения, например, были ли они одномоментными или же растянулись во времени. Важнейшим основанием для того, чтобы сделать вывод о назначении этого сооружения, является его локализация в пространстве. Как уже отмечалось выше, объект расположен в глубине леса, недалеко от родника, в данное время высохшего.

Как известно по данным этнографии тюрко-монгольских народов, важную роль в создании культурного, а значит очеловеченного ландшафта играли разнообразные сооружения, посвященные природным объектам. Никто не оспорит определение о том, что сакрализация пространства – «это больше чем обозначение границ родового и этнического пространства. Наличие культовых мест отражает стремление живущих здесь людей заручиться поддержкой всех духов, которым якобы подвластна данная территория» (Гомбоев, 2020: 296). И мы абсолютно согласны с С.Б. Адоньевой, утверждавшей, что «использование культурных символов имеет целью контакт со сверхъестественным, причем контакт этот обусловлен конкретными, жизненно важными для человека причинами» (Адоньева, 2000: 125).

К настоящему времени наиболее хорошо изучены сакральные объекты тюрко-монгольских народов Сибири и Алтая. Этой теме посвящены многочисленные информационные публикации и монографии. Богатство определений демонстрирует, например, список следующих разновидностей культовых мест в сомоне Цагааннуур Хубсугульского аймака Монголии: места, где находятся лечебные источники, шаманские

культовые места, культовые места, где есть необыкновенные камни, священные горы, перевалы, священные места, где проживали предки тувинцев-оленевонов, буддийская ступа (Айыжы, 2014: 34).

Прямых аналогий в этнографии тюрко-монгольских народов исследуемому святилищу обнаружить не удалось. Возможное соответствие мы находим в этнографии алтайцев – тюркоязычных народов Сибири. Среди прочих, у них имеются такие культовые сооружения, как тагыл, представляющие собой жертвенники квадратной формы, сооружаемые «при проведении календарных обрядов и праздников, где люди поклоняются хозяевам-духам местностей и священных источников» (Екеева, Белекова, 2018: 9). Зафиксировано, что они окружались четырьмя ритуальными шестами с вырезанными силуэтами птиц, расположенными по углам деревянного помоста. Рядом стояли четыре березки и две палки с дощечками наверху для установки на них фигурок из сыра (Екеева, Белекова, 2018: 9).

Особую сложность представляет вопрос датирования таких сакральных сооружений. Соответствие зафиксированной конструкции на святилище Булак, состоящей из насыпи, деревянных столбов и кострища, обнаруживают памятники эпохи развитого Средневековья (Боталов, 1996; Бабенков, 1996; Гарустович, Сунгатов, 2018). Один из них имеет два варианта графической реконструкции (Бабенков, 1996: рис. 1-3).

Значительный интерес представляет исследование святилища в урочище Калмыцкая молельня, расположенного на сопредельной территории – в Южном Приуралье (Петров, 2002: 90-91). Раскопки показали, что на берегу высохшего в былое время ручья находилось крупное кострище (Петров, 2002: 91). Объект датируется XIX – началом XX в. и свидетельствует о сохранении традиций возведения сакральных сооружений не только в Сибири и вплоть до недавнего времени. Автором публикации Ф. Петровым приводятся этнографические данные о том, что у калмыков в XIX в. был зафиксирован обряд жертвоприношения «булук тьякхе», совершаемый в местах, где протекают родники или бьют из-под земли ключи (Петров, 2002: 93).

Рис. 6. Графическая реконструкция святилища Булак
(Автор реконструкции С.К. Сакенов, художник В.С. Меденко)

Выводы

На данном уровне исследования сакрального объекта – святилища Булак, возможна его датировка поздним Средневековьем. Такая датировка позволяет обратиться к пересмотру уже известных в науке культовых конструкций эпохи развитого Средневековья и представляющих собой земляные или каменные округлые, квадратные насыпи, нередко в сочетании с деревянными столбами и местами, где насельники разводили огонь. На этом основании можно сделать вывод о том, что исследуемый памятник Булак является буддийским святилищем и связан с проживанием в регионе джунгарского населения. Судя по данным этнографии, Булак относится к числу сакральных объектов, связанных с почитанием природных мест, в данном конкретном случае – водного источника, родника.

Интерес представляет символика перевернутой треноги, по своему символическому назначению, возможно, являющейся аналогом котла. В одном из половецких святилищ был обнаружен перевернутый вверх дном бронзовый котел (Гуркин, 1987: 103). К сожалению, на данном уровне исследования является неизвестной причина размещения таких изделий, как котел, тренога в перевернутом виде. Любопытную аналогию удалось обнаружить в социальных сетях. В казахской традиционной культуре перевернутый казан означает нежелательное послание. Не столь давно казахское общество отреагировало именно таким образом на произведение современного искусства. Художник Асхат Ахмедьяров на Astana Art Fest в 2016 году выставил свою работу «Әженің көзі», которая состояла из казанов, скрепленных между собой и похожих на огромные бусы. Однако в социальной сети Facebook один из пользователей написал пост, в котором потребовал от акима города «принять меры», чтобы эти «перевернутые казаны» не стали посланцами беды на столицу, и это пост поддержали более тысячи казахстанцев (Смакова, 2016).

Необходимо продолжение исследований ритуальной деятельности людей прошлого и, думаем, что именно археологические материалы могут внести определенную ясность в ее изучении.

Литература

Адоньева С.Б., 2000. Сказочный текст и традиционная культура. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета. 181 с.

Айыжы Е.В., Базырчап А.-Х.О., 2014. Священные места цаатанов в сомоне Цагааннуур Хубсугульского аймака Монголии (по материалам полевых экспедиций) // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. Элиста: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Калмыцкий научный центр Российской академии наук. 1. С. 31-35.

Арсланова Ф.Х., Чариков А.А., 1974. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // Советская археология. М.: Институт археологии РАН. 3. С. 220-235.

Бабенков К.Н., 1996. Жертвенно-поминальный комплекс «Аксак». Возможные варианты реконструкции // Новое в археологии Южного Урала. Челябинск: Изд-во «Рифей». С. 245-250.

Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ерофеева И.В., Казизов Е.С., 2018. Аблайкит: второй год комплексных исследований // Мир Большого Алтая. Усть-Каменогорск. 3 (4). С. 634-665.

Бейсенов А.З., Кожиков Д.А., 2002. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. Вып. 2. Алматы. С. 150-164.

Боталов С.Г., 1996. Каменные изваяния и жертвенно-поминальные комплексы Урало-Ишимского междуречья // Новое в археологии Южного Урала. Челябинск: Изд-во «Рифей». С. 210-244.

Гарустович Г.Н., Сунгатов Ф.А., 2018. К вопросу о хронологии культовых поминальных объектов Южного Урала (в системе «жертвенно-поминальный комплекс – каменное изваяние») // Уфимский археологический вестник. Уфа. 18. С. 95-107.

Гомбоев Б.Ц., 2020. Сакрализация пространства: контекст и актуальность интердисциплинарных подходов (на примере культовых мест Бурятии и Монголии) // Mongolian Studies (Монголоведение). Т. 12. Улан-Удэ. 2. С. 288-301.

Гуркин С.В., 1987. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону // Советская археология. М.: Институт археологии РАН 4. С. 100-139.

Григорьев Ф.П., Уалтаева А.С., Железняков Б.А. 2018. Тамгалытас и Кайши – памятники ламаистского культа в Жетысу // Мир Большого Алтая. Усть-Каменогорск. 3 (4). С. 398-408.

Гомбоев Б.Ц., 2006. Культовые места Баргузинской долины. Москва – Улан-Удэ. 288 с.

Дмитриев Е.А., Жусупов Д.С., 2018. Тюркские ограды могильника Танабай в контексте исследований раннесредневековых памятников Центрального Казахстана // Теория и практика археологических исследований. Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета. С. 144-154.

Досымбаева А.М., 2002. Мерке – сакральная земля тюрков Жетысу. Тараз: Изд-во «Сенім». 108 с.

Досымбаева А., Нұсқабай А., 2012. Құмай түркілік археологиялық-этнографиялық кешені. Астана. 146 с.

Екеева Э.В., Белекова Э.А., 2018. Культовая атрибутика в традиционном мировоззрении алтайцев. Горно-Алтайск: НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова. 120 с.

Ермоленко Л.Н., 2004. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН. 132 с.

Кожа М., 2016. Огузские поминальные храмы // Народы и религии Евразии. Барнаул. 9. С. 85-101.

Кубарев В.Д., 1979. Новые сведения о древнетюркских оградках Восточного Алтая // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск. С. 135-161.

Петров Ф., 2002. Тюрко-монгольские культы поклонения степным духам на территории Южного Зауралья // Вестник Челябинского университета. Серия 10. Востоковедение. Евразийство. Геополитика. Челябинск. 1. С. 85-95.

Сагалаев А.М., 1991. Урало-Алтайская мифология: символ и архетип. Новосибирск: Изд-во «Наука». 155 с.

Самашев З.С., Айткали А.К., Толегенов Е., 2022. К вопросу о сакрализации образа кагана // Поволжская археология. Казань: Изд-во Академии наук Республики Татарстан. 2 (40). С. 21-34.

Серегин Н.Н., Шелепова Е.В., 2015. Тюркские ритуальные комплексы Алтая (2-я половина I тыс. н.э.): систематизация, анализ, интерпретация. Барнаул: Изд-во «Азбука». 168 с.

Смакова А. Пятиминутный путеводитель по ұятам 2016 года. 30 ноября 2016 г. [Электронный ресурс] – URL: <https://esquire.kz/pyatiminutny-putevoditely-po-yatam-2016-goda> (дата обращения: 06.05.2022).

Сураганова З.К., Хабдулина М.К., 2021. По следам потомков небесной матери: от мифа к семантике сакрального ландшафта // *Stratum plus*. Кишинев. 5. С. 99-110.

Хабдулина М.К., 2021. Сакральный код древнетюркского городища Бозок (Центральный Казахстан) // *Древние культуры Монголии, Южной Сибири и Северного Китая: Материалы XI международной научной конференции (Абакан, 8–11 сентября 2021 г.)* / Отв. ред. А.В. Поляков, М.Т. Кашуба, А.Д. Цыбиктаров. Абакан. С. 230-236.

Хасенова Б.М., 2017. Средневековый Тургай: погребальные сооружения, жертвенно-погребальные комплексы, предметный мир // *Культура населения Тургай и сопредельных территорий: человек и эпоха: Коллективная монография* / Отв. ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана. С. 51-97.

Швецов М.Л., 1979. Половецкие святилища // *Советская археология*. М.: Институт археологии РАН. 1. С. 199-209.

Reference

Adonievа S.B., 2000. Skazochnyy tekst i traditsionnaya kultura [Fairy tale text and traditional culture]. St. Petersburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta. 181 p. [in Russian].

Aiyzhy E.V., Bazyrchap A.-Kh.O., 2014. Svyashchennyye mesta tsaatanov v somone Tsagaannuur Khubsugul'skogo aymaka Mongolii (po materialam polevykh ekspeditsiy) [Sacred places of the Tsaatans in the Tsagaannuur somon of the Khubsugul aimag of Mongolia (based on field expeditions)]. *Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN* [Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanitarian Research Russian Academy of Sciences], 1. P. 31-35. [in Russian].

Arslanova F.Kh., Charikov A.A., 1974. Kamennyye izvayaniya Verkhnego Priirtyshya [Stone statues of the Upper Irtysh region], *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet archeology], 3. P. 220-235. [in Russian].

Babankov K.N., 1996. Zhertvenno-pominalnyy kompleks «Aksak». Vozmozhnyye varianty rekonstruktsii [Sacrificial and memorial complex «Aksak». Possible options for reconstruction], *Novoye v arkheologii Yuzhnogo Urala* [New in the archeology of the Southern Urals]. (Chelyabinsk. P. 245-250). [in Russian].

Baypakov K.M., Voyakin D.A., Yerofeyeva I.V., Kazizov Ye.S., 2018. Ablaykit: vtoroy god kompleksnykh issledovaniy [Ablaykit: the second year of comprehensive research]. *Mir Bolshogo Altaya* [World of Greater Altai], 3 (4). P. 634-665. [in Russian].

Beysenov A.Z., Kozhakov D.A., 2002. Srednevekovyye pamyatniki Tsentralnogo Kazakhstana [Medieval monuments of Central Kazakhstan]. *Istoriya i arkheologiya Semirechya* [History and archeology of Semirechye]. (Almaty. P. 150-164). [in Russian].

Botalov S.G., 1996. Kamennyye izvayaniya i zhertvenno-pominalnyye komplekсы Uralo-Ishim'skogo mezhdurechya [Stone sculptures and sacrificial memorial complexes of the Ural-Ishim interfluvium]. *Novoye v arkheologii Yuzhnogo Urala* [New in the archeology of the Southern Urals]. (Chelyabinsk. P. 210-244). [in Russian].

Garustovich G.N., Sungatov F.A., 2018. K voprosu o khronologii kultovykh pominalnykh obyektov Yuzhnogo Urala (v sisteme «zhertvenno-pominalnyy kompleks – kamennoye izvayaniye») [On the issue of the chronology of cult memorial objects of the Southern Urals (in the system “sacrificial memorial complex - stone statue”). *Ufimskiy arkheologicheskiy vestnik* [Ufa Archaeological Bulletin], 18. P. 95-107. [in Russian].

Gurkin S.V., 1987. Polovetskiye svyatilishcha s derevyannymi izvayaniyami na Nizhnem Donu [Polovtsian sanctuaries with wooden statues on the Lower Don]. *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet archeology], 4. P. 100-139. [in Russian].

Grigoryev F.P., Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A., 2018. Tamgalytas i Kayshi – pamyatniki lamaist-skogo kulta v Zhetysu [Tamgalytas and Kaishi - monuments of the lamaist cult in Zhetysu]. *Mir Bolshogo Altaya* [World of Greater Altai], 3 (4). P. 398-408. [in Russian].

Gomboyev B.Ts., 2006. Kultovyye mesta Barguzinskoy doliny [Cult places of the Barguzinskaya valley]. Moscow-Ulan-Ude. 288 p. [in Russian].

Dmitriyev Ye.A., Zhushupov D.S., 2018. Tyurkskiye ogrady mogilnika Tanabay v kontekste issledovaniy rannesrednevekovykh pamyatnikov Tsentralnogo Kazakhstana [Turkic fences of the Tanabay burial ground in the context of studies of the early medieval monuments of Central Kazakhstan]. *Teoriya i praktika arkhologicheskikh issledovaniy* [Theory and practice of archaeological research]. (Barnaul. P. 144-154). [in Russian].

Dosymbayeva A.M., 2002. Merke – sakralnaya zemlya tyurkov Zhetysu [Merke - the sacred land of the Turks Zhetysu]. Taraz. 108 p. [in Russian].

Dosimbaeva A., Nusqabay A., 2012. Qumay türktik arxeologiyalıq-étnografiyalıq keşeni [Qumai Turkic archaeological and ethnographic complex]. Astana. 146 p. [in Kazakh].

Yekeyeva E.V., Belekova E.A., 2018. Kultovaya atributika v traditsionnom mirovozzrenii altaytsev [Cult paraphernalia in the traditional worldview of the Altaians]. Gorno-Altaysk. 120 p. [in Russian].

Yermolenko L.N., 2004. Srednevekovyye kamennyye izvayaniya kazakhstanskikh stepey (tipologiya, semantika v aspekte voyennoy ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya) [Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes (typology, semantics in the aspect of military ideology and traditional worldview)]. Novosibirsk. 132 p. [in Russian].

Kozha M., 2016. Oguzskiy pominal'nyye khramy [Oguz funeral temples]. *Narody i religii Yevrazii* [Peoples and religions of Eurasia], 9. P. 85-101. [in Russian].

Kubarev V.D., 1979. Novoye svedeniya o drevnetyurkskikh ogradkakh Vostochnogo Altaya [New information about the ancient Turkic enclosures of the Eastern Altai]. *Novoye v arkhologii Sibiri i Dalnego Vostoka* [New in the archeology of Siberia and the Far East]. (Novosibirsk. P. 135-161). [in Russian].

Petrov F., 2002. Tyurko-mongolskiye kulty pokloneniya stepnym dukham na territorii Yuzhnogo Zauralya [Turkic-Mongolian cults of worshiping steppe spirits in the Southern Trans-Urals]. *Vestnik Chelyabinskogo universiteta. Seriya 10. Vostokovedeniye. Yevraziystvo. Geopolitika* [Bulletin of the Chelyabinsk University. Series 10. Oriental studies. Eurasianism. Geopolitics]. 1. P. 85-95. [in Russian].

Sagalayev A.M., 1991. Uralo-Altayskaya mifologiya: simvol i arkhetyip [Ural-Altai mythology: symbol and archetype]. Novosibirsk, Nauka: 155 p. [in Russian].

Samashev Z.S., Aytkali A.K., Tolegenov Ye., 2022. K voprosu o sakralizatsii obraza kagana [On the question of the sacralization of the image of the kagan]. *Povolzhskaya arheologiya*, 2 (40). P. 21-34. [in Russian].

Seregin N.N., Shelepova Ye.V., 2015. Tyurkskiye ritualnyye kompleksy Altaya (2-aya polovina I tys. n.e.): sistematzatsiya, analiz, interpretatsiya [Turkic ritual complexes of Altai (2nd half of the 1st millennium AD): systematization, analysis, interpretation]. Barnaul: Azbuka. 168 p. [in Russian].

Smakova A., 2016. Pyatiminutnyy putevoditel po uyatam 2016 goda [A five-minute guide to yats in 2016]. 30 noyabrya 2016 g. [Elektronnyy resurs]. Available at: <https://esquire.kz/pyatiminutny-putevoditely-po-yatam-2016-goda> (Accessed: 06.05.2022). [in Russian].

Suraganova Z.K., Khabdulina M.K., 2021. Po sledam potomkov nebesnoy materi: ot mifa k semantike sakral'nogo landshafta [In the footsteps of the descendants of the heavenly mother: from myth to the semantics of the sacred landscape]. *Stratum plus*, 5. P. 99-110. [in Russian].

Khabdulina M.K., 2021. Sakralnyy kod drevnetyurkskogo gorodishcha Bozok (Tsentralnyy Kazakhstan) [Sacred code of the ancient Turkic settlement Bozok (Central Kazakhstan) Ancient Cultures of Mongolia, Southern Siberia and Northern China: Proceedings of the XI International Scientific Conference]. Abakan, September 8-11, 2021. Abakan. P. 230-236. [in Russian].

Kultura naseleniya Turgaya i sopredelnykh territoriy: chelovek i epokha. Srednevekovyj Turgaj: pogrebalnye sooruzheniya, zhertvenno-pogrebalnye komplekсы, predmetnyj mir, 2017. [Culture of the population of Turgai and adjacent territories: man and era. Medieval Turgay: funerary structures, sacrificial and funerary complexes, the objective world]. (Almaty: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana. 360 p.). [in Russian].

Shvetsov M.L., 1979. Polovetskiye svyatilishcha [Polovtsian sanctuaries], Sovetskaya arkheologiya [Soviet archeology], 1. P. 199-209. [in Russian].

С.Қ. Сакенов

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sergazi_82@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: sergazi_82@mail.ru

Б.М. Хасенова

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: alicar@inbox.ru)

Ә.А. Нұсқабай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: abdinur82@mail.ru)

Бурабай орман алқабындағы кейінгі орта ғасырлық киелі орынның реконструкциясы

Аннотация. Өткеннің ғұрыптық іс-әрекетін зерттеу, жинақталған материалдан тарихи ақпарат алу және оны талдау археология саласындағы ғылыми ізденістің бір бағыты болып табылады. Мақалада Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының филиалы археологиялық тобының кейінгі орта ғасырлық ғибадатхананы 2021 жылғы зерттеу нәтижелері келтірілген. Ғибадатхана Ақмола облысы Бурабай ауданының орман алқабында, қазіргі уақытта құрғап қалған бұлақтың жағасында ірге тепкен. Аталған табиғи кешенде орналасқандықтан, оны табиғатты қастерлеуге және құрметтеуге арналған киелі нысандардың қатарына жатқызуға болады. Ғибадатхана құрылысын археологиялық нысан ретінде зерттеу барысында қызықты артефактілер – саздан жасалған, конус пішінді кішкене бұйым мен үш аяқты темір мосы табылды.

Мақалада авторлар буддизмнің әсеріне ұшыраған ерекше этностық белгілерді автохтонды тұрғындардың ортасындағы бөгде мәдениеттің құбылысы ретінде кодтау және нақтылау процесін ұсынады. Сонымен қатар, киелі орындарды, табиғат пен қоныстың қамқоршысы ретінде рухтарды құрметтеуге байланысты әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді зерттеу нәтижелері баяндалған, зерттеліп отырған қасиетті мекенді мұраға қалдырған адамдардың нақты ғұрыптық рәсімдері мен дүниетанымдық ұғымдарын зерделеу барысында анықталған нысан элементтері арасындағы құрылымдық байланыс көрсетілген. Ұқсастықтарды іздестіру жүргізілді, осы тәрізді археологиялық нысандардың зерттелу деңгейі туралы мәліметтер берілді, ғибадатхананы графикалық тұрғыдан қалпына келтіру жүзеге асырылды. Ескерткіш кейінгі орта ғасырларға тиесілі және еліміздің мәдени мұрасының бөлігі болып табылады.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, Бурабай, Орта ғасырлар, ғұрыптық іс-әрекет, ғибадатхана, мәдени ландшафт, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, кодификация.

***S.K. Sakenov**

Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: sergazi_82@mail.ru)

**Corresponding author: sergazi_82@mail.ru*

B.M. Khasenova

A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: alicar@inbox.ru)

A.A. Nusqabay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: abdinur82@mail.ru)

Reconstruction of the Late Medieval sanctuary in the Burabay forest

Abstract. The study of the ritual activities of the past, the analysis and historical information extraction from the accumulated material are one of the areas of scientific research in archaeological science. The article presents the results of the study of the Late Medieval sanctuary by the archaeological team of the branch of the Institute of Archeology named after A. Kh. Margulan in 2021. The sanctuary is located on the territory of the Burabay district of the Akmola region, in a forest, on the bank of the dried-up spring. Its location in this natural complex allows to attribute it to sacred objects associated with the veneration and worship of nature. In the process of examining the religious building as an archaeological object, curious artifacts were discovered – a small clay product of a conical shape and an iron tripod.

In this paper, the authors presented the process of coding and fixing specific ethnic features as a foreign cultural phenomenon surrounded by the autochthonous population and under the influence of Buddhism.

The article presents the results of the study of sacred places, customs and traditions associated with the veneration of spirits as guardians of nature and locality, shows the structural relationship between the elements of the object, revealed during the study of specific rituals and worldview concepts of the inhabitants who left the studied sacred corner. The search for analogies is performed, the information about the degree of study of these archaeological sites is given, and a graphic reconstruction of the sanctuary was carried out. The monument belongs to the late Middle Ages and is a part of the cultural heritage of the country and people.

Keywords: Northern Kazakhstan, Burabay, Middle Ages, ritual activity, sanctuary, cultural landscape, traditions and customs, codification.

Сведения об авторах:

Сакенов Сергазы Кайырбекович, PhD, ведущий научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Хасенова Бакыт Мулдашевна, PhD, ведущий научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0003-3756-8655

Scopus ID – 57201194584

Нускабай Абдинур Аргынбаевич, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, улица Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-1299-0852

Авторлар туралы мәлімет:

Сакенов Сергазы Қайырбекұлы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Хасенова Бакыт Молдашқызы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0003-3756-8655

Scopus ID – 57201194584

Нұсқабай Әбдинұр Аргынбайұлы, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-1299-0852

Information about authors:

Sakenov Sergazy Kayyrbekovich, PhD, Leading Researcher of the Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Khasenova Bakyt Muldashevna, PhD, Leading Researcher of the Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0003-3756-8655

Scopus ID – 57201194584

Nuskabay Abdinur Argynbaevich, PhD Doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-1299-0852

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН ӨНЕРІ / CULTURE AND
ART OF THE KAZAKHS / КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО КАЗАХОВ

Тоғызқұмалақ ойыны: шығу тарихы, дамуы және қазіргі замандағы жай-күйі

С.М. Гиззатов

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sayalbek@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

тоғызқұмалақ,
рухани мәдениет,
федерация,
ЮНЕСКО, отау,
қазан, құмалақ,
«тұздық»,
«атсырау».

XҒТАР 03.29.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-78-97>

АННОТАЦИЯ

Қазақ халқы сан ғасырлар бойы түрлі қиындықтарды басынан өткергендігіне қарамастан, өз мәдениетін дамытуға көп көңіл бөлді. Ата-бабаларымыз әсіресе терең логикалық ойлауды, тапқырлықты талап ететін интеллектуалдық ойындарды дамытуға басымдық жасады. Солардың бірі – «көшпелілер алгебрасы» саналатын тоғызқұмалақ ойыны.

Ұлттық ойынның дамуы мен таралуына әр тарихи кезеңнің өзіндік әсері болды. Әсіресе еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі тоғызқұмалақ ойынының әлемдік деңгейде таралуына мүмкіндік берді. Нәтижесінде тез есептеуге, стратегиялық ойлауға негізделген ұлттық ойын 2020 жылы халықаралық ЮНЕСКО ұйымының Адамзаттың материалдық емес мәдени мұраларының репрезентативтік тізіміне енді. Сондықтан ұсынылып отырған мақалада қазақ халқының ұлттық интеллектуалдық ойыны тоғызқұмалақтың шығу тарихы мен әр түрлі кезеңдердегі даму барысы қарастырылады. Ұлттық ойын бойынша алғашқы чемпионаттың ұйымдастырылуы, республикалық және халықаралық деңгейдегі Тоғызқұмалақ Федерацияларының құрылуы, тұңғыш спорт шеберлерінің шығуы туралы өте маңызды деректер беріледі.

Ғылыми жұмыста тоғызқұмалақ ойынының ерекшелігі, жалпы құндылығы, маңыздылығы сипатталады. Сонымен қатар ұлттық ойынның қазіргі замандағы жай-күйі, халықаралық деңгейде насихатталуы да жан-жақты зерделенеді.

Зерттеу барысында ортағасырлардан бастап күні бүгінге дейін осы тақырыпты қозғаған отандық және шетелдік авторлардың еңбектері, тың архив материалдары мен мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалар пайдаланылды. Сондай-ақ еліміздің өңірлерінде ұйымдастырылған археологиялық және далалық экспедициялардың нәтижелері бойынша алынған деректер қолданылды.

Received 06 January 2023. Revised 16 January 2023. Accepted 26 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Gizatov S.M. The Togyzkumalak game: origin, development and current state // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 78-97. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-78-97>

Дәйексөз үшін:

Гиззатов С.М. Тоғызқұмалақ ойыны: шығу тарихы, дамуы және қазіргі замандағы жай-күйі // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – 78-97 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-78-97>

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңнен бастап ұлттық тарихымыз бен мәдениетімізді жаңғыртуға ерекше көңіл бөліне бастады. Әсіресе ұлттық ойындарымызды насихаттау мақсатында кешенді іс-шаралар қолға алынды. Атқарылған ауқымды жұмыстардың нәтижесінде халықаралық ЮНЕСКО ұйымы бекіткен Адамзаттың материалдық емес мәдени мұраларының тізіміне қазақ халқының дәстүрлі күй, айтыс өнері, қазақ күресі, Наурыз мерекесі, асық ату ойыны және тағы басқа рухани мәдениеттің озық үлгілері енді. Сонымен қатар ұлттық интеллектуалдық ойынымыз тоғызқұмалақтың да 2020 жылы әлемдік мұралардың қатарын толықтырғандығын атап өткен жөн.

Тоғызқұмалақтың дүниежүзілік деңгейде мойындалуы оны ғылыми тұрғыдан толыққанды зерттеуді талап етеді. Өйткені шетелдік әдебиеттерде тоғызқұмалақ ойынын мысырлық калах, африкалық вари ойынынан шыққан деген деректер көптеп кездеседі. Ал бұған дейін жарық көрген отандық ғылыми еңбектер негізінен тоғызқұмалақты ойнауды үйретуге, оның ережелері мен қағидаларын түсіндіруге бағытталған. Сондықтан ұсынылып отырған мақаланың басты мақсаты тоғызқұмалақ зияткерлік ойынының шығу тарихын, дамуы мен қазіргі замандағы жай-күйін отандық және шетелдік еңбектер, тың архив құжаттары және далалық экспедиция материалдары негізінде зерделеу болып табылады.

Бүгінде елімізде құрылған Халықаралық Тоғызқұмалақ Федерациясы ұлттық ойыннан түрлі деңгейдегі жарыстар ұйымдастырып келеді. Мұндай ірі сайыстар халықаралық ұйымдардың, шетелдік азаматтардың тоғызқұмалақ ойынының пайда болу тарихына, қарыштап дамуына қатысты қызығушылығын тудыруда. Осы орайда әлемдегі қозғалыс ойындарының санатына кіретін тоғызқұмалақты ғылыми тұрғыдан зерттеу отандық тарих үшін өзекті тақырып болмақ.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тоғызқұмалақ ойынын зерттеу барысында ортағасырлардан бастап күні бүгінге дейін осы тақырыпта қалам тербеген отандық және шетелдік авторлардың еңбектері, архив материалдары, мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалар пайдаланылды. Сонымен қатар ұлттық ойынның пайда болу уақытын зерделеуде археологиялық және далалық экспедициялардың нәтижелері маңызды рөлге ие болды.

Тақырыпты зерттеуде анализ, синтез, салыстыру секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар тоғызқұмалақ ойынының шығу тарихын, ерекшеліктерін және қазіргі замандағы жай-күйін ашып көрсетуде хронологиялық, тарихи-салыстырмалылық, тарихи-жүйелілік сияқты арнайы әдістер басшылыққа алынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Тоғызқұмалақ ойынына қатысты алғашқы дерек әйгілі түркі ғалымы Махмұд Қашқаридың (1029-1101) «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») еңбегінде кездеседі. Ғалым жазып қалдырған түсіндірме сөздікте жерге шұңқырлар қазып, жаңғақ

немесе соған ұқсас заттармен ойналатын «көшірме ойын» туралы құнды мәліметтер жолығады (Kaşgarlı, 2013: 490-491).

Қазақ халқы арасында тоғызқұмалақ ойынының жаппай таралуына қатысты деректерді Ресей империясының Г.С. Загряжский, А.Н. Краснов, Н.Н. Пантусов сияқты авторларының еңбектерінен кездестіреміз. Мысалы, қазақ даласына келіп, зерттеу жүргізген орыс географы, саяхатшысы Андрей Николаевич Краснов (1862-1915) өзінің 1887 жылғы «Очерк быта Семиреченских киргиз» атты еңбегінде тоғызқұмалақ ойыны туралы «Игра эта, требующая большого напряжения памяти и сметливости, любима киргизами, хотя подобно шахматной имеет лишь немногих хороших игроков», – деп жазды (Краснов, 1887: 14-15).

Тоғызқұмалақ ойынының қазақ халқы үшін маңызын сипаттап кеткен орыс ғалымдарының бірі шығыстанушы, этнограф Николай Николаевич Пантусов (1849-1909) болды. Зерттеуші «Киргизская игра тогус кумалак» атты мақаласында тоғызқұмалақ ойынының қағидалары мен ережелерін егжей-тегжейлі жаза келе, қазақтардың жылы күндері ауыл жанындағы төбелерге жиналып, ойын ойнайтындығын көрсетеді. Сонымен қатар автор өз еңбегінде тоғызқұмалақ тақтасының фотосын ұсынады (Пантусов, 1906: 249-252).

Кеңестік кезеңде тоғызқұмалақ ойынына қатысты қазақ ғалымдарының іргелі еңбектері жарық көре бастады. 1936 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Сәрсен Аманжоловтың «Тоғызқұмалақ» атты еңбегі жарыққа шықты. Автор алғаш болып тоғызқұмалақ ойынының ережелерін, қағидаларын қағаз бетіне түсірді. Осылайша тоғызқұмалақтан өтетін жарыстарға аса қажет мәліметтер бір кітапқа жинақталды (Аманжолов, 1936).

Ұлы Отан соғысынан кейін ел экономикасы қалпына келтіріліп, мәдени салаға көңіл бөліне бастады. 1949 жылы Михаил Гуннер мен Музафар Рахымғұловтың қазақ ұлттық спорт ойындарына қатысты жарық көрген жинағында тоғызқұмалақтан жарыс ұйымдастырудың тәртібі мен ережелері туралы мәліметтер берілді (Гуннер, Рахимгулов, 1949: 46-58). Өз кезегінде спортшы, жазушы Талап Сұлтанбеков тоғызқұмалақтың қырғыз, қарақалпақ, алтайлықтар арасында кеңінен тарағандығын алға тарта отырып, ойын атауының шығуына, ондағы қазақ үшін қасиетті саналатын жылқымен байланысты терминдерге назар аударады (Сұлтанбеков, 1967: 178-189).

Кеңестік заманда тоғызқұмалақ ойынын халық арасында кеңінен насихаттауға үлес қосқан тұлғалардың бірі Әбілда Ақшораев болды. Автор 1979 жылы жарық көрген «Тоғызқұмалақ» атты еңбегінде ойынның ережесі мен ерекшеліктерін, ойынды жазып жүру тәртібін, жүрісті есептеу жолдарын, түрлі тактикалық тәсілдерді, «тұздықтардың» атқаратын қызметін егжей-тегжейлі түсіндіріп өтті (Ақшораев, 1979: 1-204) Спорт шебері Әбілда Ақшораев еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін де тоғызқұмалақ ойынына қатысты «Тоғызқұмалақ даналығы» (Ақшораев, 2000), «60 сабақтық тоғызқұмалақ ойынының оқулығы» (Ақшораев, 2001) атты оқу-әдістемелік құралдарын жариялады.

Қазіргі таңда тоғызқұмалақ ойынын зерттеумен филология ғылымдарының кандидаты, Дүниежүзілік тоғызқұмалақ Федерациясының вице-президенті Мақсат Шотаев айналысып жүр. Автор «Таңғажайып тоғызқұмалақ» (Шотаев, 2017), «Тоғызқұмалақ ойынындағы тұздықтар тартысы» (Шотаев, 2006) және тағы да басқа

еңбектерінде ойынның шығу тарихын көне түркілік дүниетаныммен байланыстырып, тоғызқұмалақтың теориялық негіздерін жан-жақты ашып көрсетеді.

Тоғызқұмалақ ойыны шетелдік ғалымдар тарапынан да белгілі бір дәрежеде зерттелді. Америкалық Лоуренс Рус (Russ, 1984: 1-111), неміс Х. Мачатчек (Machatscheck, 1984: 76-84) және тағы басқалары өз еңбектерінде тоғызқұмалақты терең ақыл-ойды қажет ететін ойын ретінде сипаттаған.

Талдау

Тоғызқұмалақ – қазақ халқының тапқырлық пен есептеуге негізделген ұлттық интеллектуалдық ойыны. Бұл дәстүрлі ойын атауының шығуы ойын барысында қолданылатын элементтермен тікелей байланысты. Атап айтқанда, қос ойыншының әрқайсысы ойын басында 9 отауға 9 құмалақтан салынған барлығы 81 құмалаққа және 1 қазанға иелік етеді. Ұлттық ойындағы тоғыз отау мен тоғыз құмалақтың бұлайша таңдалып алынуы тегін емес. Өйткені қазақ халқы үшін «тоғыз» ұғымы ерекше қастерлі болып саналады. Тоғыз санына қатысты «Тоғыз – бұл тоқталыс, яғни жамандықтың тоқталуы», «Тоғыз жолдың торабы», «Тоғыз көзді кіреуке», «Тоғыз інген боталап», «Білгенің – бір тоғыз, білмегенің – тоқсан тоғыз» және тағы да басқа сөз тіркестері, нақыл сөздер айтылады. Осылайша түркі халықтары тоғыз санының жақсылық, қуаныш, табыс әкелетіндігіне сенген.

Ерте кезеңдерде тоғызқұмалақ ойыны барысында жеміс-жидектердің дәндері, уақ тастар, сүйектер, моншақтар және өзге де ыңғайлы заттар пайдаланылған. Ойынның мал шаруашылығымен айналысатын қоғам мүшелері арасында кеңінен тарауына байланысты «құмалақ» сөзі күнделікті қолданысқа енген. Осы орайда тоғызқұмалақ ойынының «Хан ойыны», кейде «Орда» деп аталғандығын ескерген жөн.

Тоғызқұмалақ ойынының пайда болу уақытына байланысты деректер әр түрлі. Қазақтың ұлттық ойындарын зерттеген М. Таникеев тоғызқұмалақты осыдан 8 мың жыл бұрын пайда болған (Таникеев, 1983: 165) десе, этнограф Серік Ерғали 4-5 мың жыл бұрын сол кездегі халықтардың ойнағандығын болжайды (Ерғали, 2021:). Дегенмен отандық ғалымдардың басым бөлігі тоғызқұмалақ ойыны осыдан 4 000 жыл бұрын Қазақстанның территориясында дүниеге келді деген пікірді ұстанады. Олардың қатарында тарихшы Қанат Забайұлы (Забайұлы, 2021:), филология ғылымдарының кандидаты Мақсат Шотаев (Шотаев, 2017: 5) және өзгелері бар.

Тоғызқұмалақтың пайда болу уақытына қатысты деректер шетелдік ғалымдардың еңбектерінде де кездеседі. Мысалы, неміс ғалымы Х. Мачатчек 1984 жылы Берлин қаласында жарық көрген «Stein um Stein: Exotik der Brettspiele», яғни «Тас үшін тас: тақта ойындарының экзотикалық әлемі» атты кітабында тоғызқұмалақ ойынын жергілікті тұрғындардың 4 000 жыл бұрын ойнағандығын жазған (Machatscheck, 1984:76-84).

Тоғызқұмалақ ойынының пайда болған жеріне байланысты шетелдік деректерде де бірізділік жоқ. Мысалы, ресейлік этнограф Асия Попова Монғолияның Баянөлгей аймағындағы қазақ ауылдарын аралап, тоғызқұмалақ және оған ұқсас ойындар туралы тың деректер жинады. Кейін 1977 жылы Францияда Андре Деледикпен бірге «Wari et solo le jeu de calculs africain (Вари және соло африкалық математикалық ойындары)»

еңбегін жариялап, тоғызқұмалақтың қазақтарға тиесілі екендігін, тіпті бұл ойынды Ауғанстан тұрғындарының ойнайтындығын жазды (Popova, Deledicq, 1977: 84-85)

Өз кезегінде И. Землянская «Домино, нарды, косты» атты еңбегінде тоғызқұмалақты мысырлық калах ойынынан тараған деп көрсетеді (Землянская, 2001: 187). Аламерикалық ғалым К. Скотт тоғызқұмалақты Африкадағы вари ойынының бір нұсқасы деп санайды. Ал ойынның Орта Азияға келуін ислам дінінің таралуымен байланыстырады. К. Скоттың пікірінше, жасыл желекті алқаптарда тұратын африкалықтар вари ойынында өсімдіктердің дәнегін пайдаланса, далалық және құмды аймақтарды мекендейтін, мал шаруашылығымен айналысатын азиялықтар құмалақтарды кеңінен қолданған (Scott, 2005: 21-22). Осылайша автор нақты ғылыми дәлелдер келтірместен, тоғызқұмалақтың тарихи Отаны ретінде Африканы көрсеткен.

Тарихи деректер тоғызқұмалақ ойынының ертеректе Қазақстан территориясында пайда болғандығын көрсетіп отыр. Бүгінде елімізде ұлттық ойынның пайда болуынан сыр шертетін көптеген археологиялық ескерткіштер кездеседі. Солардың бірі – Түркістан облысы Отырар ауданы Қожатоғай ауылынан 34 шақырым жерде орналасқан Дастарбасы үңгірлер кешені. Аумағы 500x300 метрді қамтитын тарихи ескерткіш неолит-ортағасырлық кезеңдерге жатады. Бұл жерде неолит-энеолит дәуірінің кремний құралдары, қола дәуірінің, ортағасырлық кезеңдердің керамикасымен бірге тоғызқұмалақ ойынының екі тақтасы анықталды (Оңтүстік Қазақстан облысы, 2007: 226-227). Ал 1970 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында осыдан 2500 жыл бұрын пайда болған қоныстарда қазба жұмыстарын жүргізген кезде әр түрлі пішіндегі дөңгелек тастар табылған. Ғалымдардың пікірінше, бұл тастар тоғызқұмалақ ойынының құмалақтары ретінде пайдаланылған.

1-сурет. Дастарбасы үңгірлер кешенінен табылған тоғызқұмалақ тақталары
Фото авторы – Сейдалы Дүйсебайұлы

Тоғызқұмалақтың тасқа қашалған 10 тақтасы 2012 жылы Абай облысы Абай ауданы Медеу ауылының маңындағы Қозыбағар қыстауынан табылды. Олардың ішінде тек 5 тақтасы ғана ойынға жарамды болса, қалғандарының шұңғымалары ашық аспан астында жатуына байланысты жойылған.

2-сурет. Қозыбағар қыстауынан табылған тоғызқұмалақ тақталары.

Фото авторы – Павел Жуков

Ұлттық ойынға қатысты жәдігерлер Жетісу облысы Ақсу ауданы Суықсай ауылдық округіне қарасты Көксу өзенінің бойында да кездеседі. Айналада орналасқан қорымдарға қарап, тоғызқұмалақ тақтасын кейінгі ортағасырларда ойып жасалған деуге болады. Жергілікті тұрғындардың айтуынша, тасқа қашалған ойын тақтасының екі жағында адам отыруға ыңғайлы, түрлі таңбалар бейнеленген екі үлкен қара тас болған (Андас, 2012: 5).

3-сурет. Көксу өзенінің бойынан табылған тоғызқұмалақ тақтасы

Фото авторы – Қажет Андас

«Көшпенділер алгебрасы» саналатын тоғызқұмалақтың тақталары еліміздегі құдықтардың басынан да табылуда. Мысалы, Маңғыстау облысы Бейнеу ауданындағы Манашысор сорынан оңтүстік-батысқа, Шаған төбешігінен солтүстік-батысқа қарай орналасқан мекенде Құлажат құдығы бар. Бұл құдықтың әйкелінде тоғызқұмалақ тақтасы қашалып салынған. Маңғыстау өңірінің құмды бөлігінде өзен-көлдердің болмауына байланысты жергілікті тұрғындар ежелден бастап құдық, шыңырау соғып, су алатын болған. Әйгілі тарихшы Геродот өз еңбегінде скиф-массагеттердің парсылармен соғысы кезінде шегініп бара жатқан кезде құдықтар мен өзге де су көздерін бітеп кеткендігін жазды (Геродот, 2002: 217). Осы орайда сақ патшайымы Томирисінің (б.з.б. 570-520) парсыларға қарсы соғыс жүргізгендігін және шайқастардың Үстіртте өткендігін атап өткен жөн.

Сондықтан Маңғыстау өңірінің халқы ежелгі кезеңнен бастап құдық соғып, оның басында тоғызқұмалақ ойнауды әдетке айналдырған.

4-сурет. Құлажат құдығы басындағы тоғызқұмалақ тақтасы

Фото авторы – Алқажан Еділхан

Тоғызқұмалақ ойынына қатысты тарихи жәдігерлер орта ғасырларда да кездеседі. Маңғыстау облысындағы Сай-Өтес станциясынан 50 шақырым жерде орналасқан Қосмола (Қостам) күмбез-тамының кіре беріс бөлігінде тоғызқұмалақтың тасқа қашалған тақтасы орналасқан. Сегіз қырлы, еңселі ескерткіш X-XII ғасырларға жатады және сол кезеңде Орталық Азияда кеңінен тараған сәулет үлгісінде салынған. Кесенедегі тоғызқұмалақ тақтасы қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде үйінді арасынан табылған. Діни ғибадатхананың қыпшақ дәуірінде салынғандығына қарап қыпшақ халқы арасында тоғызқұмалақ ойынының кеңінен тарағандығына көз жеткіземіз.

5-сурет. Қосмола (Қостам) күмбез-тамында орналасқан тоғызқұмалақ тақтасы
 Фото авторы – Маңғыстау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы
 «Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы» ММ

Тоғызқұмалақ ойының ортағасырларда дамуына қатысты алғашқы жазба дерек әйгілі түркі ғалымы Махмұд Қашқаридың (1029-1101) «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») еңбегінде кездеседі. Түркі тіліндегі 9000-нан астам сөзге түсіндірме жазылған жинақта «көшірме» деген ұғымға қатысты екі мысал келтіреді. Біріншісінде «көшірме ошақ», яғни бір жерден басқа орынға ауыстырылатын ошақ десе, екіншісінде «көшірме ойын», жерге шұңқырлар қазып, жаңғақ немесе соған ұқсас заттармен ойналатын ойын деген анықтама береді (Kaşgarlı, 2013: 490-491). Демек, ғалымның еңбегінен түркі халықтарының арасында қозғалысқа негізделген интеллектуалдық ойындардың кеңінен дамығандығына көз жеткіземіз.

Жартастарға тоғызқұмалақ тақтасын ойып салу үрдісі кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. Жамбыл облысы Талас ауданы Қызыләуіт ауылынан 10 шақырым жерден табылған «Тоғызқұмалақ тас тақтасы» археологиялық ескерткіші соның айқын дәлелі болып табылады. XVII ғасырға жататын ескерткіш әйгілі Тәңірқазған және Бөріқазған тұрақтарының жанында орналасқан (Жамбыл облысы. 2010: 174). Жергілікті тұрғындардың дерегінше, мал бағып жүрген шаруалар жоғарыда орналасқан жарға шығып, тоғызқұмалақ ойнап, әрі төрт түлігін қарап отырған.

6-сурет. «Тоғызқұмалақ тас тақтасы» археологиялық ескерткіші
Фото авторы – ҚР МСМ Мәдениет комитеті «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік
тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Жоғарыда келтірілген археологиялық деректер тоғызқұмалақ ойынының Қазақстан территориясында ертеректе пайда болғандығын және тұрғындар арасында кеңінен таралғандығын көрсетеді.

Тарихи деректерден тоғызқұмалақ ойыны атауының өзгерістерге ұшырап отырғандығын байқаймыз. Мысалы, орыс этнографы, заңгері Григорий Семенович Загряжский 1874 жылы «Туркестанские ведомости» газетінің бірнеше нөмірінде «Быт кочевого

населения долин Чу и Сыр-Дарьи» атты көлемді мақаласын жариялап, аталмыш мерзімді басылымның 29-санында тоғызқұмалақ ойынына қатысты «Тогуз-ад (казахская игра)» деген атаумен қысқаша сипаттама береді. Осылайша этнографтың аталмыш еңбегінен тоғызқұмалақтың халық арасында «тоғыз ат» деп те аталғандығы белгілі болып отыр (Загряжский, 1874: 217).

Жаңа заманда күнделікті үй ішінде ойын ойнау мақсатында ағаштан жасалған тоғызқұмалақ тақталарының жаппай қолданыста болғандығын байқаймыз. Қарастырылып отырған кезеңде тоғызқұмалақ ойынын халық арасында насихаттауда ұлт зиялылары мен ағартушылары ерекше еңбек сіңірді. Мысалы, ақын, ағартушы А. Құнанбайұлы (1845-1904) тоғызқұмалақ ойынын құмартып ойнап, Семей өңірі Шыңғыстау мен Қарқаралы жеріндегі тоғызқұмалақшылар арасында сайыстар ұйымдастырып тұрған. Бізге жеткен ақынның тоғызқұмалақ тақтасы бүгінде «Абайдың Жидебай-Бөрілі» музейінде сақтаулы тұр.

7-сурет. Ақын Абай Құнанбайұлының тоғызқұмалақ тақтасы
Фото авторы – «Абайдың Жидебай-Бөрілі» музейі

Ұлы Қазан төңкерісінен кейін билік басына келген большевиктер елдегі спортты дамытуға көңіл бөле бастады. 1918 жылдың аяғында бұрынғы Ресей империясының аумағында 38167 мүшесі бар 350 спорт ұйымы жұмыс жасаған болатын (ҚР ПА, 342: 50-54) Бұл алып мемлекет үшін төмен көрсеткіш болып саналды. Сондықтан 1919 жылы Мәскеу қаласында өткен дене шынықтыру және спорт, әскерге дейінгі дайындық мәселелері бойынша бірінші шақырылған Жалпыресейлік съезінің делегаттары спорттық секциялар мен клубтар санын арттыруға баса назар аударды (ҚР ПА, 2705: 53-54).

Кеңес Одағының құрылуы қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына ерекше әсер етті. Мысалы, тұрғындар қыздың қалың малын беру үшін малды базарға шығарып, ақшаға сатып жатқандай кейіп танытуға мәжбүр болды (РМЭСТА, 83: 21). Ойткені қалың мал ескіліктің сарқыншағы деп саналды.

Кеңестік идеология дәстүрлі ойындарды да өзгеріске ұшыратты. 1923 жылы жергілікті биліктің ұйымдастыруымен Қазақстанда бәйге, қыз қуу, күміс алу, жамбы ату, көкпар тарту және тағы да басқа ұлттық спорт түрлерінен жарыс ұйымдастырылды (Таникеев, 1957: 29). Ал XX ғасырдың 30-жылдарында еліміздің облыс және аудан орталықтарында спорттық секциялар мен үйірмелер ашылып, дене шынықтыру ісіне көңіл бөліне бастады. Осы кезеңде кеңестік идеологияға сай халық арасында «Колхоз-совхоз», «Бай мен кедей», «Қызыл Әскер» сияқты қозғалыс ойындары кеңінен насихатталды (Таникеев, 1957: 31).

Кеңес үкіметі тоғызқұмалақ ойынын бірден қолдай қоймады. 1938 жылы Алматы қаласында өткен республикалық колхоз спартакиадасының өзі жеңіл атлетика, нысана ату, велоспорт пен қазақ күресінен өтті. Ал тоғызқұмалақ ойыны бойынша алғашқы чемпионат Қазақстанда 1948 жылы ұйымдастырылды (Таникеев, 1957: 40). Оған Алматы, Семей және Жамбыл қалаларынан 4 ойыншы қатысқан. 1949 жылы өткен Қазақстан чемпионатында әріптік белгілеу нотациясы қолданылған.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі кезеңде қоғамдық-саяси ахуал күрделі күйінде қала берді. К(б)П Орталық комитеті Қазақстанда идеологиялық жұмыс жүргізуде өрескел қателіктер жіберілді деп санады. Атап айтқанда, кейбір тарихшылар мен әдебиетшілердің өз шығармаларында қазақ халқының өткенін дәріптеп, көшпелі өмір салтын насихаттап жүргендігі ашық айтылды (ҚР ПА, 100: 18). Осы орайда қарастырылып отырған кезеңде жеке бастарына қауіп-қатер төніп тұрса да, тоғызқұмалақ ойынын насихаттауда жазушы М. Әуезов, актер Қ. Қуанышбаев, Кеңес Одағының Батыры Б. Момышұлы және өзгелерінің ерекше үлес қосқандығын атап өткен жөн.

Ұлттық ойындарды дәріптеу мақсатындағы ұзақ жылдар бойы атқарылған жұмыстардың нәтижесінде 1974 жылы Қазақ КСР Тоғызқұмалақ федерациясы құрылды. Арада уақыт салып 1977 жылы республикалық жарыста жеңімпаз атанған спортшыға «Қазақ КСР спорт шебері» атағы беріле бастады. Осылайша 1978 жылы қостанайлық Д. Поляков ерлер арасында алғашқы спорт шебері атанса, 1989 жылы павлодарлық Г. Қабылдинова әйелдер арасындағы спорт шебері дәрежесіне ие болды.

Тоғызқұмалақтан жиі ұйымдастырылып тұратын жарыстар ойын ережесін одан әрі жетілдіруді талап етті. 1980 жылы Федерацияның бастамасымен тоғызқұмалақ ойынының негізгі қағидаларына өзгерістер енгізіліп, 1984 жылы Қазақ КСР-інің алғашқы командалық чемпионаты ұйымдастырылды. Уақыт өте келе, тоғызқұмалақ ойынының ережелеріне жаңа өзгерістер енгізуге деген қажеттілік пайда болды. 1991 жылы білікті мамандар Б.Әзімжанов пен М.Таникеевтің бастамасымен тоғызқұмалақ ойынының қағидаларына толықтырулар мен өзгертулер енгізілді.

Тоғызқұмалақтың ерекшелігі, жалпы құндылығы, маңыздылығы. Ұлттық ойын тоғызқұмалақты екі ойыншы ойнайды. Алғашқы жүріс жасайтын ойыншыны бастаушы, ал оған қарсы тарапты қостаушы деп атайды. Әдетте бастаушы өзара келісім немесе жеребе арқылы анықталса, ресми жарыстарда ойыншылардың рейтингтік көрсеткіштері ескеріледі.

Тоғызқұмалақты 18 отадан және 2 қазаннан тұратын арнайы тақтада ойнайды. Бірақ ежелгі кезеңде және орта ғасырларда адамдар даладағы тастарды ойып, қолдан қазан, отаулар жасап, арнайы тақталар дайындаған. Сонымен қатар мал бағып, егін егіп,

диқаншылықпен айналысып жүрген шаруалар жерден шұңқыр қазып, тоғызқұмалақ ойнаған. Кейін қолөнершілер алып жүруге ыңғайлы, жиналмалы тоғызқұмалақ тақталарын жасап шығарған.

Ұлттық ойында әрбір ойыншы 9 отау, 1 қазан, 81 құмалаққа ие болады. Қазіргі таңда әрбір отауға пластмассадан жасалған дөңгелек түріндегі 9 құмалақтан салынады.

8-сурет. Қазақстан Республикасы Тоғызқұмалақ спорты Федерациясы бекіткен тоғызқұмалақ тақталары

Фото авторы – Саялбек Гиззатов

Қазақ халқы әрбір отауға ерекше атау берген. 1 отау – Арт, 2 отау – Тектұрмас, 3 отау – Ат өтпес, 4 отау – Атсыратар, 5 отау – Бел, 6 отау – Белбасар, 7 отау – Қандықақпан, 8 отау – Көкмойын, 9 отау – Маңдай деп аталады. Ал ойыншының қазаны қарсы жақта орналасады.

Бастаушы алғашқы жүрісін бастағанда, өзі қалаған отаудағы 9 құмалақты алып, біреуін сол отауда қалдырып, қалғандарын солдан оңға қарай бір-бірлеп таратады. Құмалақтар өз отауларынан артылып жатса, қарсыластың отауларына түседі. Егер бастаушының соңғы құмалағы қарсыластың отауына түсіп, ондағы құмалақтар санын жұп қылса, сәйкесінше сол отаудағы барлық құмалақтар бастаушының қазанына келіп түседі. Ойын кезегі қарсы тарапқа өтіп, қостаушы да өз отауларындағы құмалақтарды таратуды бастайды.

Ойын барысында ойыншы қарсы тараптың құмалақтарын ұта алса, бұл әрекет табысты немесе шабысты жүріс, ал соңғы құмалақ қарсыластың отауындағы құмалақтар санын тақ қылса немесе айналып келіп, өз отауына түссе жай немесе кезекті жүріс деп аталады. Ең бастысы, тоғызқұмалақта кемінде 82 құмалақ жинаған ойыншы жеңіске жеткен болып есептеледі.

Тоғызқұмалақ ойынының бір ерекшелігі – ойыншыларға тұздық ашу мүмкіндігінің берілуі. Мұның сыры неде? Ойын барысында отаулардағы құмалақтар саны азайып, кейбір отауларда 2 құмалақтан қалады. Осы сәтте ойыншы қарсыласының екі құмалағын үшеуге жеткізе алса, тұздық аша алады. Нәтижесінде 3 құмалақ ұтып алынып, оның

орнына тұздықты білдіретін өзге түсті құмалақ отауға белгі ретінде қойылады. Одан кейінгі жүрістерде осы отауға түскен құмалақтардың барлығы тұздық иесінің қазанына түсіп, жеңіске жету мүмкіндігін арттырады. Алайда тараптарға 9 отаудан тұздық ашуға және қарсылас ашқан отаудың реттік нөмірінен, яғни аттас отаулардан екінші ойыншының тұздық ашуына рұқсат етілмейді. Ойыншы тұздық ашу мүмкіндігі бола тұра, өзге жүрістер жасауға толық құқылы болып табылады.

Тоғызқұмалақ ойыны барысында тараптардың бірі «атсырау» жағдайына түсуі мүмкін. «Атсырау» ұғымын қазақ халқы шабыстан шаршаған, болдырған жылқыға қатысты қолданады. Тоғызқұмалақ ойынында бұл түсінік құмалағы таусылып, жүріс жасау мүмкіндігінен айырылған тарапқа қатысты айтылады. «Атсыраған» ойыншы соңғы құмалағын таратқан соң, оның қарсыласы қосымша жүріс жасап, өз отауларындағы барлық құмалақтарды қазанына салады. Содан соң әр ойыншының қазанындағы құмалақтар есептеледі. Егер «атсырау» жағдайына түскен ойыншы кемінде 82 құмалақ жинап үлгерсе – жеңіске жеткен, 81 құмалақ олжаласа – тең түскен, одан төмен жинаса – жеңіліс тапқан деп есептеледі.

Өзге классикалық зияткерлік ойындарындағыдай тоғызқұмалақта да жазып ойнау тәртібі бар. Қазақстан Республикасы Тоғызқұмалақ спорты Федерациясы бекіткен ережеге сәйкес жазып ойнаудың қысқа және толық үлгілері пайдаланылады (Тоғызқұмалақ қағидасы мен ережесі, 2015: URL. Қысқа жазу үлгісінде а) жүрістердің реттік саны; ә) жүріс жасалатын отаудың нөмірі; б) соңғы құмалақ түскен отаудың нөмірі жазылады. Мысалы: 1. 56.

Толық жазу үлгісінде а) жүрілетін отаудың нөмірі; ә) отаудағы құмалақтар саны; б) соңғы құмалақ барып түскен отаудың нөмірі; в) ондағы құмалақтар саны көрсетіледі. Ойын барысында тұздық алынған жағдайда X белгісі қойылады. Сонымен қатар жүрістердің пәрменін бағалау мақсатында да арнайы белгілер қарастырылған. Атап айтқанда, (:) табысты жүрісті, (-) жай жүрісті, леп белгісі (!) күшті жүрісті, сұрақ белгісі (?) қате жүрісті білдіреді. Мысалы:

1. 210:28
2. 76-37
3. 84:23x
4. 510:514!

Жазып ойнау әдісі ойыншыларға әрбір ойынды талдап, шеберліктерін шыңдауға, ал жарысты ұйымдастырушыларға ойынның қабылданған ережеге сәйкес әділ өтуін қадағалауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізген кезден бастап ұлттық ойындарды жандандыруға көп көңіл бөліне бастады. Ойын ережесіне де бірқатар өзгерістер енгізілді. Егер 1990 жылға дейін елдегі біріншіліктер ерлер мен әйелдер арасында бірге өткізіліп келсе, 1991 жылдан бастап әйелдер арасында дербес чемпионаттар ұйымдастырылды.

Тоғызқұмалақ ойыны мектептерде, жоғары оқу орындарында кеңінен насихатталды. Бұл өз кезегінде ойынға қызығушылық танытқан адамдардың қатарының көбеюіне септігін тигізіп, халықаралық деңгейдегі жарыстарды ұйымдастыруға мүмкіндік берді.

Осылайша 1997 жылы алғаш рет ҚР Президентінің жүлдесі үшін халықаралық жарыс ұйымдастырылды.

Тоғызқұмалақтың әлемдік деңгейде таралуы жаңа реформаларға жол ашты. Түрлі додаларда топ жарған спортшыларға «Халықаралық дәрежедегі спорт шебері» спорттық дәрежелері беріле бастады. Бұл дәрежені Қазақстанда алғаш рет ҚР жекелей чемпионатының 3 дүркін жеңімпаздары Базарбай Әзімжанов пен Айнұр Жақапбаева иеленді.

Тоғызқұмалақтың танымалдылығының артуына байланысты 2001 жылдан бастап ардагерлер, жасөспірімдер мен жастар арасындағы чемпионаттар өткізіліп келеді.

Ұлттық ойынның мән-маңызын арттыруда жеке спортшылардың рейтингін анықтау өте маңызды. 2006 жылы осы түйткілді мәселені шешу түбегейлі қолға алынды. Тоғызқұмалақ ойыншыларының жеке дәрежесін анықтауға мүмкіндік беретін рейтинг парағы 1990 жылы халықаралық дәрежедегі спорт шебері Б.Әзімжановтың ұсынысымен енгізілгенімен, бұл жұмыс кейін жүйелі жолға қойылмаған болатын. Осылайша олқылықтардың орнын толтыруға мүмкіндік пайда болды.

2006 жылы Қазақстан елінің делегациясы алғаш рет Ұлыбританияда өткен зияткерлік ойындар олимпиадасына қатысып, тоғызқұмалақ ойынын таныстырды. Кейін 2008, 2009 жылдары тоғызқұмалақ ойыны Чехияда өткен зияткерлік ойындар олимпиадасы бағдарламасына еніп, жарысқа қатысушылар марапатталды.

Тоғызқұмалақ ойынының алыс және жақын шетелдерге тарала бастауы жаңа ұйымды ашуға деген қажеттіліктің пайда болғанын көрсетті. 2008 жылы Батыс Қазақстан облысында ҚР Президентінің жүлдесі үшін өткен жарыс барысында Халықаралық Тоғызқұмалақ Федерациясы құрылды. Оның құрамына Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Монғолия, Ресей, Қытай елдерінің өкілдері кірді.

Заман талабына сай 2008 жылы наурыз айында Қазақстан Республикасы Тоғызқұмалақ федерациясының www.9kumalak.com ресми сайты ашылды. Бүгінде аталмыш сайтта тоғызқұмалақ қағидасы мен ережесі, оқу-әдістемелік құралдар, спортшылар рейтингі және тағы да басқа пайдалы материалдар орналастырылған.

XXI ғасырда әлем бойынша дәстүрлі ойындардың онлайн нұсқалары кеңінен тарала бастады. 2009 жылғы 15 қыркүйекте Арти Сандлер (Канада), Ральф Геринг (Германия) және Серік Ақтаев (Қазақстан) тоғызқұмалақты онлайн жүйеде ойнауға мүмкіндік беретін бағдарламаны жасады. Осы кезден бастап күні бүгінге дейін www.iggamecenter.com сайтында тоғызқұмалақ ойынын ойнауға болады. Бір жылдан соң тоғызқұмалақтан спорт шеберлері Серік Ақтаев, Диана Кенина және бағдарламашы Ернар Шамбаев әлем жұртшылығына тұңғыш компьютер бағдарламасын ұсынды. Бағдарлама авторлары Чехияның Прага қаласында тоғызқұмалақтан компьютерлер бағдарламалары бойынша өткен I Әлем чемпионатында (2013 жыл) жеңімпаз ретінде танылды.

Ақыл-ойдың нағыз қайнар көзі саналатын тоғызқұмалақ ойынын әлемдік деңгейде насихаттау мақсатында халықаралық деңгейдегі жарыстар ұйымдастырыла бастады. 2010 жылы 1-7 қараша аралығында Астана қаласында тоғызқұмалақтан I Әлем

чемпионаты ұйымдастырылып, оған 19 мемлекеттен 43 спортшы қатысты. Одан кейінгі кезеңде 2012 жылы 13-20 шілдеде Пардубицеде (Чехия), 2015 жылы 12-18 сәуірде Алматы қаласында (Қазақстан), 2017 жылы 3-8 қыркүйекте Астана қаласында (Қазақстан), 2019 жылы 26 сәуір-4 мамыр аралығында Анталия қаласында (Түркия), 2022 жылы 20-28 қараша Ақтөбе қаласында (Қазақстан) барлығы 6 Әлем чемпионаты оздырылды. Осы орайда 2017 жылы Қазақстанның елордасы Астана қаласында өткен IV Әлем чемпионатына дүниежүзінің АҚШ, Австрия, Ауғанстан, Антигуа және Барбуда, Әзербайжан, Ұлыбритания, Германия, Грузия, Үндістан, Камерун, Колумбия, Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Моңғолия, Өзбекстан, Польша, Ресей, Сирия, Тәжікстан, Түркия, Түрікменстан, Украина, Чехия, Швейцария сияқты 25 елінен 70-тен астам спортшының қатысқандығын атап өткен жөн.

Тоғызқұмалақтың әлем бойынша қарқынды дамуы оның абыройын асқақтата түсті. 2020 жылы 17 желтоқсанда Париж қаласында халықаралық ЮНЕСКО ұйымының Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі үкіметаралық комитетінің мәжілісі өтіп, тоғызқұмалақ ойыны Адамзаттың материалдық емес мәдени мұраларының репрезентативтік тізіміне енгізілді (ҚР Сыртқы істер министрлігі, 2020:).

Бүгінде Халықаралық Тоғызқұмалақ Федерациясының бастамасымен Азия чемпионаты, Еуропа чемпионаты, Әлем және Еуропа кубогі секілді ауқымды жарыстар тұрақты түрде ұйымдастырылып келеді. Сонымен қатар Қырғызстан, Литва, Монғолия, Өзбекстан, Ресей, Чехия елдерінде Тоғызқұмалақ қауымдастықтары ашылып, дәстүрлі ойынды халық арасында насихаттау бойынша жүйелі жұмыстар жүргізілуде.

Қорытынды

Қорыта келе, жүргізілген ғылыми зерттеулер адамзаттың озық рухани мұрасы болып саналатын тоғызқұмалақ ойынының ерте заманда Қазақстан жерінде дүниеге келіп, бірнеше даму сатысын басынан өткергендігін көрсетіп отыр. Еліміздің әр өңірінен табылған археологиялық ескерткіштер қазақ халқының үйде де, түзде де тоғызқұмалақ ойынын құмартып ойнағандығын дәлелдейді. Өз кезегінде музейлерде шоғырланған жәдігерлерден Абай Құнанбайұлы сияқты ұлы тұлғалардың да тоғызқұмалақ ойнап, оны халық арасында кеңінен насихаттағандығын байқаймыз.

Тарихи деректер кеңестік биліктің тоғызқұмалақ ойынын дамытуға бірден бел шешіп кіріспегендігін көрсетеді. Әйтсе де ұлттық ойыннан алғашқы чемпионаттың ұйымдастырылуы, Тоғызқұмалақ Федерациясының құрылуы осы Кеңес Одағы тұсында қолға алынғандығын атап өткен жөн.

Қазақ халқының ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздігіне қол жеткізуі тоғызқұмалақ ойынының қарыштап дамуына мүмкіндік берді. Ұлттық ойынға қызығушылық танытушылардың қатары еселеп артып, республикалық, халықаралық жарыстар тұрақты түрде ұйымдастырыла бастады. Халықаралық Тоғызқұмалақ Федерациясы құрылып, шетелдерде бірнеше қауымдастықтар ашылды. Ең бастысы тоғызқұмалақ ЮНЕСКО ұйымының материалдық емес мәдени мұралар тізіміне еніп, адамзат ойлап тапқан озық ойын ретінде мойындалды.

Әдебиет

- Ақшораев Ә., 1979. Тоғызқұмалақ. Алматы: Қазақстан. 204 б.
- Ақшораев Ә., 2000. Тоғызқұмалақ даналығы. Тараз: М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің баспаханасы. 226 б.
- Ақшораев Ә., 2001. 60 сабақтық тоғызқұмалақ ойынының оқулығы. Тараз. 68 б.
- Аманжолов С., 1936. Тоғызқұмалақ. Алматы. 81 б.
- Андас Қ., 2022. Омар төре қорымы. Алтын шыққан құпия үңгір. Баласазға барғанда. // «Жетісу» газеті. 6 қазан. 5 б. [электронды ресурс] - URL: <https://7-su.kz/news/cat-4/15477/> (қаралған күні: 05.01.2023).
- Геродот, 2002. История. Москва: Ладомир. 752 с.
- Гуннер М., Рахимгулов М., 1949. Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта. Алма-Ата: Казахское объединенное государственное издательство. 119 с.
- Ерғали С., 2021. Қазақтың коды - құмалақ емес жылқы! // «Aduyna» ақпараттық порталы [электронды ресурс] - URL: <https://aduyra.kz/post/63574> (қаралған күні: 05.01.2023).
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Талас ауданы. 2010. Алматы. 224 б.
- Забайұлы Қ., 2021. «Тоғызқұмақ» ойынының төрт мың жылдық тарихы бар...» // «Qazaqstan tarihu» порталы [электронды ресурс] - URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/32700/> (қаралған күні: 05.01.2023).
- Загряжский Г.С., 1874. Быт кочевого населения долин Чу и Сыр-Дарьи // Газета «Туркменские ведомости, №29. С. 2-3.
- Землянская И., 2001. Домино, нарды, кости. Москва: «Вече». 354 с.
- Краснов А.Н., 1887. Очерк быта семиреченских киргиз. Санкт-Петербург: тип. А.С. Суворина. 46 с.
- Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА). 708-қор. 9-тізбе. 100-іс.
- Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА). 708-қор. 26-тізбе. 342-іс.
- Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА). 812-қор. 1-тізбе. 2705-іс.
- Оңтүстік Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. 2007. Алматы: «Баур». 424 б.
- Пантусов Н.Н., 1906. Киргизская игра тогус кумалак. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т. 22. Вып. 4. С. 249-252.
- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві (РМӘСТА). 17-қор. 25-тізбе. 83-іс.
- Сұлтанбеков Т., 1967. Шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ. Алматы: Қазақстан. 220 б.
- Таникеев М., 1957. Казахские национальные виды спорта и игры. Алма-Ата: Казгосиздат. 63 с.
- Таникеев М., 1983. От байги до олимпиады. Алма-Ата: Казахстан. 206 с.
- Тоғызқұмалақ қағидасы мен ережесі. 2015. [электронды ресурс] - URL: <http://9kumalak.com/index.php/zhyldy-zhospar/509-to-uz-mala-a-idasy-men-erezhesi> (қаралған күні: 05.01.2023)
- Шотаев М., 2017. Таңғажайып тоғызқұмалақ. Астана: Республикалық «KAZBILIM» орталығы. 157 б.
- Шотаев М., Абдужаппаров Ы., 2006. Тоғызқұмалақ ойынындағы тұздықтар тартысы. Кентау: «Еркін и К-XXI». 116 б.
- ҚР Сыртқы істер министрлігінің ресми сайты, 2020. ЮНЕСКО тоғызқұмалақ ойынын адамзатқа ортақ мәдени мұра деп таныды. // [электронды ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/2676?lang=kk> (қаралған күні: 05.01.2023)
- Kaşgarlı Mahmud., 2013. Divanü lugat-it-Türk. Çeviren Besim Atalay. Birleştirmiş birinci baskı (Cilt I-II-III) 6. Bsk. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1347 b.

Machatscheck H., 1984. Stein um Stein: Exotik der Brettspiele. Verlag Neues Leben, Berlin (Germany). P. 69 & 76-84.

Popova A., Deledicq A. 1977. Wari et Solo: Le Jeu de Calcul African. Cedec, Paris (France), 206 p.

Russ L., 1984. The Complete Mancala Games Book: How to Play the World's Oldest Board Games. Reference Publications. 111 p.

Scott K. 2005. University of Alaska / Computer Science, Anchorage (USA). P. 21-22.

Reference

Aqshoraev A., 1979. Togyzkumalaq [Togyzkumalak]. Almaty: Qazaqstan. 204 p. [in Kazakh].

Aqshoraev A., 2000. Togyzkumalaq danaligy [The wisdom of togyzkumalak]. Taraz: M.H. Dulaty atindagy Taraz memlekettik universitetinin baspahanasy. 226 p. [in Kazakh].

Aqshoraev A., 2001. 60 sabaqtiq togyzkumalaq oyinin oquligly [Textbook of the 60-lesson game togyzkumalak]. Taraz. 68 p. [in Kazakh].

Amanzholov S., 1936. Togyzkumalaq [Togyzkumalak]. Almaty. 81 p. [in Kazakh].

Andas Q., 2022. Omar tore qorimy. Altin shiqqan qupiya ungir. Balasazga barganda [Burial ground of Omar Ture. Secret cave of Golden origin. When you go to Balasaz.] Newspaper «Zhetisu». 6 october. 5 p. [Electronic resource] – Available at: <https://7-su.kz/news/cat-4/15477/> (Accessed: 05.01.2023). [In Kazakh].

Herodotus, 2002. Istoriya [History]. Moskva: Lodomir. 752 p. [in Kazakh].

Gunner M., Rahimgulov M., 1949. Kratkiy sbornik kazahskih narodno-nacional'nyh vidov sporta [A short collection of Kazakh national sports]. Alma-Ata: Kazahskoe ob»edinennoe gosudarstvennoe izdatel'stvo. 119 p. [in Kazakh].

Ergaly S., 2021. Qazaqtin kody – qumalaq emes zhilqy! [The Kazakh code is a horse that is not kumalak!] Information portal «Adyrna». [Electronic resource] – Available at: <https://adyrna.kz/post/63574> (Accessed: 05.01.2023). [in Kazakh].

Zhambyl oblysy tarih zhane madeniet eskertkishterinin zhinagy. Talas audany [Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Talas district], 2010. Almaty. 224 p. [in Kazakh].

Zabayuly Q., 2021. «Togyzkumalaq» oyuninin tort minzhildi q tarihy bar... [The togyzkumalak game has a history of four thousand years...]. Portal «Qazaqstan tarihy». [Electronic resource] – Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/32700/> (Accessed: 05.01.2023). [in Kazakh].

Zagriyazhskiy G.S., 1874. Byt kochevogo naseleniya dolin Chu i Syr-Dar'i [The life of the nomadic population of the Chu and Syr-Darya valleys]. Newspaper «Turkmenskie vedomosti». №29. P. 2-3. [in Kazakh].

Zemlyanskaya I., 2001. Domino, nardy, kosti [Dominoes, backgammon, dice]. Moscow: «Veche». 354 p. [in Kazakh].

Krasnov A.N., 1887. Ocherk byta semirechenskih kirgiz [An essay on the life of the Semirechensk Kirghiz]. Sankt-Petersburg: tip. A.S. Suvorina. 46 p. [in Kazakh].

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). 708-fund. 9-inventory. 100-case. [in Kazakh].

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). 708-fund. 26-inventory. 342-case. [in Kazakh].

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). 812-fund. 1-inventory. 2705-case. [in Kazakh].

Ontustik Qazaqstan oblysy tarih zhane madeniet eskertkishterinin zhinagy. Otirar audany [Collection of historical and cultural monuments of the South Kazakhstan region. Otirar district], 2007. Almaty: «Baur». 424 p. [in Kazakh].

Pantusov N.N., 1906. Kirgizskaya igra toguz kumalak [Kyrgyz game toguz kumalak], Izvestiya Obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete [Proceedings of the Society of Archeology, History and Ethnography at Kazan University], 22 (4). P. 249-252. [in Kazakh].

Russian state archive of socio-political history (RSASPH). 17-fund. 25-inventory. 83-case. [in Kazakh].

Sultanbekov T., 1967. Shahmat, doiby, togyzkumalaq [Chess, checkers, togyzkumalak]. Almaty: Qazaqstan. 220 p. [in Kazakh].

Tanikeev M., 1957. Kazahskie nacional'nye vidy sporta i igry [Kazakh national sports and games]. Alma-Ata: Kazgosizdat. 63 p. [in Kazakh].

Tanikeev M., 1983. Ot baigi do olimpiady [From baiga to the Olympics]. Alma-Ata: Kazakhstan. 206 p. [in Kazakh].

Togyzkumalaq qagidasy men erezhesi [Rules and regulations of togyzkumalak]. 2015. [Electronic resource] – Available at: <http://9kumalak.com/index.php/zhyldy-zhospar/509-to-yz-mala-a-idasy-men-erezhesi> (Accessed: 05.01.2023). [in Kazakh].

Shotaev M., 2017. Tangazhayip togyzkumalaq [Amazing togyzkumalak]. Astana: Respublikaliq «KAZBILIM» ortaligy. 157 p. [in Kazakh].

Shotaev M., Abduzhapparov I., 2006. Togyzkumalaq oyuninindagy tuzdiktartartisy [Sauce fight in togyzkumalak game]. Kentau: «Erkin I K-XXI». 116 p. [in Kazakh].

QR Sirtky ister ministriginin resmy saity [Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan], 2020. YUNESKO togyzkumalaq oyuninin adamzatqa ortaqa madeni mura dep tanidy [UNESCO recognized togyzkumalak game as a common cultural heritage for humanity]. [Electronic resource] - Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/2676?lang=kk> (Accessed: 05.01.2023). [in Kazakh].

Kaşgarlı Mahmud., 2013. Divanü lugat-it-Türk. Çeviren Besim Atalay. Birleştirmiş birinci baskı (Cilt I-II-III) 6. Bsk. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1347 p. [in Kazakh].

Machatscheck H., 1984. Stein um Stein: Exotik der Brettspiele. Verlag Neues Leben, Berlin (Germany). P. 69 & 76-84. [in Kazakh].

Popova A., Deledicq A. 1977. Wari et Solo: Le Jeu de Calcul African. Cedec, Paris (France), 206 p. [in Kazakh].

Russ L., 1984. The Complete Mancala Games Book: How to Play the World's Oldest Board Games. Reference Publications. 111 p.

Scott K., 2005. University of Alaska / Computer Science, Anchorage (USA). P. 21-22.

S.M. Gizzatov

National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: sayalbek@mail.ru)

The Togyzkumalak game: origin, development and current state

Abstract. The Kazakh people, despite the fact that for many centuries they had to struggle with various difficulties, paid great attention to the development of their own culture. In particular, our

ancestors paid great attention to the development of intellectual games that require deep logical thinking and ingenuity. One of these is the Togyzkumalak game, which is considered the «algebra of the nomads».

Each historical period had its own influence on the development and spread of the national game. In particular, the attainment of independence of our country enabled the spread of the Togyzkumalak game internationally. As a result, the national game, which is based on quick calculation and strategic thinking, was included in the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity of the international organization UNESCO in 2020. Therefore, the proposed article examines the genesis of the national intellectual Togyzkumalak game of the Kazakh people and its development at different stages. Important information is provided on the organization of the first national game championship, the establishment of the republican and international Togyzkumalak Federation, the development of the first masters of sport.

The article describes the characteristics, general value and importance of the Togyzkumalak game. The current state of the national game and its popularization at the international level are also comprehensively examined.

The works of domestic and foreign authors who have dealt with this subject from the Middle Ages to the present, as well as new archival materials and articles published in journals were consulted for the study. In addition data from archaeological investigations and field expeditions carried out in the regions of the country were used.

Keywords: togyzkumalak, spiritual culture, federation, UNESCO, отау, kazan, kumalak, «tuzdyk», «atsyrau».

С.М. Гиззатов

Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: sayalbek@mail.ru)

Игра тогызкумалак: история происхождения, развитие и современное состояние

Аннотация. Казахский народ, несмотря на то, что на протяжении многих веков сталкивался с различными трудностями, большое внимание уделял развитию собственной культуры. Особенно наши предки уделяли огромное внимание развитию интеллектуальных игр, требующих глубокого логического мышления и находчивости. Одна из таких игр – тогызкумалак, которая считается «алгеброй кочевников».

Каждая эпоха оказывало свое влияние на развитие и распространение национальной игры. В частности, достижения независимого Казахстана позволили и игре тогызкумалак распространиться далеко за пределы страны. В результате национальная игра, основанная на быстром расчете, стратегическом мышлении, в 2020 году вошла в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества международной организации ЮНЕСКО. В данной статье рассматривается история происхождения национальной интеллектуальной игры казахского народа тогызкумалак и ее развитие на разных исторических этапах страны.

Автор приводит важные сведения об организации первого чемпионата по национальной игре, создании республиканской и международной Федерации по тогызкумалак, появлении первых мастеров спорта.

В статье описывается специфика, общая ценность, значимость игры тогызкумалак. Также всесторонне изучается современное состояние национальной игры, ее популяризация на международном уровне.

В ходе исследования были использованы труды отечественных и зарубежных авторов, освещавших эту тему, начиная со средневековья до наших дней, новые архивные материалы, статьи, изданные в периодических изданиях. Также были использованы данные, полученные по результатам археологических и полевых экспедиций, организованных в регионах страны.

Ключевые слова: тогызкумалак, духовная культура, федерация, ЮНЕСКО, отау, казан, кумалак, «туздык», «атсырау».

Автор туралы мәлімет:

Гиззатов Саялбек Махамбетұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми хатшы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғылы 54, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID 0000-0002-9784-1812

Information about author:

Gizzatov Sayalbek Mahambetovich, Candidate of Historical Sciences, Scientific Secretary, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik avenue, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID 0000-0002-9784-1812

Сведения об авторе:

Гиззатов Саялбек Махамбетович, кандидат исторических наук, ученый секретарь, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тәуелсіздік, 54, Астана, Республика Казахстан.
ORCID 0000-0002-9784-1812

**ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ САЯСАТ / DIPLOMACY AND POLITICA /
ДИПЛОМАТИЯ И ПОЛИТИКА**

ТЮРКСОЙ и ее роль в культурной интеграции тюркских стран

*С. Мухамеджанова^а, И. Шахин^б, А. Шарип^с

^аЕвразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан,
(E-mail: Sakonya_93@mail.ru)

^бИнститут исследований тюркского мира Эгейского университета, Измир, Турция
(E-mail: ibrahim.sahin@ege.edu.tr)

^сЕвразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: sharipamantay@gmail.com), *Автор для корреспонденции Sakonya_93@mail.ru

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
тюркские страны,
культурная
интеграция,
цивилизационный
подход, ТЮРКСОЙ,
Постоянный совет,
Генеральный
секретариат,
культурное
наследие, язык,
литература,
искусство.

XFTAP 03.29.00

DOI: [http://doi.org/
10.32523/2664-
5157-2023-1-98-118](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-98-118)

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются объективные предпосылки и текущее состояние интеграции тюркских государств в сфере культуры. Общность истории, языка и традиций тюркских народов задают основу поиска и определения механизмов для более тесного сотрудничества, которое стало возможным после распада СССР. Изучение данных процессов подразумевает комплексное использование общественно-исторического и культурно-цивилизационного, а также междисциплинарного подходов.

По оценкам экспертов, культурный фактор заложил основу для европейской интеграции, став базисом формирования будущих общеевропейских институтов. О такой тенденции можно говорить также на примере сближения тюркских стран. В 1993 году Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Турция, Туркменистан и Узбекистан создали Организацию по совместному развитию тюркской культуры и искусства, которая в 2009 году была переименована в ТЮРКСОЙ.

ТЮРКСОЙ прошла первый этап институционализации, подразумевающий налаживание сотрудничества с государствами-членами и наблюдателями, а также с другими международными организациями. С 2009 года и по настоящее время происходит второй этап, характеризующийся углублением и расширением сотрудничества, реализацией различных проектов и инициатив. Появлению ТЮРКСОЙ способствовало сходство интересов тюркских стран, стремившихся к сотрудничеству в сфере культуры. По праву ТЮРКСОЙ называют «ЮНЕСКО тюркского мира», благодаря которой удается исследовать и сохранять богатое тюркское культурное наследие, пропагандировать искусство и литературу родственных народов.

Received 05 January 2023. Revised 15 January 2023. Accepted 15 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Mukhamedzhanova S., Shahin I., Sharip A. TURKSOY and its role in the cultural integration of the Turkic countries // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 98-118. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-98-118>

Для цитирования:

Мухамеджанова С., Шахин И., Шарип А. ТЮРКСОЙ и ее роль в культурной интеграции тюркских стран // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – С. 98-118. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-98-118>

Введение

После распада СССР, окончания эпохи «холодной войны» и падения «железного занавеса» у постсоветских стран, в том числе у Азербайджана и независимых республик Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан, Узбекистан) появились внешнеполитические возможности. В мировой политике прочно обосновался термин «Тюркский мир». В более широком понимании ее содержание включает вместе с Турцией и вышеназванными государствами, также тюркские народы, населяющие автономные субъекты РФ (Республика Алтай, Башкортостан, Кабардино-Балкария, Карачаево-Черкесия, Республика Саха, Татарстан, Республика Тыва, Хакасия, Чувашия), северо-запад Китая (Уйгурский автономный район) и некоторые регионы Восточной Европы.

В период становления нового миропорядка тюркские республики выбрали вектор к сотрудничеству между собой, придавая особое значение взаимодействию на уровне межгосударственных институтов. Для интеграции в сфере культуры была образована ТЮРКСОЙ, которая впоследствии стала примером успешного инструмента культурной дипломатии, и по отношению к ней в лексиконе многих аналитиков утвердилось выражение «ЮНЕСКО тюркского мира». Цивилизационная близость стран (общетюркское историческое наследие; этнокультурная, языковая и конфессиональная общность) является устойчивым фундаментом деятельности этой организации.

Общеизвестно, что культура тюркских этносов, вобравшая в себя гармоничный симбиоз оседлого и кочевого образа жизни, таким образом, предоставившая миру великолепные образцы музыки, фольклора, литературы, архитектуры, прикладного искусства, внесла огромный вклад в духовную сокровищницу человечества. По мнению ряда ученых, истоки изучения данной темы заложены в трудах и идеях крупных средневековых мыслителей Мухаммада ибн Муса аль-Хорезми, Абу Насра аль-Фараби, Абу Али Ибн Сины, Абу Райхана аль-Бируни, Юсуфа Баласагуни, Махмуда Кашгари, Ходжа Ахмеда Ясави, Сулеймена Бакыргани и др. (Карыева, 2016: 92-98; Курмангалиева, Нусипова, 2022: URL; Сулейманова, 2020: 1926-1933).

Культурная интеграция тюркских стран представляет собой комплексное явление и сложный процесс, которая проявляется в единстве и многообразии.

Материалы и методы исследования

Культурные особенности социума возникали и формировались под влиянием различных факторов, в том числе в зависимости от географии проживания и сложных перипетий исторического процесса. Существует множество различных мнений о роли культуры в международных отношениях. Несмотря на это в течение длительного времени понятие «культура» оставалась незамеченной в сфере глобального развития. Только после публикации в 1993 году статьи «Столкновение цивилизаций?» американского политолога Самюэля Хантингтона, эксперты со всего мира сразу обратили внимание на этот вопрос (Huntington, 1993: URL). В 1996 году вышел в свет его историко-философский трактат «Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка» (Huntington, 1996: URL), вызвавший огромный резонанс в исследовательском сообществе и политических кругах.

С. Хантингтон выбирает «цивилизационный подход» в качестве нового измерения идентичности. Согласно его концепции, наиболее важными становятся культурные отличия, а не идеологические, политические или экономические, поскольку люди «определяют себя, используя такие понятия, как происхождение, религия, язык, история, ценности, обычаи и общественные институты», а также «идентифицируют себя с культурными группами: племенами, этническими группами, религиозными общинами, нациями и – на самом широком уровне – цивилизациями» (Хантингтон, 2003: 18). Именно на сходстве в культуре формируется мировой порядок, государства стремятся объединиться вокруг ведущих стран в рамках своего культурного и цивилизационного кода. Таким образом, «культурная констанца» является одним из постоянных базисных элементов, создающих основу для интеграции государств. Автор отдельно выделяет исламскую цивилизацию и включает туда – наряду с арабской, персидской и малайской – собственно тюркскую культуру и субцивилизацию (Хантингтон, 2003: 56).

Изучение различных аспектов культурной интеграции тюркского мира требует междисциплинарного подхода. В широком понимании необходимо рассмотреть интеграционные взаимодействия тюркских стран посредством общественно-исторического и культурно-цивилизационного подходов. Если рассматривать в узком смысле, то наиболее приемлемым является изучение с прикладных позиций: определение ключевого фактора – международной организации ТЮРКСОЙ, обеспечивающей ход и направленность межкультурных связей между тюркскими странами.

Для раскрытия темы статьи авторы обратились к методам, используемым в культурологической, исторической и политической литературе. Основными принципами исследования стали историзм, объективность, системность, критическая интерпретация изучаемых процессов и явлений. На основе сопоставления, систематизации и хронологического упорядочивания фактов, их скрупулезного анализа были сформулированы соответствующие выводы.

В качестве эмпирической базы исследования были использованы межгосударственные соглашения, протоколы заседаний Постоянного Совета ТЮРКСОЙ и их решения, отчеты Генерального секретариата о проделанной работе, аналитические обзоры, пресс-релизы, материалы СМИ и YouTube-каналов, тексты выступлений политических, общественных и культурных деятелей, и др., а также публикации научного характера. Эти источники позволили обеспечить необходимую для исследования репрезентативность и достоверность.

Степень изученности темы

При подготовке статьи авторы опирались на многочисленные публикации культурологов, политологов, историков и социологов разных стран. Изучение их трудов позволяет более полно осветить историю развития идей о культурном единстве тюркских народов, глубже понять современные интеграционные процессы в сфере культуры.

Важную лепту в изучение истоков и исторических проявлений тюркской культурной интеграции внесли известные представители интеллигенции тюркских народов

конца XIX – начала XX вв.: И. Гаспринский, Ю. Акчура, А. Гусейнзаде, А. Агаоглу, Г. Ибрагимов, А.-М. Топчибашев, М. Бигеев, Ш. Сыртланов, С. Максуди, М. Шокай, С. Асфендияров, Х.-С. Ходжаев и др. (Телебаев, 2021: 123-130).

В основе культурного взаимодействия тюркских стран в более интегративном формате лежат идеологические факторы, которые обозначены турецким исследователем З. Гёкальпом в его труде «Основы тюркизма» (Ziya Gökalp, 2008).

Среди казахстанских исследователей значимость тюркской культуры рассматривается с точки зрения нового осмысления, оценки и значимости исторического прошлого. Причем исследовательский интерес основывается на определении механизма формирования и специфики историко-культурных регионов, а также их вклада в общую культуру (Абдикаримова, 2015: 54). Данная позиция является интересной, не лишенной прикладного значения. Отдельные авторы отмечают, что на страновом уровне наметился «нишевой подход» в развитии тюркской идеи, закреплении за каждым государством той или иной сферы сотрудничества (Парубочная, 2011: 104). Так, за Анкарой определены аспекты политического характера, наука – за Астаной, а культура – за Баку.

С. Хантингтон выдвигал следующий тезис: «Международные организации, основанные на государствах с культурной общностью, как например Европейский Союз, намного более успешны, чем те, которые пытаются подняться над культурами» (Хантингтон, 2003: 26). Следуя за ним, исследователи подчеркивают, что «весомую роль в успешной институционализации европейской интеграции сыграл культурный фактор, обеспечивающий формирование в общественном сознании идеи об общеевропейской цивилизации с общим духовным и культурным наследием, общей культурной идентичностью» (Айтмибет, Касымова, 2011: 61). На примере ЕС мы можем констатировать сплав культурного ядра и развития институтов, позволивших выстроить современную архитектуру европейской интеграции. А в контексте тюркских культурных связей очень важен опыт ТЮРКСОЙ.

В некоторых аналитических материалах уделяется внимание организационным вопросам функционирования ТЮРКСОЙ (Давлетов, 2015: 229), которую называют «региональным институтом», что явно не учитывает широкий географический размах ее деятельности. В Алматинской декларации 1993 года было сказано о том, что ТЮРКСОЙ не является ни политической, ни региональной организацией и «ее цель состоит в поддержке гармоничного развития всех традиционных и региональных культур этнически тюркских сообществ, проживающих на Ближнем Востоке, Кавказе, в Средней Азии, на Балканах, в Китае и Средиземноморье» (Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Konseyi Sonuç Bildirgesi, 1993: 1-2). В другом исследовании ТЮРКСОЙ классифицируется как «организация сотрудничества» и «организация культурной дипломатии» (Salim, 2019: 61). Есть попытка рассмотрения культурной дипломатии, проводимой ТЮРКСОЙ и Тюркским советом в Центральной Азии, в контексте концепции транзакционализма Карла Дойча (Akıllı, 2019: 1-25). Также имеется оценка работы Секретариата ТЮРКСОЙ в соответствии с принципами управления международных организаций, такими как прозрачность, участие, эффективность (активность), отчетность, отзывчивость, равенство, верховенство закона, стратегическое видение (Aliyi, Aydoğan, 2021: 2436-

2451). Не осталась вне поля зрения роль ТЮРКСОЙ в развитии туризма в тюркских странах (Byııklı, 2017: 261-273). В отдельном труде отражены общие направления деятельности ТЮРКСОЙ в начальный период (Şengul, Aliyeva: 2006).

В этом году ТЮРКСОЙ исполняется 30 лет, что закономерно ставит вопросы о необходимости подведения определенных итогов, в том числе и с научной точки зрения. Многие публикации об организации носят сиюминутный и поверхностный характер с преобладанием субъективных мнений и ощущается нехватка обобщающих исследований, охватывающих все направления ее деятельности.

Анализ

Организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства (с 2009 года ТЮРКСОЙ) возникла в результате достигнутого соглашения министров культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Турции и Узбекистана, подписанного ими 12 июля 1993 года в Алматы. Основанием для этого стали решения официальных встреч уполномоченных лиц этих государств в Стамбуле (19.06.1992 г.) и Баку (30.11-02.12.1992 г.). Появлению ТЮРКСОЙ способствовало сходство интересов тюркских стран, стремившихся к сотрудничеству в сфере культуры. Немаловажным фактором являлась нацеленность на установление как многосторонних, так и двухсторонних контактов постсоветских независимых государств. В период диктата советского режима идеологические барьеры воспрепятствовали возрождению национального самосознания тюркских народов и налаживанию ими близкого сотрудничества с Турцией.

Основной миссией ТЮРКСОЙ стало развитие и укрепление братских отношений между тюркскими народами, развитие и пропаганда тюркского культурного наследия, языка, истории, литературы, искусства, художественных традиций и обычаев во всем мире, сохранение и передача их будущим поколениям. С момента своего возникновения эта организация начала играть важную роль в сближении культур (Purtaş, 2012: UR).

В рамках теории международных отношений и согласно типологии межправительственных организаций, ТЮРКСОЙ относят к организации по специальным вопросам, чья деятельность сосредоточена на отдельных сферах неполитического и неэкономического характера (Ачкасов, Ланцов, 2011: 260). ТЮРКСОЙ призвана реализовывать совместные проекты и инициативы тюркских стран в сфере культуры, ее продвижению на уровне всех государств-участников, а также в глобальном масштабе.

Штаб-квартира организации находится в Анкаре (Турция). Здание ТЮРКСОЙ было сооружено по проекту азербайджанского архитектора Джафера Гияси в форме традиционного тюркского жилища (отаг). Открытие офиса состоялось 18 декабря 2006 года в рамках проведения XXIV заседания Постоянного совета ТЮРКСОЙ в столице Турции. У организации нет региональных представительств в странах-членах. ТЮРКСОЙ имеет свой уникальный логотип и флаг.

Решением V заседания Постоянного совета (Бишкек, 01-04.07.1994 г.) первым руководителем Организации по совместному развитию тюркской культуры и искусства был назначен Полат Бюльбюльоглы (Şenköken, 1994: 14), который совмещал эту работу с должностью министра культуры Азербайджана. Генеральным секретарем ТЮРКСОЙ

с 29 мая 2008 года по 29 марта 2022 года являлся Дуйсен Касеинов, бывший министр культуры Республики Казахстан. Сейчас организацию возглавляет Султан Раев, народный писатель Кыргызстана, который тоже работал министром культуры своей страны.

Входя в состав Организации тюркских государств, ТЮРКСОЙ в своей деятельности осуществляет координацию с партнерскими организациями, такими как Тюркская парламентская ассамблея, Фонд тюркской культуры и искусства, Международная тюркская академия, ТИКА – Синхронизация между ними способствует более эффективной и содержательной работе, дает возможность сфокусировать усилия на важных направлениях.

ТЮРКСОЙ имеет Постоянный совет министров культуры стран-членов и Генеральный секретариат (сначала назывался Генеральный директорат), воплощающий в жизнь решения вышесказанного совета. Заседания Постоянного совета ТЮРКСОЙ за весь период его функционирования проводились 13 раз в Турции, по 6 раз – в Азербайджане и Казахстане, 4 раза – в Кыргызстане, по 3 раза – в Татарстане и Башкортостане, 2 раза – в Туркменистане и по одному разу – в Гагаузии (Молдова) и Узбекистане. Все они организовывались по заранее согласованному графику, только одно из них, которое состоялось в турецком городе Бурса (31.03.2022 г.), имеет статус внеочередного (или чрезвычайного).

В ТЮРКСОЙ входят 6 стран-членов (Турция, Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан) и 8 членов наблюдателей (Турецкая Республика Северного Кипра (1993), Гагаузия в составе Молдовы (1998), регионы России с проживающими в них тюркским населением – Алтай (2003), Башкортостан (1993), Татарстан (1992), Тува (1996), Хакасия (1996), Якутия (2003)). Надо отметить, что 1 июня 2005 года, во время встречи с участниками XXII заседания Постоянного Совета ТЮРКСОЙ в Казани, бывший Президент Республики Татарстан М.Шаймиев предложил принять в состав ТЮРКСОЙ Чувашию, Кабардино-Балкарию, Карачаево-Черкессию и крымских татар (Минтимер Шаймиев, 2005: URL). А в октябре 2014 года Чувашское общество национально-культурного возрождения «Ирѣклѣх» попросило республиканское министерство культуры вступить в ТЮРКСОЙ (Чуваши: URL). Но эти обращения, по разным причинам, так и остались не услышанными. С 2019 года Венгрия является наблюдателем в Тюркском Совете, а ТЮРКСОЙ и Министерство человеческих ресурсов Венгрии 10 октября того же года подписали Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве (ТЮРКСОЙ и Венгрия, 2019: URL).

В период охлаждения отношений между Турцией и Россией, связанного со сбитым самолетом СУ-24, в ноябре 1915 года Министр культуры РФ Владимир Мединский направил правительственную телеграмму главам республик Алтай, Башкортостан, Саха (Якутия), Татарстан, Тыва, Хакасия о необходимости незамедлительно прекратить контакты с ТЮРКСОЙ (Минкультуры РФ прекращает сотрудничество с организацией тюркской культуры ТЮРКСОЙ: URL). Это привело к тому, что в тот момент только Татарстан, Башкортостан и Хакасия остались в качестве наблюдателей. На фоне этих событий представители казахской интеллигенции обратились к мировой общественности, Генсеку ООН, Гендиректору ЮНЕСКО, главам тюркских государств и автономий с открытым заявлением, в котором говорилось: «ТЮРКСОЙ – это один из лучших интеграционных инструментов на пространстве Евразии, его нельзя

запрещать. Благоразумие должно взять верх над яростью, именно это качество отличает культурного человека» (Умаров А. и др., 2015: URL). После завершения инцидента статус-кво всех тюркских субъектов РФ по отношению к ТЮРКСОЙ был восстановлено. Но, судя по публикациям турецких экспертов, проблемы участия стран-наблюдателей из РФ в деятельности ТЮРКСОЙ до сих пор остаются проблематичными (Aliyi F., Aydoğar E., 2021: 2446). Примечательно то, что 12 ноября 2014 года в Москве был подписан Меморандум о взаимопонимании между ТЮРКСОЙ и Министерством культуры РФ, охватывающий музыку, театр, музееведение, культурное наследие, танцы, живопись и др. Однако срок действия меморандума истек 31 декабря 2017 года и после этого никакие договоренности между сторонами не рассматривались (Salim, 2019: 57).

ТЮРКСОЙ имеет деловые связи с ООН, ЮНЕСКО, Советом Европы, ИСЕСКО, Стамбульским исследовательским центром исламской культуры и искусств (IRCICA), Международным фондом гуманитарного сотрудничества стран СНГ. Взаимодействие между этими организациями создает условия для налаживания контактов, обмена опытом и реализации совместных проектов в сфере культуры. ТЮРКСОЙ поддерживает особо тесные отношения с ЮНЕСКО. В рамках Соглашения о сотрудничестве, подписанного 8 июня 1996 года, стороны договорились информировать друг друга об осуществляемой деятельности, принимать консультативные заключения, обмениваться информацией и документами, а также оказывать взаимную поддержку в технических вопросах. По инициативе ТЮРКСОЙ были проведены широкомасштабные мероприятия, посвященные 1300-летию дастана «Деде Коркут», 1000-летию эпоса «Манас», 660-летию Амира Тимура, 500-летию Мухаммеда Физули. В протоколе, подписанном ТЮРКСОЙ и Исламской организацией образования, культуры и науки (ИСЕСКО) 8 апреля 2011 года в Баку, определены следующие направления сотрудничества: межкультурный, междивизиональный и межконфессиональный диалог; мусульмане на Западе, а также исламофобия и все формы дискриминации по религиозному признаку. В том же году в штаб-квартире ИСЕСКО (г. Рабат, Марокко) состоялась фотовыставка тюркского мира. В 1918 году ТЮРКСОЙ и ИСЕСКО запустили новую совместную программу, в рамках которой будут реализованы 8 проектов в тюркских странах с общим бюджетом 165 000 долларов США (TÜRKSOY ve ISESCO. 2018). Совместно с Межгосударственным фондом гуманитарного сотрудничества государств-участников СНГ при участии 250 деятелей искусств из стран СНГ и Турции была организована международная постановка оперы «Кёроглу» в турецком городе Мерсин (2016 г.). Кроме того, были изданы два тома биобиблиографического словаря тюркологов Евразии (2011, 2013, 2020 гг.).

«Торговой маркой» ТЮРКСОЙ, после принятия решения на IV заседании Постоянного совета в турецком городе Мармарис (17.18.02.1994 г.), стало ежегодное празднование Наурыз во всех тюркских странах. Инициатором этого проекта был известный казахский государственный и общественный деятель Дуйсен Касеинов, который нашел активную поддержку со стороны участников форума. В дальнейшем, с приходом его на должность Генерального секретаря ТЮРКСОЙ статус праздника Наурыз поднялся на более высокий уровень. Наурыз вошел в Список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО и стал международным праздником. Как известно, в 2009 году были установлены членские взносы в размере \$200 000 для стран-членов ТЮРКСОЙ и \$50 000 для стран, имеющих статус наблюдателя (TÜRKSOY Daimi Konseyi,

2010: 2). В 2011 году в связи с празднованием Наурыз по всему миру и проведением приуроченных к нему мероприятий впервые в штаб-квартире ООН (приняли участие 150 представителей из 11 стран), указанные суммы были увеличены до \$300 000 и \$75 000 соответственно (TÜRKSÖY Daimi Konseyi, 2011: 2). А в 2016 году членские взносы опять были пересмотрены и выглядели следующим образом в разрезе стран: Турция – \$1 500 000, Азербайджан и Казахстан - \$500 000, Кыргызстан - \$300 000, остальные страны – по \$300 000 (TÜRKSÖY Daimi Konseyi, 2016: 2). Благодаря дипломатическим усилиям ТЮРКСОЙ Наурыз отмечался в Германии, Австрии, Великобритании, Бельгии, Румынии и в странах Балканского полуострова. В Турции празднование Наурыз получило широкий охват при поддержке президентов Абдуллы Гюль и Реджеп Тайип Эрдогана (Salim, 2019: 44-46).

На X Саммите глав тюркоязычных государств (Стамбул, 15.09.2010 г.) ТЮРКСОЙ предложила реализовать инициативу, схожую с проектом «Культурная столица Европы». В последовательном порядке, столицей тюркского мира являлись следующие города: Астана (Казахстан) – 2012 г., Эскишехир (Турция) – 2013 г., Казань (Татарстан) – 2014 г., Мерв (Туркменистан) – 2015 г., Шеки (Азербайджан) – 2016 г., Туркестан (Казахстан) – 2017 г., Кастамону (Турция) – 2018 г, Ош (Кыргызстан) – 2019 г., Хива (Узбекистан) – 2020 г., Бурса (Турция) – 2022 г. Решением Постоянного совета ТЮРКСОЙ азербайджанский город Шуша объявлен столицей тюркского мира 1923 года. По мнению экспертов, придание статуса «культурной столицы» обеспечивает не только проведение официальных церемоний, художественных мероприятий с участием зарубежных гостей, установление деловых и творческих контактов, но и благоприятно сказывается на туристической привлекательности городов и развитии их сервисной инфраструктуры.

ТЮРКСОЙ стала реальной площадкой для взаимного узнавания поэтов и писателей тюркских стран. По мнению экспертов, благодаря организации большое признание в Турции получили выдающиеся представители литературы Центральной Азии Олжас Сулейменов и Абдулла Арипов (Шамарина, 2019: 110). Для сохранения памяти о великих личностях тюркского мира и популяризации их наследия через проведение цикла мероприятий, с 2010 года каждый год объявляется Годом одного из них (Заки Валиди Тоган – 2010 г., Габдулла Тукай – 2011 г., Мирза Фатали Ахундзаде и Николай Катанов – 2012 г., Мукан Толебаев – 2013., Махтумкули Фраги и Токтагул Сатылганов – 2014 г., Халдун Танер и Семен Кадышев – 2015 г., Юсуф Баласагуни – 2016 г., Молла Панах Вагиф – 2017 г., Кара Караев и Магжан Жумабайулы – 2018 г., Имадеддин Несими и Ашык Вейсель – 2019 г., Абай Кунанбайулы – 2020 г., Сулейман Челеби, Фикрет Амиров и Токтобулот Абдумомунов – 2022 г). Надо отметить, что эта традиция берет свое начало с 1992 года, когда итоговой декларацией I Конференции министров культуры тюркских стран, состоявшейся в Баку (30.11-02.12.1992 г.), 1993 год был утвержден Годом великого тюркского мыслителя и поэта Ходжа Ахмеда Ясави (Salim, 2019: 24). За этим последовали Годы Фузули и Улугбека (1994), Манаса и Руми (1995). После этого случился перерыв на 15 лет, до возобновления знакового обычая. В 2015 году, будучи Генеральным секретарем ТЮРКСОЙ, Д.Касеинов сказал: «Нам нужно представить подрастающему поколению людей, которые освещают им путь. Этот является нашим главным приоритетом» (Kaseinov 2015: 22).

При ТЮРКСОЙ для обмена опытом, артистами и репертуарами в 2011 году был создан Совет руководителей государственных театров. Функционирование этого органа способствовало усилению взаимодействия между отраслевыми специалистами среди стран-членов организации. Она заложила основу для формирования аналогичных совместных инициатив в области кино и других видов искусств.

В целях продвижения тюркской народной и профессиональной музыки были организованы молодежный камерный оркестр ТЮРКСОЙ (2010), молодежный камерный хор ТЮРКСОЙ (2015) и оркестр традиционных инструментов ТЮРКСОЙ (2016). Они представляют богатую культуру тюркского мира не только на сценах стран-участниц, но и также в престижных концертных залах Европы (Германия, Англия, Италия, Шотландия, Франция, Австрия), США и Японии. В Турецкой Республике Северного Кипра регулярно проводятся Дни оперы, посвященные памяти легендарных певиц – Куляш Байсеитовой (Казахстан) и Лейли Генжер (Турция). В результате творческого обмена между странами-членами, в репертуар турецких театров вошла опера «Биржан и Сара» Мукана Толебаева, а казахстанская сцена обогатилась мюзиклом азербайджанского композитора Узеира Гаджибейли «Аршын мал алан» («Продавец ручного товара»). Появился конкурс эстрадной песни тюркского мира – «Тюрквидение», который был организован телеканалом TMV TV при поддержке ТЮРКСОЙ. В 2013 году состоялся первый конкурс в турецком городе Эскишехир с участием представителей 24 стран и регионов. В дальнейшем данное музыкальное мероприятие было проведено один раз в Татарстане (2014 г.) и два раза в Турции (2015, 2020 гг.).

На XIII заседании Постоянного совета ТЮРКСОЙ в Анкаре (30.11-01.12.1999 г.) было принято решение об организации пленэра художников тюркских стран, который впоследствии стал традиционным мероприятием. За годы проведения в нем принимали участие более 500 мастеров кисти. Творческая лаборатория изобразительного искусства тюркских народов собрала уникальную художественную коллекцию. На XIV заседании Постоянного Совета ТЮРКСОЙ (Уфа, 02-03. 06. 2000 г.) стороны назначили Премию ТЮРКСОЙ в области живописи и отдельно Большой Художественный Приз – Международную премию ТЮРКСОЙ в сферах театра, живописи, скульптуры, декоративно-прикладного искусства, архитектуры и других видов творческой деятельности. В разные годы по первой номинации награды удостоивались художники Чалида Шимова (Кыргызстан), Решат Мехдиев (Азербайджан), Алексей Ультургасев (Хакасия), Дмитрий Мете Саваттин (Гагаузия, Молдова), Александр Котежеков (Хакасия), Мурат Ходжагулиев (Туркменистан), Андрей Чикачев (Республика Саха), Адильбек Байтереков (Кыргызстан), Ортыкбай Казаков (Узбекистан), Радун Марсенич (Черногория), Виталий Кызласов (Хакасия).

В свою очередь ученый-тюрколог Виктор Бутанаев (Хакасия), Финско-тюркское общество (Финляндия), писатель Чингиз Айтматов (Кыргызстан, посмертно) стали обладателями Международной премии ТЮРКСОЙ. В 2008 году было одобрено решение о присуждении данной премии раз в пять лет и определен размер премиального фонда по каждой из номинаций (Salim, 2019: 31-43). С 2010 года присуждается Премия ТЮРКСОЙ в области прессы, на которую могут претендовать журналисты и учреждения масс-медиа, внесшие достойный вклад в пропаганду тюркского культурного наследия. Сейчас в числе лауреатов значатся не только представители стран-членов и стран-

наблюдателей ТЮРКСОЙ, но и также работники СМИ из Болгарии, Косово, Северной Македонии, Дагестана (РФ).

«ТЮРКСОЙ не ограничивается только проведением выставок, концертов и фестивалей. Научная деятельность, проведение круглых столов, участие в общественно-значимых конгрессах и организация различных лекций также является неотъемлемой частью социокультурной деятельности, осуществляемой ТЮРКСОЙ» (Аватков, 2018: 19). В разные годы на различных академических мероприятиях организации принимало участие более 2 тыс. ученых с целью анализа, оценки и распространения общетюркского культурного наследия. Следует отметить, что в КазНУ им. Аль-Фараби и Азербайджанском государственном педагогическом университете функционируют кафедры ТЮРКСОЙ, а в Башкирском педагогическом университете им. Акмуллы кафедра под таким названием была открыта в 2012 году (Аухатова, 2012: 87-88), но закрылась 2015 году в связи с ухудшением отношений между РФ и Турцией. Кроме этого, ТЮРКСОЙ в рамках подписанных соглашений сотрудничает с Университетом Кемён (Южная Корея), Университетом Восточного Средиземноморья, Американским университетом Гирне (Турецкая Республика Северного Кипра), Университетом Хаджи Байрам Вели (Турция), Университетом Комрат (Гагаузия, Молдова), Кыргызско-Турецким университетом «Манас» (Кыргызстан).

ТЮРКСОЙ с первых лет своего зарождения уделяет достаточное внимание издательской и переводческой работе. Самым первым ее печатным продуктом стал кыргызский эпос «Манас» (1995). За ним последовали и другие книжные публикации: избранные произведения Абая Кунанбайулы (подг. З.Исмаил, А.Чинар); башкортские народные сказания (подг. М.Ергун); татарский дастан «Идегей» (подг. Р.Султи); хакасское богатырское сказание «Хубан Арыг» (версия С.Шулбаева); азербайджанская энциклопедия «Деде Коркут»; древнетюркский письменный памятник «Кюльтегин» на тувинском языке (пер.А.Монгуш, К.-М.А.Симчит); сборник «Антология туркменской поэзии» (сост. Г.Гельдиев, Ф.Туркмен); исследования «История небесных тюрков» (проф. С.Гомеч), «Общетюркские мотивы от Дуная до Алтая» (проф. Н.Г. Кырзыюглу), альбом «Архитектурные памятники тюркских стран» (проф. О.Асланапа) и др. (Yerbolayeva, 2009: 53). Надо сказать, что организация на постоянной основе осуществляет переводы лучших образцов фольклорных и литературных произведений тюркских народов, а также исторические мемуары выдающихся деятелей тюркского мира и монографии известных ученых с национальных языков на турецкий. И для широкого ознакомления этих переводов публики организовываются презентации как в Турции, так и в других странах-членах.

Некоторые исследователи, при определении цели организации указывают о формировании общей тюркской идентичности, которая по их оценкам была замещена с формулировки сохранения и развития культуры тюркских народов на распространение и сохранение общей тюркской культуры (Белоглазов, Надыров, 2022: 64). В данном контексте, целый ряд экспертов говорят о восприятии ТЮРКСОЙ, как инструмента «мягкой силы» Турции. По их мнению, посредством данной организации Анкара распространяет свое политическое влияние на страны тюркского мира, в том числе и на элиты, ориентированные и готовые к более глубокому сотрудничеству с Турцией. Кроме того, выражаются определенные опасения, что «турецкое проникновение в культурную, экономическую, идеологическую сферу государств Центральной

Азии будет сопровождаться распространением смешанных с исламизмом идей пантюркизма, идущих вразрез с устоявшейся светской парадигмой» (Мехдиев, 2016: 35) или «ТЮРКСОЙ, как мы выяснили выше, всего лишь одна из структур, позволяющих «старшей сестре» заниматься отрывом тюркских республик от российского влияния ещё и на культурном «фронте» (Колосков: URL). Фактический анализ деятельности ТЮРКСОЙ подтверждает необоснованность таких опасений и субъективный характер «тревожных» умозаключений. В одном из своих интервью П. Бюльбюльоглы сказал, что ТЮРКСОЙ «не имеет политических амбиций, географических притязаний и других «измов». Мы люди культуры и хотим общаться, развивать и хранить нашу духовность» (Минтимер., 2005: URL).

Размытые цели и задачи, бессистемность, непоследовательность, бюрократизм в деятельности и тому подобное – такие нелестные суждения в малой или большей степени встречаются у представителей научно-экспертного сообщества касательно деятельности международных организаций. Однако такой критический подход не относится к ТЮРКСОЙ, поскольку проводимая ею культурно-гуманитарное сотрудничество оценивается не только с достаточно высокой степенью стабильности, но и эффективности (Белоглазов, Надыров, 2022: 73). В качестве примера аналитики приводят период охлаждения турецко-узбекских отношений, причем их культурный компонент продолжал функционировать посредством активности именно ТЮРКСОЙ.

Результаты

В результате проведенного исследования предлагается два условных этапа становления ТЮРКСОЙ как международной организации.

В рамках первого этапа (1993-2008 гг.) состоялось ее институциональное, т.е. организационное, информационное, идеологическое становление. Во время этого процесса осуществлено налаживание контактов между тюркскими государствами, определены цели развития и обеспечена синхронизация деятельности уполномоченных органов в сфере культуры. Кроме того, была проведена работа по позиционированию организации на международном уровне. В речи, произнесенной во время 10-ой годовщины ТЮРКСОЙ, ее тогдашний генеральный директор П.Бюльбюльоглы сказал: «ТЮРКСОЙ будет охватывать тюркский мир не только метафорически, но и в полном смысле этого слова» (Salim, 2019: 63).

На этапе становления возникали трудности с материально-финансовым обеспечением, поскольку постсоветские государства (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан) испытывали затяжной экономический кризис, что, безусловно, сказывалось на планировании культурных мероприятий и их реализации. Однако, со временем, по мере улучшения и выправления экономической ситуации в данных странах, наметилась положительная тенденция в осуществлении общих проектов. Тем не менее, в вопросах финансового обеспечения, весомая доля приходится на Турцию, которая всегда была «движущей силой» ТЮРКСОЙ.

В результате постепенного развития, организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства была переименована в 2009 году в ТЮРКСОЙ, что открывает второй

этап, продолжающийся по настоящее время. Это было связано с появлением новой международной политической организации на основе Нахичеванского соглашения, объединения тюркоязычных государств в рамках Тюркского Совета, переименованного в 2021 году в Организацию тюркских государств.

На данном этапе можно говорить о запросе на дальнейшее углубление сотрудничества между тюркскими государствами, в том числе и в сфере культуры и искусства. Соответственно, организация расширила работу по реализации новых проектов и инициатив.

При ТЮРКСОЙ на регулярной основе организуются различные форумы, конгрессы, симпозиумы, круглые столы литераторов, музыкантов, художников, скульпторов, фотографов, деятелей театра и кино, работников СМИ.

Работает радио ТЮРКСОЙ, в 2012 году в YouTube запущен канал TURKSOY TV (О ТЮРКСОЙ, 2022: URL). С 2000 года издается «Журнал ТЮРКСОЙ» периодичностью четыре раза в год.

Если говорить об аккаунте организации в YouTube (более 2,8 тыс. подписчиков), то заметным становится недостаточное внимание к информационной работе в социальных сетях. На фоне аудитории, составляющей более 200 млн человек, имеющих тюркские корни, было бы целесообразным приложить усилия в этом направлении. В этом кроется значительный потенциал для расширения узнаваемости ТЮРКСОЙ.

У ТЮРКСОЙ имеется большой потенциал развития. Его можно использовать для снижения деструктивного влияния «потребительской культуры», защиты от навязанных извне ложных ценностей. При этом, «социокультурная интеграция тюркских народов должна основываться на самых высоких гуманистических принципах человечества. Она не должна ни ущемлять, ни нивелировать, ни ассимилировать культуры других народов. Наоборот, должна создавать всяческие условия для развития самобытности, своеобразия культур этих народов» (Касымова, 2020: 10).

Перспектива культурного развития тюркских стран видится ТЮРКСОЙ в формировании целостного культурного пространства за счет взаимообогащения национальных культур. Естественно, что культурный обмен между странами-участницами этой организации напрямую влияет на уровень развития межгосударственных отношений.

Заключение

ТЮРКСОЙ прошла этап своей институционализации, позиционирования и признания как в тюркских странах, так и на международной арене. О ней осведомлена мировая общественность, ее деятельность воспринимается в целом положительно со стороны экспертов. Организация демонстрирует эффективность, активно воплощает в жизнь интеграционные проекты в сфере культуры.

С.Хантингтон подчеркивал: «В новом мире центральным фактором, определяющим симпатии и антипатии страны, станет культурная идентичность. Под влиянием модернизации, глобальная политика сейчас выстраивается по-новому, в соответствии с направлением развития культуры. Народы и страны со схожими культурами объединяются, народы и страны с различными культурами распадаются на части»

(Хантингтон, 2003: 184). А одному из отцов-основателей Европейского союза Жану Монэ принадлежат следующие слова: «Если бы мы должны были сделать все это снова, мы начали бы с культуры» (Беляева, 2012: 27).

Деятельность ТЮРКСОЙ в течение тридцати лет подтверждает актуальность и действенность этой парадигмы.

Литература

Абдыкаримова Ш.Т., 2015. Формирование архитектуры тюркской цивилизации// «Сейфуллин оқулары-11: Жастар және ғылым» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары = Материалы Республиканской научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения-11: Молодежь и наука». Астана: КАТУ им.С.Сейфуллина. ч.3 (Т.1). С. 54-58.

Аватков В.А., 2018. Тюркский мир и тюркские организации. Мировая политика. 2. С.11-25.

Айтимбет И., Касымова Л., 2015. Опыт и проблемы институционализации, идентичности европейского Союза в контексте формирования Союза тюркских народов. Евразийский Союз Ученых. 4. С. 60-63.

Akıllı E., 2019. TURKSOY, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited. Bilig. 91. P. 1-25.

Aliyi F., Aydoğın E., 2021. Yönetişim İlkelerine TÜRKSOY Genel Sekreterliği'nin Uyumu: Nitel Bir Değerlendirme. Üçüncü Sektör. Sosyal Ekonomi Dergisi. 56(4). С. 2436-2451.

Аухатова Ю.И., 2012. Об открытии кафедры ТЮРКСОЙ в Башкирском государственном педагогическом университете им.М.Акмуллы. Проблемы востоковедения. 3 (57). С. 87-88.

Ачкасов В. А., Ланцов С. А., 2011. Мировая политика и международные отношения. Москва: Аспект Пресс. 480 с.

Белоглазов А.В., Надыров Р.Н., 2022. Роль ТЮРКСОЙ в процессе формирования тюркской идентичности в тюркоязычных государствах Центральной Азии в конце XX - начале XXI вв. Человеческий капитал. 1. С. 61-67.

Белоглазов А.В., Надыров Р.Н., 2022. Практики применения идеологии тюркизма в Центральной Азии на рубеже XX-XXI вв. Общество: философия, история, культура. 2. С. 69-75.

Беляева Е., 2012. Культурная интеграция как основная стратегия культурной политики Европейского союза. Москва: МПГУ. 98 с.

Bıyıklı M., 2017. Türk Dili konuşan Ülkeler Kültür ve Turizmde Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)'nın Yeri ve Önemi. 3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu. Bildiriler kitabı. Bıçek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. С. 261-273.

Давлетов Т.Б., 2015. ТЮРКСОЙ и ИСЕСКО: сравнительный анализ на основе нормативно-правовых документов. Мир Большого Алтая. 3 (Т. 1). С. 229-236.

Иванова В.В., 2022. Спелое яблоко. Идеалы пантюркизма и идентификационный синкретизм. [Электрон.ресурс] – URL: <https://naukarus.com/speloe-yabloko-idealy-pantyurkizma-i-identifikatsionnyu-sinkretizm> (дата обращения: 02.01. 2023).

Карыева А.К., 2016. Культура тюркской эпохи в Центральной Азии и ее вклад в развитие культуры и просвещения. Культурное наследие Сибири. 2. С.92-98.

Kaseinov, D., 2015. TURKSOY: The Global Actor of Cultural Cooperation in the Turkic World. In: Fifth Summit of the Turkic Council: A Rising Actor in Regional Cooperation in Eurasia. Ankara: Ministry of Foreign Affairs of Turkey Center For Strategic Research – SAM. P.22.

Касымова Л.Н., 2020. Проблемы социально-культурной интеграции тюркских народов. Социальные и экономические системы. 3. С. 5-13.

Колосков Ф., 2019. Каким целям служит ТЮРКСОЙ? [Электрон.ресурс]. – URL: <https://www.ritmearasia.org/news--2019-10-22--kakim-celjam-sluzhit-tjurksoj-45536> (дата обращения: 02.01.2023).

Курмангалиева Г.К., Нусипова Г., 2022. Философское наследие тюркского мира и актуальные проблемы казахской философии. [Электрон.ресурс] – URL: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder1800/Курмангалиева%20Г.К..pdf> (дата обращения: 02.01.2023).

Мехдиев Э.Т., 2016. «Неоосманнизм» в региональной политике Турции. Вестник МГИМО Университета. 2. С. 32-39.

Минкультуры РФ прекращает сотрудничество с организацией тюркской культуры ТЮРКСОЙ, 2015. [Электрон.ресурс] – URL: https://tass.ru/kultura/2480269?utm_source=ru.wikipedia.org&utm_medium=referral&utm_campaign=ru.wikipedia.org&utm_referrer=ru.wikipedia.org (дата обращения: 02.01.2023).

Минтимер Шаймиев предложил Поладу Бюль-Бюль оглы принять в ТЮРКСОЙ Чувашию, Кабардино-Балкарию, Карачаево-Черкесию и крымских татар. 2005. [Электрон.ресурс] – URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/mintimer-shaymiev-predlozhil-poladu-byul-byul-ogly-prinyat-v-tyurksoy-chuvashiyu-kabardino-balkariyu-karachaevo-cherkesiyu-i-krymskih-tatar-7060> (дата обращения: 02.01.2023)

О ТЮРКСОЙ, 2022. [Электрон.ресурс] – URL: <https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about> (дата обращения: 02.01.2023).

Парубочая Е.Ф., 2011. Саммиты тюркских государств (2006–2010 гг.). Вестн. Волгогр. гос. ун-та., сер. Историческая. 2. С. 98-105.

Purtaş F., 2012. Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY, Medeniyet ve Kültür Araştırmaları Merkezi [Elektronik kaynak]. URL: <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy> (Son Erişim Tarihi: 02.01.2023).

Salim E., 2019. Cultural diplomacy as a foreign policy tool of Turkey: the case of TURKSOY. Ankara, Middle East Technical University. 111. [Electronic resource]. URL: <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12624744/index.pdf> (date of the application: 02.01.2023)

Сулейманова С., 2020. Вклад тюркских мыслителей в мировое наследие. MANAS. Journal of social studies. 3 (Vol.9). С.1926-1933.

Телебаев Г.Т., 2021. Тюркская интеграция: история осмысления и инициативы Елбасы. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия философии, культурологии и политологии. 74 (Т. 2). С.123-130.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Konseyi Sonuç Bildirgesi, 1993. [PressRelease] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara. 3.

TÜRKSOY Daimi Konseyi 26. Dönem Toplantısı Sonuç Bildirisi, 2009. [Press Release] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara.

TÜRKSOY Daimi Konseyi 29. Dönem Toplantısı Sonuç Bildirisi, 2011. [Press Release] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara.

TÜRKSOY Daimi Konseyi 34. Dönem Toplantısı Sonuç Bildirisi, 2016. [Press Release] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara.

TÜRKSOY ve ISESCO Arasında İşbirliği Programı, 2018. [International Agreement] TÜRKSOY Kütüphanesi, Uluslararası Anlaşmalar. Ankara.

ТЮРКСОЙ и Венгрия подписали Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве. 2019. [Электрон.ресурс] – URL: <https://www.turksoy.org/ru/news/2019/10/10/5da02ffda4603> (дата обращения: 02.01. 2023)

Умаров А. и др., 2015. ТЮРКСОЙ. Благоразумие должно взять верх над яростью. [Электрон. ресурс] – URL: (<http://www.matritca.kz/news/28223-tyurksoy-blagorazumie-dolzno-vzyat-verh-nad-yarostyu.html>) (дата обращения: 02.01. 2023)

Yerbolayeva A., 2009. Türkiye’de Orta Asya ile ilgili araştırma yapan kurumlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. 127 s.

Чуваши попросили республиканское министерство культуры вступить в ТЮРКСОЙ.,2014. [Электрон.ресурс] – URL: <https://nazaccent.ru/content/13598-chuvashi-poproshili-respublikanskoe-ministerstvo-kultury-vstupit.html> (дата обращения: 02.01. 2023).

Хантингтон С., 2003. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. Москва: ООО «Издательство АСТ». 630 с.

Huntington , Samuel P., 1993. The Clash of Civilizations? Foreign Affairs. Summer. 72(3). 22-49. [Electronic resource]. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> (date of the application: 02.12.2023).

Huntington, Samuel P., 1996. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, NY: Simon and Schuster. 367. [Electronic resource]. URL: <https://www.worldcat.org/title/clash-of-civilizations-and-the-remaking-of-world-order/oclc/35029747> (date of the application: 02.01.2023)

Шамарина О.А., 2019. Политика «мягкой силы» Турции в странах Центрально-Азиатского региона: от головокружительного «турецкого марша» до политики неоосманизма. История и историческая память. 19. С. 100-115.

Şengul N., Aliyeva E., 2006. Türksoy Onuncu Yıl 1992-2002 (Türkçe Rusça). Ankara: TÜRKSOY Yayınları. 215 c.

Şenköken, H., 1994. Türk Dili Konuşan Ülkeler 5. Dönem Toplantısı Bişkek ve Çolpan Ata’da Yapıldı. Cumhuriyet Gazetesi, Temmuz , S.14.

Zıa Gökalp, 2015. Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 254 s.

Reference

Abdykarimova Ş.T., 2015. Formirovanie arhitektury türkskoi sivilizatsii//«Seifullin oqulary – 11: Jastar jäne ğylym» atty Respublikalyq ğylymi-teorialyq konferensiasynyň materialdary = Materialy Respublikanskoi nauchno-teoreticheskoi konferensii «Seifullinskie chtenia – 11: Molodej i nauka» [Formation of the architecture of the Turkic civilization // Materials of the Republican scientific-theoretical conference «Seifullin readings – 11: Youth and science».]. Astana: KATU named after S. Seifullin. Part 3 (T.1). P. 54-58. [in Russian].

Avatkov V.A., 2018. Türkski mir i türkskie organizatsii [Turkic world and Turkic organizations]. Mirovaia politika [Global politics.] 2. P. 11-25. [in Russian].

Aitimbet İ., Kasymova L., 2015. Opyt i problemy institusionalizatsii, identichnosti evropeiskogo Soiuzu v kontekste formirovania Soiuzu türskih narodov [Experience and problems of institutionalization, identity of the European Union in the context of the formation of the Union of Turkic peoples]. Evraziskii Soiuz Uchenyh [Eurasian Union of Scientists]. 4. P.60–63. [in Russian].

Akıllı E., 2019. TURKSOY, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited. *Bilig*. 91. P. 1-25.

Aliyi F., Aydoğan E., 2021. Yönetişim İlkelerine TÜRKSOY Genel Sekreterliği'nin Uyumu: Nitel Bir Değerlendirme. Üçüncü Sektör [Compliance of the General Secretariat of TURKSOY with the principles of management: a qualitative assessment 1. Third sector]. *Sosyal Ekonomi Dergisi* [Journal of Social Economics]. 56(4). P. 2436-2451. [in Turkish].

Auhatova İ.U., 2012. Ob otkrytii kafedry TÜRKSOY v Başkirskom gosudarstvennom pedagogicheskom universitete im.M.Akmully [On the opening of the TURKSOY department at the Bashkir State Pedagogical University named after M.Akmulla]. *Problemy vostokovedeniya*. [Problems of Oriental Studies]. 3 (57). P. 87-88. [in Russian].

Achkasov V.A., Lansov S.A., 2011. Mirovaia politika i mejdunarodnye otnoşeniya [World politics and international relations]. Moscow: Aspect Press. 480 p. [in Russian].

Beloglazov A.V., Nadyrov R.N., 2022. Röl TÜRKSOY v prose formirovaniya türkskoï identichnosti v türkoiazychnyh gosudarstvah Senträlnoi Azii v konse XX - nachale XXI vv [The role of TURKSOY in the process of formation of the Turkic identity in the Turkic-speaking states of Central Asia in the late XX – early XXI centuries]. *Chelovecheski kapital* [Human capital]. 1. P. 61-67. [in Russian].

Beloglazov A.V., Nadyrov R.N., 2022. Praktiki primeneniya ideologii türkizma v Senträlnoi Azii na rubeje XX-XXI vv [Practices of applying the ideology of Turkism in Central Asia at the turn of the XX-XXI centuries]. *Obşestvo: filosofiya, istoriya, kültüra* [Society: philosophy, history, culture]. 2. P. 69-75. [in Russian].

Beläeva E., 2012. Kültürnaia integrasiya kak osnovnaia strategiya kültürnoi politiki Evropeiskogo soiuza [Cultural integration as the main strategy of the cultural policy of the European Union]. Moscow: MPGU. 98 p. [in Russian].

Bıyıklı M., 2017. Türk Dili konuşan Ülkeler Kültür ve Turizmde Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)'nın Yeri ve Önemi. 3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu. Bildiriler kitabı [The place and significance of the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY) in the culture and tourism of the Turkic-speaking countries. 3rd International Symposium on Tourism of the Turkic World. Digest of articles]. Bishkek: Kyrgyz-Turkish Manas University. P. 261-273. [in Turkish].

Davletov T.B., 2015. TÜRKSOY i İSESCO: sravnitelnyi analiz na osnove normativno-pravovykh dokumentov [TURKSOY and ISESCO: a comparative analysis based on regulatory documents]. *Mir Bölşogo Altaia* [World of Greater Altai]. 3 (Vol. 1). P.229-236. [in Russian].

İvanova V.V., 2022. Speloe yabloko. İdealy pantürkizma i identifikatsionnyi sinkretizm [Ripe apple. Ideals of Pan-Turkism and identification syncretism]. [Electronic resource] – URL: <https://naukarus.com/speloe-yabloko-idealy-panturkizma-i-identifikatsionnyy-sinkretizm> (date of access: 02.01.2023). [in Russian].

Karyeva A.K., 2016. Kültürnaia türkskoi epohi v Senträlnoi Azii i ee vklad v razvitiye kültüry i prosveşeniya [The culture of the Turkic era in Central Asia and its contribution to the development of culture and education]. *Kültürnoe nasledie Sibiri* [Cultural heritage of Siberia]. 2. P.92-98. [in Russian].

Kaseinov, D., 2015. TURKSOY: The Global Actor of Cultural Cooperation in the Turkic World. In: Fifth Summit of the Turkic Council: A Rising Actor in Regional Cooperation in Eurasia. Ankara: Ministry of Foreign Affairs of Turkey Center For Strategic Research – SAM. P. 22. [in English].

Kasymova L.N., 2020. Problemy sotsialno-kültürnoi integratsii türkskiy narodov [Problems of socio-cultural integration of the Turkic peoples]. *Sotsialnye i ekonomicheskie sistemy* [Social and economic systems]. 3. P. 5-13. [in Russian].

Koloskov F., 2019. Kakim seläm slujit TÜRKSOİ? [What purposes does TURKSOY serve?]. [Electronic resource]. – URL: <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-10-22--kakim-celjam-sluzhit-tjurksoj-45536> (date of access: 02.01.2023). [in Russian].

Kurmangalieva G.K, Nusipova G., 2022. Filosofskoe nasledie türkskogo mira i aktuälnye problemy kazahskoi filosofii [Philosophical heritage of the Turkic world and actual problems of Kazakh philosophy]. [Electronic resource] – URL: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder1800/Kurmangalieva%20Г.К..pdf> (accessed 02.01.2023). [in Russian].

Mehdiev E.T., 2016. «Neoosmanizm» v regionälnoi politiki Tursii [«Neo-Ottomanism» in the regional policy of Turkey]. Vestnik MGIMO Universiteta [Bulletin of MGIMO University].2. P. 32-39. [in Russian].

Minkültury RF prekraşaet sotrudnichestvo s organizasiei türskoi kültury TÜRKSOİ., 2015 [The Ministry of Culture of the Russian Federation terminates cooperation with the organization of Turkic culture TURKSOY, 2015]. [Electronic resource] – URL: https://tass.ru/kultura/2480269?utm_source=ru.wikipedia.org&utm_medium=referral&utm_campaign=ru.wikipedia.org&utm_referrer=ru.wikipedia.org (accessed 02.01.2023). [in Russian].

Mintimer Şaimiev predlozil Poladu Büл-Büл ogly prinät v TÜRKSOİ Chuvaşiu, Kabardino-Balkariu, Karachaevo-Cherkesiu i krymskih tatar. 2005 [Mintimer Shaimiev suggested that Polad Bul-Bul ogly accept Chuvashia, Kabardino-Balkaria, Karachay-Cherkessia and the Crimean Tatars in the TURKSOY. 2005]. [Electronic resource] – URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/mintimer-shaymievpredlozhil-poladu-byul-byul-ogly-prinyat-v-tyurksoy-chuvashiyu-kabardino-balkariyu-karachaevo-cherkesiyu-i-krymskih-tatar-7060> (date of access: 02.01.2023). [in Russian].

O TÜRKSOİ., 2022. [About TURKSOY., 2022]. [Electronic resource] – URL: <https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about> (date of access: 02.01.2023). [in Russian].

Parubochaia E.F., 2011. Sammity türkskih gosudarstv (2006-2010 gg.). [Summits of Turkic states (2006–2010)]. Vestn. Volgogr. gos. un-ta., ser. İstoricheskaia [Bulletin of the Volgograd State University., Ser. Historical]. 2. P.98-105. [in Russian].

Purtaş F., 2012. Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY, Medeniyet ve Kültür Araştırmaları Merkezi [Cultural diplomacy and TURKSOY, Center for Civilizations and Cultural Research]. [Electronic resource]. URL: <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy> (date of access: 02.01.2023). [in Turkish].

Salim E., 2019. Cultural diplomacy as a foreign policy tool of Turkey: the case of TURKSOY. Ankara, Middle East Technical University. 111. [Electronic resource]. URL: <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12624744/index.pdf> (date of access: 02.01.2023).

Suleimanova S., 2020. Vklad türkskih myslitelei v mirovoe nasledie [The contribution of Turkic thinkers to the world heritage.]. MANAS. Journal of social studies. 3 (Vol.9). P. 1926-1933. [in Russian].

Telebaev G.T., 2021. Türkskaia integrasia: istoria osmyslenia i inisiativy Elbasy [Turkic integration: the history of understanding and initiatives of Elbasy]. Vestnik KazNU im. äl-Farabi. Seria filosofii, külturologii i politologii [Bulletin of KazNU named after. al-Farabi. Series of Philosophy, Culturology and Political Science]. 74 (vol. 2). P.123-130. [in Russian].

Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Konseyi Sonuç Bildirgesi.,1993. [PressRelease] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara. 3. [Final Declaration of the Council of Ministers of Culture of the Turkic Speaking Countries, 1993 [Press release] TURKSOY Library, Decisions of the Permanent Council. Ankara. 3]. [in Turkish].

TÜRKSOY Daimi Konseyi 26. Dönem Toplantısı Sonuç Bildirisi, 2009. [Press Release] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara. [Final Declaration of the 26th Meeting of the TURKSOY

Permanent Council, 2009 [Press release] TURKSOY Library, TURKSOY Library, Decisions of the Permanent Council. Ankara]. [in Turkish].

TÜRKSOY Daimi Konseyi 29. Dönem Toplantısı Sonuç Bildirisi, 2011. [Press Release] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara. [Final Declaration of the 29th Meeting of the TURKSOY Permanent Council, 2011 [Press release] TURKSOY Library, Decisions of the Permanent Council. Ankara]. [in Turkish].

TÜRKSOY Daimi Konseyi 34. Dönem Toplantısı Sonuç Bildirisi, 2016. [Press Release] TÜRKSOY Kütüphanesi, Daimi Konsey Kararları. Ankara. [Final Declaration of the 34th Meeting of the TURKSOY Permanent Council, 2016 [Press release] TURKSOY Library, Decisions of the Permanent Council. Ankara]. [in Turkish].

TÜRKSOY ve ISESCO Arasında İşbirliği Programı, 2018. [International Agreement] TÜRKSOY Kütüphanesi, Uluslararası Anlaşmalar. Ankara. [Cooperation Program between TURKSOY and ISESCO, 2018. [International Agreement] TURKSOY Library, International Agreements. Ankara]. [in Turkish].

TÜRKSOY i Vengria podpisali Memorandum o vzaimoponimanii i sotrudnichestve. 2019. [TURKSOY and Hungary signed a Memorandum of Understanding and Cooperation. 2019]. [Electronic resource] – URL: <https://www.turksoy.org/ru/news/2019/10/10/5da02ffda4603> (date of access: 02.01.2023). [in Russian].

Umarov A. et al., 2015. TÜRKSOY. Blagorazumie doljno vzät verh nad iaröstü [TURKSOY. Prudence must prevail over rage]. [Electronic resource] – URL: (<http://www.matritca.kz/news/28223-tyurksoy-blagorazumie-dolzhno-vzyat-verh-nad-yarostyu.html>) (accessed: 02.01.2023). [in Russian].

Yerbolayeva A., 2009. Türkiye’de Orta Asya ile ilgili araştırma yapan kurumlar [Institutions conducting Central Asian research in Turkey]. Istanbul: Istanbul University. 127 p. [in Turkish].

Chuvaşi poprosili respublikanskoe ministerstvo kùltury vstupit v TÜRKSOY. 2014. [The Chuvashes asked the Republican Ministry of Culture to join TURKSOY]. [Electronic resource]. – URL: <https://nazaccent.ru/content/13598-chuvashi-poprosili-respublikanskoe-ministerstvo-kultury-vstupit.html> (date of access: 02.01.2023). [in Russian].

Huntington S., 2003. Stolknovenie sivilizasi. Per. s angl. T.Velimeeva, İu.Novikova [Clash of civilizations. Per. from English. T.Velimeeva, Yu.Novikova]. Moscow: AST Publishing House LLC. 630 p. [in Russian].

Huntington Samuel P., 1993. The Clash of Civilizations? Foreign Affairs. Summer. 72(3). 22-49. [Electronic resource]. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> (date of the application: 02.01.2023).

Huntington Samuel P., 1996. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, NY: Simon and Schuster. 367. [Electronic resource]. URL: <https://www.worldcat.org/title/clash-of-civilizations-and-the-remaking-of-world-order/oclc/35029747> (date of the application: 02.01.2023).

Şamarina O.A., 2019. Politika «mägkoi sily» Tursii v stranah Senträlno-aziatskogo regiona: ot golovokrujitel'nogo «tureskogo marşa» do politiki neosmanizma [Turkey’s «soft power» policy in the countries of the Central Asian region: from the dizzying «Turkish March» to the policy of neo-Ottomanism]. İstoria i istoricheskaia pämat [History and historical memory]. 19. P. 100-115. [in Russian].

Şengul H., Aliyeva E., 2006. Türksoy Onuncu Yıl 1992-2002 (Türkçe Rusça). [Turksoy Tenth Year 1992-2002 (Turkish, Russian)]. Ankara: TURKSOY Publications. 215 p. [in Turkish].

Şenköken, H., 1994. Türk Dili Konuşan Ülkeler 5. Dönem Toplantısı Bişkek ve Çolpan Ata'da Yapıldı. [The fifth circular meeting of Turkic-speaking countries was held in Bishkek and Cholpan-Ata]. "Jumhuriyet" newspaper, July 19, P. 14. [in Turkish].

Zia Gökalp, 2015. Türkçülüğün Esasları [Principles of Turkism]. Istanbul: Otuken Publications. 254 p. [in Turkish].

***С. Мұхамеджанова**

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана,
Қазақстан Республикасы
(E-mail: Sakonya_93@mail.ru)*

И. Шахин

*Еге университеті Түркі дүниесін зерттеу институты, Измир, Түркия
(E-mail: ibrahim.sahin@ege.edu.tr)*

А. Шәріп

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана,
Қазақстан Республикасы
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)*

*Корреспонденция үшін автор: Sakonya_93@mail.ru

ТҮРКСОЙ және оның түркі елдері мәдени ықпалдастығындағы рөлі

Аннотация. Мақалада түркі елдерінің мәдени саладағы ықпалдастығының алғышарттары мен қазіргі жай-күйі талданады. Тарих, тіл және дәстүр ортақтығы КСРО тарағаннан кейін қол жеткен ынтымақтастықты әрі қарай дамыту механизмдерін іздестіру мен айқындауға серпін берді. Бұл үдерістерді зерделеу үшін тарихи-философиялық және мәдени-өркениеттік, сондай-ақ пәнаралық ұстанымдарға жүгінген жөн.

Зерттеушілердің бағамы бойынша, мәдени фактор болашақ жалпыеуропалық құрылымдарға тұғыр бола отырып, еуропалық интеграцияның негізін қалады. Түркі елдері жақындасуының барысынан да осы үрдіс аңғарылады. 1993 жылы Түркия, Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан және Әзербайжан түркі мәдениеті мен өнерін бірлесе дамыту ұйымын құрып, 2009 жылдан бастап ол ТҮРКСОЙ атанды.

ТҮРКСОЙ алғашқы құрылымдау кезеңінен өтіп, мүше және бақылаушы елдермен, сондай-ақ басқа да халықаралық ұйымдармен қарым-қатынас орнатты. 2009 жылдан осы уақытқа дейінгі екінші кезеңде оның ынтымақтастық аясы тереңдеп және кеңейе түсіп, түрлі жобалары мен бастамалары жүзеге асты. ТҮРКСОЙ шын мәнінде түркі әлемінің ЮНЕСКО-сына айналды, соның арқасында түркінің бай мәдени мұрасын зерттеуге және сақтауға, туысқан халықтардың өнері мен әдебиетін кең көлемде насихаттауға мүмкіндік туды.

Кілт сөздер: Түркі елдері, мәдени интеграция, өркениеттік көзқарас, ТҮРКСОЙ, Тұрақты кеңес, Бас хатшылық, мәдени мұра, тіл, әдебиет, өнер.

***S. Mukhamedzhanova**

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana,
Republic of Kazakhstan
(E-mail: Sakonya_93@mail.ru)*

I. Shahin

*Institute of Turkic World Studies, Ege University, Izmir, Turkey
(E-mail: ibrahim.sahin@ege.edu.tr)*

A. Sharip

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana,
Republic of Kazakhstan
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)*

*Corresponding author: Sakonya_93@mail.ru

TURKSOY and its role in the cultural integration of the Turkic countries

Abstract. The article analyzes the objective prerequisites and the current state of integration of the Turkic states in the field of culture. The common history, language and traditions of the Turkic peoples form the basis for the search and definition of mechanisms for closer cooperation, which became possible after the collapse of the USSR. The study of these processes implies the complex use of philosophical-historical and cultural-civilizational, as well as interdisciplinary approaches.

According to experts, the cultural factor laid the foundation for European integration, becoming the basis for the formation of future pan-European institutions. Such a trend can also be discussed by the example of the rapprochement of the Turkic countries. In 1993, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan and Uzbekistan created an Organization for the Joint Development of Turkic Culture and Art, which was renamed TURKSOY in 2009.

TURKSOY has passed the first stage of institutionalization, which implies establishing cooperation with Member States and observers, as well as with other international organizations. From 2009 to the present, the second stage has been taking place, characterized by deepening and expanding cooperation, the implementation of various projects and initiatives.

TURKSOY is rightfully called the «UNESCO of the Turkic world», thanks to which it is possible to explore and preserve the rich Turkic cultural heritage, promote the art and literature of related peoples.

Keywords: Turkic countries, cultural integration, civilizational approach, TURKSOY, Permanent Council, General Secretariat, cultural heritage, language, literature, art.

Сведения об авторах:

Мухамеджанова Саня Бауыржанкызы, PhD докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Ибрагим Шахин, директор Института исследований тюркского мира, Эгейский университет, 35100 Bornova, Измир, Турция.

ORCID: 0000-0002-0167-2568

Шарип Амантай Жарылқасынулы, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

Авторлар туралы мәлімет:

Мұхамеджанова Сания Бауыржанқызы, PhD докторант, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Ибрахим Шахин, Эге университеті Түркі дүниесін зерттеу институтының директоры, 35100 Bornova, Измир, Түркия

ORCID: 0000-0002-0167-2568

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

Information about authors:

Mukhamedzhanova Saniya Bauyrzhanqyzy, PhD Doctoral Student, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Street, Astana, Republic of Kazakhstan.

Ibrahim Shahin, Director of the Institute for Turkic World Studies, Ege University, 35100 Bornova, Izmir, Türkiye

ORCID: 0000-0002-0167-2568

Sharip Amantay Zharylqasynuly, Doctor of Philology, Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ / TURKIC LANGUAGES/ ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ

«Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағынасы мен шығу тегі¹

А.Р. Маемерова

Халықаралық Түркі академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: a.mayemerova@gmail.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
кісі есімі,
антропоним,
Сайқал есімі,
антропонимдік
мағына,
апелятивтік
мағына, түркі
тілдері, онимдік
бірлік.

FTAR 16.21.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

АННОТАЦИЯ

Түркі халықтарында кісі есімі ерекше мәнге ие. Адам баласының болашағына есімі тікелей әсер етеді деген сенім бар. Сол себепті жаңа туған нәрестеге есім таңдау кезінде отбасы үшін үлкен жауапкершілік жүктеледі. Кісі есімдері арқылы халық мәдениетінің, сенімінің, дәстүрінің іздерін саралауға болады. Тілдегі әрбір онимдік бірлік – халық санасының көрінісі. Онимдік бірліктер мәдениетаралық коммуникацияда маңызды қызмет атқарады. Антропонимдердің әлеуметтік бағыты жоғары болғандықтан, бір тілдегі антрополексема мағынасының екінші бір тілдегі мағынасы түрлі болуы мүмкін. Мақалада «Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағыналары мен атау берудегі уәжі айқындалады, ол есімге негіз болған антропонимдік және апелятивтік мағыналар анықталып, салыстырылады. «Сайқал» антропонимінің басқа түркі тілдеріндегі қолдану ерекшеліктері, мағынасы және түп-төркіні сараланады.

Қазіргі және тарихи тілдік деректер негізінде «сайқал» сөзінің антропонимге трансформациялануы мен оң және теріс мәнде қолданылуының үлгілері айқындалады. «Сайқалдың» қазіргі қазақ тіліндегі беретін ұғымы теріс мәнді білдірсе, қырғыз тілінде «батыр қыз» деген ұғымды білдіретін антропоним ретінде қыз балаға беріледі. Бір сөздің түбі бір түркі тілдерінде қарама-қарсы мағыналарда қолданылуына түрлі тарихи-мәдени факторлар әсер етуі мүмкін. Бір тілдегі антропонимнің басқа туыстас тілдердегі қолданыстарын салыстыра зерттеу арқылы жалпытүркілік антропонимдер жүйесі, тарихы және жеке сөздердің антропоним ретіндегі қызметі жайлы тың деректерді анықтауға болады.

Received 28 December 2022. Revised 10 January 2023. Accepted 01 March 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Mayemerova A.R. The meaning and origin of the name Saikal in the Turkic languages // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 119-130. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

Дәйексөз үшін:

Маемерова А.Р. «Сайқал» есімінің түркі тілдеріндегі мағынасы мен шығу тегі // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – 119-130 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

¹ Мақала Назарбаев университетінің “Study of Standardization and Unification of Kazakhstan toponyms on the basis of Latin alphabet” SSH2020001 жобасы аясында жазылды.

Кіріспе

Адам өмірінде есім беру дәстүрінің ерекше мәні бар. Адам баласы шыр етіп, дүние есігін ашқан сәтте оны басқалардан өзгеше ететін және өзімен бірге өмір бойы алып жүретін есім беріледі. Қырғыз ғалымы Шералы Жапаров балаға берілетін есімді ата-анасынан, қоғамнан алатын алғашқы сыйлық және енші ретінде анықтай келе, кісі есімдерін халық қазынасы және халық шығармашылығының бір түрі деп бағалаған (Жапаров, 2009, 11). Түркі антропонимиясын зерттеу – әлемдік ономастиканың бір саласы ретінде белсенді дамып келе жатқан бағыттардың бірі. Қазіргі түркі халықтарының интеграциясы мен ынтымақтастығын нығайту мақсатында түркі тілдеріндегі элементтерді, оның ішінде мәдени концептуалды мағынадағы ортақ тілдік фактілерді зерттеу үлкен қызығушылық тудырып отыр. Түркі тілдеріне ортақ ономастикалық кеңістікті зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ мәдениеті мен тарихына байланысты ғылыми деректердің ашылуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда, мақала мазмұнының *өзектілігі* жоғары болып отыр.

Түркі халықтары балаға ұрпақты жалғастырушы мұра ретінде қарап, оның болашағына аса жауапкершілік танытқан. Кісі есімі оның болашақ өмірі мен тағдырына әсерін тигізеді деген сенімге байланысты бала өмірге келе сала мәнді де мағыналы есім беруге тырысқан. Дегенмен кейде балалардың арасында теріс мәнді есімдер де кездесіп жатады. Олар негізінен сенім бойынша көзге ілінбей, елеусіз болып, ауырмай жүрсін деген ниеттен пайда болған. Ал «Сайқал» есімінің түркі тектес халықтардың мәдениетінде теріс және оң мәнде де қолданылу жағдайлары кездеседі. Осы мақалада Сайқал есімінің қазіргі түркі тілдеріндегі мән-мағынасы және түп-төркіні қарастырылады. Тақырыптың теориялық негізі батыс және түркі тілдеріндегі еңбектерге сүйенеді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы барысында түркі тілдерінің түсіндірме және диалектологиялық сөздіктері, кісі есімдері сөздіктері, сала ғалымдарының антропонимдік зерттеу еңбектері, түркі тілдерінің тарихи сөздіктері мен этимологиялық сөздіктері пайдаланылды. Зерттеу жұмысында салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылып, кісі есімдерінің лексика-семантикалық және этимологиялық негіздері сараланды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі тілдерінде кісі есімдеріне қатысты бірқатар түсіндірме сөздіктер дайындалды. Мысалы, Т. Жанұзақовтың «Есімдер сыры. Тайны имен» атты қазақ есімдерінің сөздігі, Б.Ж. Жусупова құрастырған «Казахские имена», Ш. Сагаутдинов құрастырған «Татар есімдерінің түсіндірме сөздігі», Н.Э. Гаджихмедов, Г.Р. А.К. Гусейнов авторлығындағы «Кумыкские личные имена: происхождение и значение», Э.А. Бегматовтың «Ўзбек исимлари», А.Г. Шайхулов, З.М. Раемгужинаның «Башкирские и татарские личные

имена тюркского происхождения», С. Нишаньянның “Kişi Adları Sözlüğü” (Кісі аттары сөздігі), Т. Гүленсой мен П. Күчүкердің “Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü” (Көне түркі-моңғол кісі есімдері сөздігі), Ж. Дильчиннің “Adlar Sözlüğü” (Есімдер сөздігі) еңбектерін атап кету керек.

Түркілік антропонимдер Н.А. Баскаков, В.Д. Бондалетов, С.И. Зинин, Т.Ж. Жанұзақов, Х.Ф. Исхакова, Ш.О. Жапаров, К.М. Мұсаев, В.А. Никонов, Н.В. Подольская, Г.Ф. Саттаров, А.В. Суперанская, А.Г. Шайхулов, Г.И. Көлдеева, Б. Әбдуәлиұлы, Ж. Ағабекова, Л.Х. Айтбаева, Э.А. Бегматов, Р.Н. Безертинов, З.К. Жаңғабылова, Б.Ж. Жүсіпованың еңбектерінде кеңінен талқыланады.

Талдау

Тікелей адамды атайтын құрал болғандықтан, кісі есімдерінің мағынасы туралы ғылыми ортада да, қоғамдық көпшілік арасында да оған назар аударылатыны белгілі. Қазіргі түркі халықтарының арасында өзінің мағынасымен екіұдай пікір тудыратын есімдердің бірі – Сайқал. Қазақ тілінде жағымсыз мағыналы сөз, алайда түркі халықтары арасында оның жағымды мағына білдіретін тұстары да аз емес. Мақалада оның жағымды мағынасына кісі есімі ретінде қолданылуы бойынша болжам жасалады. Өйткені кісі есімдерінің мағынасы негізінен өмірге келген сәбидің болашағына жақсылық тілеумен байланысты болып келеді. Б. Әбдуәлиұлының зерттеу еңбегінде «Кісі есімі – адамды атауға арналған құрал. Қоғамдағы көпшілік ішінен ажыратып тануда, әркімнің орнын айқындауда үлкен қызмет атқарады. Ал осы атауыш құралдың өзіне тән арнайы материалы жоқ. Сөздік қордағы лексикалық бірліктер, яғни басқа зат немесе құбылысты атауға арналған сөздер адамды атауға пайдаланылатыны» туралы айтылады (Әбдуәлиұлы, 2012: 5). Ғалым өз еңбегінде, сонымен қатар сөздің кісі есіміне айналғанға дейінгі және кейінгі мағыналарында ерекшеліктер болатынына тоқталады, сондықтан бұл орайда апеллятивтік мағына мен антропонимдік мағынаға мән берудің өзіндік маңызы бар. *Антропонимдік мағына* – кісі есіміне айналған сөздің жаңаша мағынаға ие болуы мен сол мағынасы арқылы тілде тұрақтауы болса, *апеллятив мағына* дегеніміз – сол сөздің есім ретінде таңдалуына негіз болған бастапқы мағынасы. Демек, «Сайқал» есімінің мағынасын анықтау үшін осы екі бағытты қатар қарастыру керек.

Бірінші – *антропонимдік мағына* жөнінде. «Сайхал» есімі аталғанда Абайдың: «Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз – бу һәммәси Мәдәт бер я шағири фәрияд...» өлең жолдарындағы «Сәйхал» есімі ойға оралады. «Сәйхали – Абайдың шәкірт кезінде ден қойып оқыған ақындарының бірі, XV ғасырда өмір сүрген. Шағатай тілінде «Диуан Сайхали» дейтін тарихи жыр жазған. Ол жырда «Дүниенің жаралуынан» бастап, Хұсайын Иманның 680 жылы Кербаланың шөлінде өлетін кезіне дейінгі дәуірдің тарихын қамтып жырлаған», – деген ақпарат беріледі (URL). Сонымен бірге Шайбани ханның тарихынан сыр шертетін «Тауарих-и Ғұзида-и Нұсрат-нама» атты жазба шығармада Якуб бектің немересі «Сайқалбек» есімі кездеседі (URL). Тарихи тұлғалардың есімін ырымдап, кейінгі ұрпаққа беру түркілік ат қою дәстүрінде ертеден бар. Бұл тұрғыдан алғанда, Сайқал есімінің бүгінге жетуінің бір нұсқасын осы тарихи тұлғалармен байланыстыруға болады.

Сайқал – қырғыз тіліндегі кісі аттары арасында белсенділігі жоғары есімдердің бірі. Қырғыз халқының рухани азығы іспеттес әйгілі «Манас» эпосында да осы есім аталады. Сайқал – Манас батырмен қатар жүріп, кейбір жорықтарына бірге шыққан батыр қыз. Эпосты жырлаған С. Каралаевтың нұсқасында нойғұттың ханы Қарашаның, ал С. Орозбаковтың нұсқасында қалмақ Қарашаның (Қатқалаң) қызы. Манас батыр Сайқал қызбен жекпе-жекте танысады. Манас Текес ханды жеңгенде ұйымдастырылған тойда Қыз Сайқал алып батырлармен күш сынасады, сонда батыр қызды ешкім жеңе алмаған соң, Манастың өзі шығып, жеңіліп қала жаздап, әрең жеңеді. Кейбір нұсқаларда Манас пен Шұбақ нойғұттың қызы Сайқалдың жылқысын айдап кетіп бара жатқанда артынан қуып жетіп, Манаспен жекпе-жекке шығады. Манас жанындағы Шұбақтың көмегімен ғана жеңіске қол жеткізеді. Осындай жағдайда Манаспен танысқан Сайқал оның ақыреттік жары болуға ант береді. Манас ажал аузында жатқан кезде Сайқал берген уәдесі бойынша келіп, тұл болып отырып, өз үйіне қайтқан соң, дүние салып, Манастың ақыреттік жары болады («Манас» энциклопедиясы, 1995: 174). Қырғыз тарихындағы Сайқал есімді батыр қыз XIX ғасырда болған оқиғалар желісінде де орын алады. Қырғыз халқы Кетментөбе алқабының тұрғыны Рысқұлбек Нарботоев деген манаптың жұбайы Сайқалды да жақсы біледі. Сайқал есімді жауынгер әйелдің жараланған ері мен өз руын басқыншылардан аман алып қалу үшін қару асынып, аянбай соғысқаны белгілі (Бектурганова, 2006: 34).

Қырғыз халқының әдеби мұраларындағы Сайқал есімді әйел образы – ақылды, парасатты, қайратты және ержүрек әйелдің символы. Сол себепті қырғыз халқы елінің намысын қорғай алатын батыл қыз болып өссін деген мақсатпен қыз балаларға Сайқал есімін береді. Сондай-ақ көптен бері ұл бала сүймеген, қыз баласы көп отбасылар Қыз Сайқалдай, Жаңыл Мырзадай батыр болып, елдің намысын қорғап, шепке шықсын, ер баланың орнын бассын деген мақсатпен қыздарының есімдерін Сайқал, Жаңыл қойған (Бектурганова, 2006: 34). Рысқұлбек Нарботаевтың жұбайы болған Сайқал есімді әйелдің жаралы ерінің орнына руластарын жауға қарсы бастауы отбасында осындай тәрбие көргеніне және жоғарыдағы пайымдарға дәлел іспетті. Халық түсінігіндегі Сайқал есімді тұлғалардың бойына тән осы қасиеттер мен ерлік істер бұл есімнің прецеденттілік сипатын айқындайды. Қолданылу белсенділігінің артуына да тікелей ықпал етеді.

Осы айтылғандарды жинақтай келгенде, «Сайқал» есімінің түркі халықтарына таралуының екі түрлі себебін көреміз. Бірі – тарихшы, ақын, оқымысты Сайхали мен жауынгер Сайқалбектің есімдері болса, екіншісі – қырғыз халық әдебиетінің кейіпкері Сайқал қыздың есімі. Бұл тұрғыдан қарағанда, Сайқал есімінің де *тарихшы, ақын, оқымысты, жауынгер және батыр қыз, ердің адал серігі* т.б. секілді екі түрлі мағынасы бар деп қарауға болады.

Екінші – апелятивтік мағына, яғни сөздің кісі есіміне айналуына негіз болған мағына төңірегінде ой өрбітеміз.

Бұл сөз қазақ тілінде кісі есімі немесе кісі тегі ретінде қолданылмайды. Бұл сөздің қазіргі қазақ тілінде жағымды және жағымсыз мәндері бар. Қазақ әдеби тілінде сайқал сөзінің «алдамшы, эзезіл, жалған, сиқыр», «жеңіл жүріске салынған, жәлеп, жүргіш» тәрізді теріс мағыналары көрсетіледі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 12-том, 2011: 541). Сөз тіркестерінің құрамында сын есім қызметінде *сайқал* сөзі *сайқал әйел, сайқал күлкі, сайқал саясат, сайқал өмір, сайқал қала, сайқал заман* тәрізді теріс

мәнді сөз тіркестерінде кездеседі. Бұл сөз қазақ тілінде жоғарыда келтірілген жағымсыз мәндеріне байланысты адам есімі ретінде қолданысқа енбеген деуге болады.

Алайда қазақ тілінің жергілікті аймақтарында бұл сөздің жағымды мәнде жұмсалатынын да байқауға болады. Мысалы, «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» Маңғыстау аймағындағы қолданысында «әсемпаз, кербез» мағынасын білдіретіні айтылған (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 572).

Қазақ тілінің осы деректері бұл сөздің *жағымды және жағымсыз* мағыналары барын көрсетіп отыр, сонымен қатар ілгеріде аталған Сәйхали есімінің шығу тегіне көз жібере отырып, араб тілімен де байланысын бағдарлауға болады. Осы тұрғыдан келгенде, сөз тұлғасына телініп отырған бір-біріне қайшы екі түрлі мағына мен олардың қай тілге тән екендігін анықтау міндеттері туындайды. Этимологиялық талдаулар түпкі түбірлердің шығу тегіне назар аударады, ол кез келген сәйкес тілдік деректерді негізге алады. Сондықтан алдымызға қойылған міндеттердің үдесінен шығу үшін біз де көне және қазіргі тілдің деректеріне жүгінеміз.

Ендігі кезекте «сайқал» сөзінің кісі есімі болуына негіз болған **жағымды мәніне**, шығу тегіне ғылыми болжам жасау керек деген ойдамыз.

Қырғыз ғалымдары **қырғыз тіліндегі** «сайқал» сөзінің түпкі тегін араб тілінен енген сөздер арасында қарастырады (Абдиев, 2020: 141). «Жылтырату» мәніндегі араб тілінен енген «сайқал» сөзінің Қырғызстанның оңтүстік аймағына тән қолданыс екені белгіленіп көрсетіледі (Киргизско-русский словарь, 1985: 122-123). Қырғыз тілінің түсіндірме сөздігінде де «сайқал» сөзінің диалектілердегі «жылмалоо, жылмакайлоо, одур-будурун кетирүү», яғни «жылтырату, жылтыр ету, кедір-бұдырын кетіру» мәндері беріледі (Қырғыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019: 365).

Қазіргі **түрік тілінде** кісі тегі ретінде ғана қолданылатын (*Saniye Saykal, Neslihan Saykal, Mahmut Saykal, Yücel Saykal, Deniz Saykal, Hasan Saykal* және т.б.) *saykal* (سايقل) сөзі араб тілінен енген көнерген сөздер арасында беріледі. Бұл сөздің «айна, металл тәрізді заттарды жылтыр ету үшін қолданылатын арнайы лак», «лақты жағатын құрал» немесе «осы лакты жасайтын кісі» деген мәндері беріледі (URL).

Қазіргі **өзбек тілінде** Сайқал, Сайқалбек түрінде ер адамдардың есімі ретінде қолданылатын «сайқал» сөзі «өңделген соң пайда болатын жылтырлық, жылтырақ» деген мәнде жұмсалады (URL). Бұл сөздің ауыспалы мәні «көрік, шырайлылық, сұлулық» деп көрсетіледі. Демек қырғыз, өзбек және түрік тілдерінің деректері негізінде «сайқал» сөзін араб тілінен енген кірме сөз деп қарастыра келе, кісі есімі болуында «жылтыр» мәнінен өрбіген «сұлулық, көрік» тәрізді ауыспалы мәні кісі есімі болуына негіз болған деп болжаймыз.

Бұл болжамымызды түрік тілінің диалектологиялық сөздігінде жеті түрлі мәні көрсетілген *saykal* сөзінің қолданысы да растай түседі:

Saykal (I) [sayħal, sıyħal] 1.Düz, düzgün, doğru, pürüzsüz (yol, iş) «түзу, дұрыс, кедір-бұдырсыз (жол, жұмыс)». 2.Eğri, büğrü, kıvrımlı «қисық, бұдыр, ирелеңдеген». 3.Eğikli, eğim «иілген»;

Saykal (II) Yabancı maddelerden arınmış, temiz «жат заттардан тазарған, таза»;

Saykal (III) Yağlı yemek «майлы тағам»;

Saykal (IV) Şekerli kahve «қанты бар кофе»;

Saykal (V) Ana arktan ayrılan kollar «негізгі арықтан бөлінген иірімдер»;

Saykal (VI) budaksız, kolay yarılan ağaç «бұтағы жоқ, оңай жарылатын ағаш»;

Saykal (VII) gösterişli «әсемпаз, кербез» (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 2009: X.C, 3559, 3560).

Демек «сайқал» сөзі түрік тілінің аймақтық қолданыстарында қазақ, қырғыз және өзбек тілдеріндегі сұлулықты, көрікті білдіретін мәндеріндегідей жұмсалады.

«Сайқал» есімінің шығу тегіне қатысты **татар тіліндегі** деректерді де бұл жерде келтіре кеткен жөн деп санаймыз. Татар тілінде «Сайқал» есімінің «әдемі, әсем» мәніндегі «сай» сөзімен бірге адам денесіндегі дақ мәніндегі араб тілінен енген «қал» сөздерінен жасалғаны алға тартылады (Зиннәтуллина, 2018: 93). Моңғол тілінен енген «сай» сөзі қазіргі татар тілінде белсенділігі жоғары ұл бала есімдерінде негізгі компонент ретінде жұмсалады: *Сайбек, Сайдар, Сайкай, Сайман, Сайморза, Саймөхәммәт, Сайхан~Сайқан* (URL). «Сай» сөзінің моңғол тіліне тиесілі екенін моңғол тіліндегі *сайхан* «әдемі, сұлу, жақсы», *сайтар* «жақсылап, әдемілеп, толығымен», *сайн* «жақсы, бақуатты, керемет, сау, сәтті, ең жақсы, биік» деген мәндердегі сөздерді дәлел ретінде келтіруге болады (Большой академический монгольско-русский словарь в четырех томах, 2001-2002: 776, 779).

Бұл келтірілген деректерге сүйене отырып, «Сайқал» есімі екі бөлек түбір сөзден құралған күрделі есім деген болжам жасалатын болса, «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» **түрікмен** және **қырғыздарда** жылқыға қатысты «көрнекті, әйгілі», **түрікмендерде** «мықты, көрнекі», «ірі, үлкен», **чуваштарда** «жақсы» деген мағыналарда жұмсалған «сай» сөзін де бұл ретте атап өткен жөн (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 158). Осы сөздікте М.Рясяненнің осман түрік тілі мен қырғыз тіліндегі *saj* сөзін моңғол тіліндегі *sajin* «жақсы, дені сау» сөзімен байланыстырғаны да алға тартылады. *Сай* сөзінің тұлпарға қатысты «сай күлүк», «сай тулпар» тәрізді теңеулерде «мықты, белгілі, атақты» мәнінде жұмсалатыны белгіленген қырғыз тілінде адамға қатысты сипаттама сөз тіркестерінде де «мықты, батыр, асыл адам» мәніндегі «*сай кашка*» мысалы келтіріледі (Қырғыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019: 364-365). Қазақ тілінде де шашасына шаң жұқпайтын жүйрік аттың «сайгүлік» аталатыны белгілі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том, 2011: 540).

«Сай» сөзінің бұл мәнін **қазақ тілінің** аймақтық қолданыстарындағы *сайқылық* (Маңғ.) «серілік, салдық, әсемпаздық»; *сайлау* (Орал, Жән.) «әдемілеу, әбден жақсылау»; *сайлы* 1. (Қост., Жанг.; Маңғ.) «жақсы», 2. (Орал, Жен.) «аман, қол-аяғы сау» сөздерінен де табуға болады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 572).

Бұл ақпаратты жиынтықтай келе, кісі есімі болуына негіз болған жағымды мағынасының шығу тегіне жасалған ғылыми болжам негізінде «сайқал» сөзінің түпкі тегі біріншіден, араб тілінен енген «**жылтырату, жылтыр**» мағынасымен байланысты екенін алға тартуға болады. Жылтыр мағынасынан *тазалық, әсемпаз, кербез, көрік, сұлулық, кедір-бұдырсыз* т.б. жағымды мәндерінің тарағаны байқалып тұр. Екінші тұрғыдан, *екі түбір сөзден құралған біріккен күрделі кісі есімі* деп қарастыруға да әбден болады. Өйткені әсем, көрікті мәнді «сай» сөзімен адам денесіндегі «қал» сөзінің бірігуі арқылы жасалуы мүмкін деп айтуға болатын «Сайқал» есімі өзбек және татар тілдерінде ер бала есімі

ретінде жұмсалады. Бұл ретте қазақ тіліндегі Қалбек, Қалдыбай, Қалдыбек, Қалжан, Қалтай тәрізді ер бала есімдері құрамындағы «қал» сөзінің белсенділігі ойға оралады.

Антропоним қызметіндегі «сайқал» сөзінің қазіргі қазақ, қырғыз, өзбек, татар және түрік тілдеріндегі түпкі түбірлерін зерделеген соң, бұл сөздің ендігі кезекте қазақ тіліндегі **жағымсыз мәнін** де талдауға тырысамыз.

Бұл ретте жағымсыз мәнді «сайқал» сөзінің түп-тамырының басқа бөлек түбірден дамуы мүмкін деген ой келеді. Өйткені қазақ тіліндегі «жүргіш, жалған, алдамшы» мәні түркі тілдерінің этимологиялық сөздігіндегі 1. «жала жабу»; 2. «алдау, өтірік айту» мағыналарында берілген *сай-* сөзінде тұр (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 160). «Қазақ тілінің тарихи грамматикасында» *сайқал* сөзінің *шатқал, өткел, жырғал* тәрізді сөздердей *-қал//кел* өнімсіз күрделі қосымшасымен жасалған туынды сын есім екені көрсетіледі (Тектіғұл, 2012: 86).

Осы теріс мәнді **қарақалпақ тілінде сай-** «ғайбаттау, жала жабу, өсек айту» (Қарақалпақша-русша сөзлік, 1958: 556), **хакас тілінде сайға-** «жала жабу арқылы ренжіту» және *сайгах* «жала, жала жабушы» сөздерінде (Хакасско-русский словарь, 1953: 178), сонымен бірге **түрік тіліндегі sayıklamak** «сандырақтау» сөзінде сақталып қалғанын байқауға болады. Сонымен қатар **шағатай сөздігінде** кездескен *sajıu* «сандырақ, бос сөз, әдепсіз әрекет» сөзі де бұл болжамға дәлел бола болады (Лұғат шағатай уә түрки-османи, 1902: 164).

Осы келтірілген тілдік деректер арқылы өтірік айту, алдау, екіжүзділік, жала жабу т.б. теріс мағыналардың басқа бөлек «сайқал» сөзінен тарауы мүмкін деп тұспалдауға мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі теріс мәнді *сайқылану, сайқымазақ* сөздері де осы түбірмен байланысты болса керек.

Нәтижелер

Кісі есімдерінің кейбірінің мағынасы айқын болғанымен, қайсыбірлерінің мағынасы ашық болмайды. Сондықтан мақалада мәні ашылмаған кісі есімдерінің бірі «Сайқал» есімінің түркі тілдерінің тілдік деректері негізінде мағыналық ерекшеліктеріне, түпкі түбіріне болжам жасалды. «Сайқал» антропонимінің түркі тілдерінде жағымды және жағымсыз мәндерінің бар екені анықтала келе, қарама-қайшы мәндегі екі бөлек сөз деп белгіленіп көрсетілді. Жағымсыз мәні қазақ тілінде басымырақ болғанымен, қазақ тілінің аймақтық қолданыстарында бұл сөздің басқа түркі тілдеріндегідей жағымды мәнінің сақталғаны айқындалды. Түрік тілінің диалектологиялық сөздігінде де «сайқал» сөзінің болымды мәнде жұмсалатындығы анықталды.

«Сайқал» сөзінің шығу тегі мен семантикасы қазіргі тілдік сөздіктер мен тарихи сөздіктердің негізінде тұжырымдалды. Сайқал есімінің қазіргі қырғыз тілінде қыз есімі және өзбек тілінде ер бала есімі ретінде жиі қолданылуының бір себебін тарихи тұлғалармен байланыстыруға болады. Қырғыз тілінде Сайқал - алып Манас күш сынасқан батыр қыздың және бертін келе басқыншылардан руластарын құтқаруға тырысқан қайратты әйелдің есімі. Ал өзбек тіліндегі Сайқалбек Шайбани хан дәуіріндегі жауынгердің есімі. Бұл есімнің прецеденттілік сипаты батырлық, ерлік, жауынгерлік ұғымдарымен байланысты.

Сайқал сөзінің түп-төркіні зерделенгенде, араб тілінен енген «жылтырату, жылтыр ету, кедір-бұдырын кетіру» мәніндегі көнерген сөз екені айқындалды. Бұл мәні қырғыз, өзбек және түрік тілдерінде сақталған. Кісі есіміне айналуында осы «жылтыр» мәнінен өрбіген «әсемпаз, кербез, әдемі», «сұлулық, көрік» тәрізді ауыспалы мәндері негіз болды деген болжам жасалды. Бұл сөздің қазақ тілінің аймақтық қолданыстарында да «әсем, кербез» мәнінде жұмсалғанымен, кісі есіміне айналмағаны байқалды. Себебі қазақ тілінің деректеріне жүгінетін болсақ, бұл сөздің әрі жағымды, әрі жағымсыз мағыналары бар.

Татар тілінде ер балаларға берілетін есімдер арасында кездесетін Сайбек, Сайкай, Сайқан, Сайморза тәрізді есімдердің құрамында моңғол тілінен енген «әдемі, сұлу, әсем» мәніндегі «сай» сөзі де Сайқал есімінің негізінде болуы мүмкін деп болжанды. Өйткені татар тілінің деректері бойынша Сайқал есімінің «әдемі, әсем» мәніндегі сай және адам денесіндегі дақ мәніндегі қал сөздерінен жасалған күрделі есім екені алға тартылады.

Ал қазақ тіліндегі «алдамшы, қу», «жеңіл жүрісті, жүргіш» тәрізді жағымсыз мәндерінің «жала жабу», «алдау, өтірік айту» мағынасындағы сай- сөзімен сәйкесетіндігі анықталды. Қарақалпақ тілі мен хакас тіліндегі деректер мен шағатай сөздігіндегі «сандырақ, бос сөз, әдепсіз әрекет» мәніндегі сайу сөзі бұл болжамымызды дәйектей түседі. Демек қазақ тіліндегі «сайқал» сөзінің болымсыз мәнінің шығу тегі осы түбірмен байланысты деуге толық негіз бар.

Қорытынды

«Сайқал» есімі – түркі тілдеріндегі жағымды және жағымсыз мәндеріне байланысты екіұдай пікір тудыратын есімдер арасында. Соған қарамастан әр халықтың өз мәдениетіне орай қолданыста болып отыр. Мағыналары көмескілене бастаған антропонимдердің түпкі тегін анықтау арқылы сол есімге негіз болған апеллативтік сөздердің аражігін белгілеп көрсетуге болады. Сонымен қатар түбі бір түркі тілдерінің антропонимдік жүйесіндегі есімдерді салыстыра зерттеу арқылы антропонимдік қорға қатысты ақпаратты жаңғыртуға мүмкіндік алатын боламыз. Мақала негізінде анықталған деректердің жалпытүркілік есімдердің этимологиялық сөздігін құрастыруда пайдасы көп.

Әдебиет

Абдиев Т., 2020. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» арабизмдер. Бишкек. Электрондық дереккөз: https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-tilindegi-arabizmder-Abdiev_rdo32qX.pdf/ (қаралған күні: 2022 жылдың 10 қарашасы).

Әбдуәлиұлы Б., 2012. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. Астана: Астана полиграфия. 320 б.

Бектурганова К., 2006. Кыргызстандын асыл кыздары. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. 416 б.

Большой академический монгольско-русский словарь в четырех томах. 2001-2002. Москва: Academia.

Жапаров Ш., 2009. Адам аттары – эл байлығы. Бишкек: “Текник” ББ. 343 б.

Зиннатуллина Г.Х., 2018. Э. Еники һәм Ч. Айтматов хикәяләрендә ономастик параллельләр // Тюркская ономастика: от истоков до современности: материалы международной научно-практической конференции. Казань, 11–14 октября 2018 г. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 334 с.

Киргизско-русский словарь. Сост. Юдахин К.К., 1985. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской энциклопедии, Кн.2-я. Л-Я. 480 с.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. 2019. Бишкек: Полиграфбумресурсы. 800 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. Үдербаев А., Нақысбеков О., Қоңыратбаева Ж. және т.б., 2011. Алматы. 752 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш., Үдербаев А. және т.б., 2005. Алматы: «Арыс» баспасы. 824 б.

Қарақалпақша-русша сөзлик. 1958. Москва: Шеттил хәм миллий сөзликлер мәмлекет баспасы. 892 б.

Лұғат Шағатай уә түрки-османи. Шейх Сүлейман Ефенди. / құраст. И.Кунош. 1902. Будапешт. «Манас» энциклопедиясы. 2 том. 1995. Бишкек. 432 б.

Тектігүл Ж.О., 2012. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: MV-Print. 500 б.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 6 cilt. 2009. Ankara: TDK Yay.

Хакасско-русский словарь. 1953. Москва: Главиздат. 358 с.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». 2003. Москва: Восточная литература РАН. 446 с.

<https://abaytanu.kz/өлең/39/1> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://kzref.org/tavarikh-i-guzida-ji-nusrat-name.html?page=2> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://magarif-uku.ru/tatar-isemnere/ir-at/s/> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://savodxon.uz> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

<https://sozluk.gov.tr/> (қаралған күні: 2022 жылдың 15 желтоқсаны).

Reference

Abdiyev T., 2020. K.K. Yudahin ‘Kyrgyzcha-oruscha sozdogundogu’ arabizmder. [Arabisms in the Kyrgyz-Russian dictionary] Bishkek [Electronic resource]. Available at: https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-tilindegi-arabizmder-Abdiev_pdo32qX.pdf. (Accessed: 10.11.2022). [in Kyrgyz].

Abdualiyul B., 2012. Kazak Antroponimzhasamy: teoriyalyk zhane praktikalyk negizderi. [Kazakh anthroponymic system: theoretical and practical foundations]. Astana: “Astana poligrafiya”. 320 p. [in Kazakh].

Bekturganova K., 2006. Kyrgyzstandyn asyl kyzdary. [Noble girls of Kyrgyzstan]. Bishkek: Mamlekettik til dzhana entsiklopediya borboru. 416 p. [in Kyrgyz].

Bolshoi Akademicheskii Mongolsko-Russki Slovar v Chetyreh Tomah. [Academic Mongolian-Russian dictionary in four volumes]. 2001-2002. Moscow: “Academia”. [in Mongolian and Russian].

Etimologicheskii slovar tyurkskih yazykov. Obshetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvy L, M, N, P, S. 2003. [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow: Vostochnaya literatura RAN. 446 p. [in Russian].

Hakassko-russkiy slovar. 1953. [Khakass-Russian dictionary]. Moscow: Glavizdat. 358 p. [in Khakass and Russian].

Kirgizsko-russkiy slovar. Comp. Yudahin K.K., 1985. [Kyrgyz Russian dictionary]. Frunze: Glavnaia redaktsiya Kirgizskoi sovetskoi ensiklopedii, Kn.2-ya. L-Ya. 480 p. [in Kyrgyz and Russian].

Kyrgyz tilinin tushundurmo sozdugu. Ekinchi boluk. 2019. [Explanatory dictionary of the Kyrgyz language]. Bishkek: Poligrafbumresursy. 800 p. [in Kyrgyz].

Qaraqalpaqsha-Russha Sozlik. 1958. [Karakalpak Russian dictionary]. Moscow: Shettil hem Milliy Sozlikler Memleket Baspasy. 892 p. [in Karakalpak].

Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 12-tom. Comp. Udervayev A., Naqysbekov O., Qonyratbayeva Zh., 2011. [Dictionary of Kazakh literary language]. Almaty. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi. Comp. Qaliyev G., Naqysbekov O., Sarybayev Sh., Uderbayev A., 2005. [Dictionary of the regional Kazakh language]. Almaty: Arys. 824 p. [in Kazakh].

Manas entsiklopediyasy. 2 tom. 1995. [Encyclopedia of Manas]. Bishkek. 432 p. [in Kyrgyz].

Şejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch, 1902. Ignác Kúnos. Budapest. 201 p. [in German].

Tektigul Zh., 2012. Qazaq Tilinin Tarihiy Grammatikasy. [Historical Grammar of Kazakh Language]. Almaty: MV-Print, 500 p. [in Kazakh].

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 6 cilt. 2009. [Compilation dictionary of Turkish dialects]. Ankara: TDK Yay. [in Turkish].

Zhapparov Sh., 2009. Adam attary – el bailygy. [Human names are the wealth of the country]. Bishkek: Teknik BB. 343 p. [in Kazakh].

Zinettulina G., 2018. A.Eniki hem Ch.Aitmatov hikayelerinde onomastik parallelder [Onomastic parallels in E.Eniki and Ch.Aitmatov's stories]. Tyurkskaia onomastika: ot istokov do sovremennosti: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Kazan, 11–14 October 2018. Kazan: İzd-vo Kazan.un-ta. 334 p. [in Kazakh].

[https://abaytanu.kz/өлең/39/1](https://abaytanu.kz/өлeң/39/1) (Accessed: 15.12.2022). [in Kazakh].

<https://kzref.org/tavarih-i-guzida-ji-nusrat-name.html?page=2> (Accessed: 15.12.2022). [in Russian].

<https://magarif-uku.ru/tatar-isemnere/ir-at/s/> (Accessed: 15.12.2022). [in Tatar].

<https://savodxon.uz> (Accessed: 15.12.2022). [in Uzbek].

<https://sozluk.gov.tr/> (Accessed: 15.12.2022). [in Turkish].

A. Mayemerova

International Turkic Academy, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: a.mayemerova@gmail.com)

The meaning and origin of the name Saikal in the Turkic languages

Abstract. The proper name of a person among the Turkic peoples has a special meaning. There is a belief that the name directly affects the future of a person. Therefore, choosing a name for a newborn baby is a big responsibility for the family.

Each onymic unit in the language is a reflection of the national consciousness. Onymic units play an important role in intercultural communication. The meaning of anthroponyms in one language may be different in another related language. This article defines the meaning of the name 'Saikal' in the

Turkic languages, identifies and compares the anthroponymic and appellative meanings underlying this name. The peculiarities of the use, meaning and origin of the anthroponym «Saykal» in other Turkic languages are differentiated.

On the basis of modern and historical linguistic data, the transformation of the word «Saikal» into an anthroponym and its use in positive and negative meanings is determined.

The word 'Saikal' in the modern Kazakh language has a negative meaning. In the Kyrgyz language, the name Saikal is one of the most common names for girls, because Saikal is a heroine who was a fighting girlfriend of Manas Batyr, who was revered by the Kyrgyz people. In the literary heritage of the Kyrgyz people, the image of a woman named Saikal is a symbol of an intelligent, prudent, brave and courageous woman.

Various historical and cultural factors may influence the use of the same word in Turkic languages with opposite meanings. Comparing the use of anthroponyms of one language in other related languages, it is possible to restore new data on the system of common Turkic anthroponyms, their history and the function of individual words as anthroponyms.

The data presented in the article will make it possible to understand the peculiarities of the appellative vocabulary underlying anthroponyms, and can also be used in the etymological dictionary of personal names of the Turkic peoples.

Keywords: proper name, anthroponym, Saykal, anthroponymic lexeme, appellative meaning, Turkic languages, onymic unit.

А.Р. Маемерова

*Международная тюркская академия, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a.maymerova@gmail.com)*

Значение и происхождение имени «Сайкал» в тюркских языках

Аннотация. Собственное имя человека у тюркских народов имеет особое значение. Существует поверье, что имя человека влияет на его судьбу. Поэтому выбор имени для новорожденного ребенка – это большая ответственность для семьи.

Каждая онимическая единица в языке является отражением народного сознания и менталитета. Онимические единицы играют важную роль в межкультурной коммуникации. Между тем значения антропонимов в родственных языках могут подвергаться изменениям. В данной статье рассматривается семантика антропонима «Сайкал», выявляются и сопоставляются его антропонимические и апеллятивные значения. Особое внимание уделяется происхождению, значению и употреблению антропонима «Сайкал» в разных тюркских языках.

Автор статьи на базе современных и исторических лингвистических данных определяет изменение значений «сайкал» как онима и антропонима, выявляя его различные дифференциальные смыслы как положительные, так и отрицательные. Оним «сайкал» в казахском языке как антропоним вообще не употребляется, поскольку имеет негативное, отрицательное значение. Напротив, в кыргызском языке антропоним Сайкал - одно из самых распространенных имен для девочек, и оно имеет свои историко-культурные основы, встречаясь

в письменных памятниках. Так, в «Манасе» Сайкал – героиня, боевая подруга Манас батыра, которого почитает кыргызский народ. В литературном наследии кыргызского народа имя Сайкал символизирует образ умной, рассудительной, смелой и отважной женщины.

Сравнивая значения и употребление антропонимов в различных тюркских языках, можно восстановить новые данные о системе общетюркских антропонимов, их истории и функционировании.

Данные, представленные в статье, позволяют понять особенности апеллятивной лексики, лежащей в основе антропонимов, также могут быть использованы в этимологическом словаре личных имен тюркских народов.

Ключевые слова: собственное имя, антропоним, Сайкал, антропонимная лексема, апеллятивное значение, тюркские языки, онимическая единица.

Автор туралы мәлімет:

Мамерова Айну́р Рысбековна, PhD, Халықаралық Түркі академиясы, Е-179 көшесі, 32, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-8225-1441

Information about author:

Ainur Mayemerova, PhD, International Turkic Academy, 32 E-179 str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-8225-1441

Сведения об авторе:

Мамерова Айну́р Рысбековна, PhD, Международная Тюркская академия, ул. Е-179, 32, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-8225-1441

Десемантизация древнетюркских элементов *xan, baj, beg*, в современных казахских антропонимах

*З.К. Темиргазина^а, О.К. Андриющенко^б

^аПавлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан (E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz), *Автор для корреспонденции: temirgazina_zifa@pspu.kz

^бПавлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан (E-mail: olga_pav_pgr@gmail.com)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
древнетюркские
элементы,
хан, бек, бай,
антропоним,
комполит,
аффиксоид,
десемантизация.

МРНТИ 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-131-144>

АННОТАЦИЯ

Лексемы хан, бай, бек древнетюркского происхождения являются распространенными компонентами в современных казахских мужских именах-комполитах типа Әбілхан, Әділбек, Күмісбай и т.д. В течение многовековой эволюции с названными древнетюркскими нарицательными словами, обозначающими высокий социальный, сословный и материальный статус человека в казахском обществе, произошли различные семантические изменения. Наш особый интерес вызывают процессы, которые происходят в их семантике, когда они функционируют в качестве компонента в сложных мужских именах-комполитах. Важнейшим фактором, который повлиял на динамику семантических процессов в названных словах, является экстралингвистический фактор: изменение общественно-экономического строя казахского общества, которое привело к утрате сословий, титулов и чинов. Соответственно, древнетюркские нарицательные существительные стали историзмами, потеряв свою референтность и, соответственно, часть своего денотативного значения. Вторым, сугубо лингвистическим фактором, стал семантико-грамматический характер первого компонента сложного имени, который также существенно определил процессы в семантике древнетюркских элементов. Так, в сложных двусоставных именах с первым компонентом – названием человека по какому-либо параметру в силу семантической избыточности (повторяемости семы ‘человек’) происходит дополнительная десемантизация древнетюркских элементов, например: Жолдасхан, Досбай. В сочетаниях с названиями животных указанные элементы актуализируют семы ‘человек’, ‘младенец’, ‘мужской пол’, выполняя преимущественно идентифицирующую, а не номинативную функцию и превращаясь таким образом в единицу переходного типа аффиксоид.

Received 20 December 2022. Revised 28 December 2022. Accepted 13 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Temirgazina Z.K., Andryushchenko O.K. Desemantization of the Old Turkic *xan, baj, beg* in the modern Kazakh anthroponyms // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 131-144. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-131-144>

Для цитирования:

Темиргазина З.К., Андриющенко О.К. Десемантизация древнетюркских элементов *xan, baj, beg* в современных казахских антропонимах // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – С. 131-144. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-131-144>

Введение

Сохранив в себе элементы древней системы языка, антропонимы стали связующим звеном между прошлым и настоящим, отражая историю, мировоззрение, обычаи и традиции, материальную и духовную культуру предков (Никонов, 1988: 14). Ономастическая система выступает в качестве своеобразной призмы, через которую можно видеть общество и культуру, в ней отражается познавательный опыт народа, его культурно-историческое развитие. В то же время имена собственные, выполняя ряд функций (культуроведческую, социальную, трансляционно-поколенческую), имеют свои особенности в каждом конкретном языке, входя в систему данного языка, развиваясь по его законам (Кубрякова, 1978: 21; см. также: Сүтжанов, 2022). Объектом нашего исследования выступают лексемы *хан*, *бай*, *бек* древнетюркского происхождения (далее – д/т), которые являются компонентами современных казахских мужских имен-композиций типа *Әбілхан*, *Әділбек*, *Күмісбай*. Основным интерес вызывают семантические процессы, которые эволюционно происходят в течение многовековой истории с этими древнетюркскими словами в сложных именах, а также факторы, которые определяют динамику семантических процессов в названных словах.

Доминирующей тенденцией в развитии семантики древнетюркских элементов сложных мужских личных имен, на наш взгляд, выступает десемантизация. В понимании процесса десемантизации, который представляет собой разноплановое, гетерогенное явление, мы опираемся на идеи известного лингвиста В.Г. Гака. Слова претерпевают различные семантические изменения в процессе эволюции языка: «изменение значения слова представляет собой процесс, в котором, как и во всяком ином процессе, следует различать три стороны: причину, сам процесс в его формах и результат» (Гак, 2003: 97). К функциональному перерождению слова в первую очередь ведет его семантически избыточное употребление. Это происходит, когда денотативное значение слова, отвечающее за связь с референтами – реалиями, размывается за счет увеличения количества референтов. Употребление слова в условиях семантической избыточности, ведущей к десемантизации, представляет собой одно из несвойственных ему с семиотической точки зрения употреблений.

Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова, которые определяют десемантизацию как утрату словом своего лексического значения, считают результатом десемантизации знаменательного слова его переход в лексические и грамматические форманты, например: *нормально*, *класный*, *иметь*, *быть* и т.д. (Розенталь, Теленкова, 1985). В.Г. Гак также говорит о том, что знаменательное слово может превратиться в служебное слово, в морфему, в речевой рефлекс, в междометие, способное выполнять в основном структурную или эмфатическую функцию. Мы полагаем, что важным результатом процесса десемантизации является появление аффиксоидов. Ю.Н. Караулов определяет их так: «Аффиксоид (от аффикс и греч. *eidos* вид) – это компонент сложного или сложносокращённого слова, повторяющийся с одним и тем же значением в составе ряда слов и приближающийся по своей словообразовательной функции (способностью образовывать новые слова с тем же компонентом) к аффиксу – суффиксу (для последних компонентов сложений) или префиксу (для первых компонентов)» (Караулов, 2008: 115).

История аффиксоидов непосредственно связана с историей словосложения как способа деривации, который существовал в пратюркском языке, был перенят казахским языком и стал ярчайшей особенностью антропонимии казахского языка. Анализ сложных слов с элементами аффиксоидного типа позволяет проследить тенденцию к аффиксоидации в казахской антропонимии и выделить основные этапы формирования аффиксоидов как особых, переходных типов морфем. Их переходность проявляется в том, что они обладают признаками корневой морфемы и признаками служебной словообразовательной морфемы: сохраняют частично лексическое значение как знаменательное слово, а также приобретают абстрактное значение как аффикс, частотность в функции словообразовательного аффикса в определенной словообразовательной модели. Особое, абстрактное значение и синонимия с аффиксами квалифицируются учёными как дифференцирующие признаки аффиксоидных морфем (Шанский, 1968).

Степень изученности темы

Объектом нашего анализа в статье являются слова *хан*, *бай*, *бек*, которые изначально обозначали в древнетюркском языке высокие сословные титулы, престижное социальное и материальное положение. Об активном участии лексем *хан*, *бай*, *бек* (*бик*), называющих сословные титулы и чины, в образовании татарских антропонимов пишут Д.Х. Хуснутдинов, Р.К. Сагдиева (2018). Антропонимы, «восходящие к сословным титулам, имеют особую историческую ценность, так как в них нашла отражение общественная жизнь [...]»: прежде всего, социальное членение общества, управленческий аппарат, военное дело, религия» (Хуснутдинов, Сагдиева, 2018: 270). А.Р. Рахимова говорит о существовании в татарском словообразовании аффиксов *-бай* и *-би*, полностью утративших свое лексическое значение, подвергшихся полной десемантизации. Они, по ее мнению, участвуют как аффиксы в словообразовании прилагательных: «Аффикс *-бай/-би*, по всей вероятности, связан со словами *бай* ‘богач’, *би* ‘князь’, которые в тюркских языках активно применялись в образовании личных имён и титулов. В составе производных диалектальных и разговорных лексем, характеризующих человека, компоненты *-бай/-би* используются метафорически и функционально приближаются к аффиксам, например: *дулбай* ‘растрёпа’ (< *дула*- ‘растрепаться (о волосах)’), *жилдербай* ‘горячий, вспыльчивый; лёгкий на подъём’ (< *жилдер*- ‘двигаться быстро, как ветер’), [...] *татаби* ‘болтун’ (< *тата*- ‘звукоподражание разговору’), [...] и др.» (Рахимова, 2013: 161).

В казахском языке детального изучения процессов семантизации и десемантизации имен существительных *хан*, *бек*, *бай* в составе сложных антропонимов не осуществлялось. Таким образом, наше исследование заполняет некоторую нишу в истории развития семантики древнетюркских элементов, активно участвующих в словообразовании современных казахских антропонимов.

Приведем данные из «Древнетюркского словаря» 2016 года (далее ДТС) о значении названных выше слов *бай*, *бек*, *хан* и их употреблении в древнейших тюркских письменных памятниках.

Так, в ДТС нарицательному слову *бай* приписывается два значения: прямое «богатый» и переносное «щедрый», зафиксированные в «İrq Bitig» («Гадательная книга») – рукописи

примет и предсказаний на 104 страницах (40–70 рун на странице); в «Словаре Махмуда Кашгарского» 1072–1074 гг. и в поэме этико-дидактического содержания «Qutadū bilig» («Наука о том, как становиться счастливым») 1069–1070 гг., это сочинение Юсуфа Баласагунского, в наиболее древнейшем списке, предположительно конца XII–первой половины XIII в. (ДТС, 2016: 85).

Нарицательное существительное *beg* в «Древнетюркском словаре» имеет значения «правитель, вождь, бек, князь, господин», выявленные в рунической надписи из двух строк на памятнике из долины р. Уюк (~ 85 рун), в уйгурских юридических документах XII–XIV вв. (ДТС, 2016, 98). А также значение «муж, супруг», зафиксированное в «Словаре Махмуда Кашгарского» 1072–1074 гг. (ДТС, 2016: 98).

В «Словаре Махмуда Кашгарского» у нарицательного существительного *хан* выявлено значение «хан, правитель» (ДТС, 2016: 673). Это же значение фиксируется в поэме Юсуфа Баласагунского «Qutadū bilig» («Наука о том, как становиться счастливым») 1069–1070 гг., это сочинение каирского списка (ДТС, 2016: 673). В древнетюркском языке функционировал и омоним *хан* со значением «стольничий (букв. накрывающий скатерть)», обнаруженный в том же произведении Юсуфа Баласагунского, но в наиболее древнем списке арабского письма конца XII–первой половины XIII в., который хранится в г. Ташкенте (ДТС, 2016: 673-674).

Методы и материал

Процессы словообразования в древнетюркском языке и тюркских языках изучались учеными-тюркологами (Оралбай, 2002; Есипова, 2011; Рахимова, 2013; Shaimerdinova, 2022a; Шаймердинова, 2022b и др.). Однако проблема преобразования древнетюркских корневых морфем в аффиксоиды в сложных казахских именах-антропонимах и, соответственно, их десемантизация не рассматривалась детально в казахском языкознании. Н.Г. Шаймердинова говорит о продуктивности методов современной дериватологии, примененных к древнетюркскому словообразованию: «В то же время методологии современной семантической деривации позволяют более детально рассмотреть древнее словопроизводство, выявить семантический потенциал словообразовательных единиц в рунических текстах» (Shaimerdinova, 2022a: 127). Как мы полагаем, аффиксоидация древнетюркских компонентов в сложных двусоставных мужских именах, их десемантизация относится к результатам в изучении тюркского словообразования, полученных как раз путем применения методологии современной деривации.

Материалом исследования являются двусоставные имена с компонентами *хан*, *бек*, *бай*, которые отобраны из словаря-справочника казахских имен «Есіміңіз кім? Ваше имя?» Т. Жанузакова (1989). Выбор этого словаря объясняется тем, что в нем дается этимологический комментарий происхождения казахских имен, что важно для нашего исследования.

Поскольку утрата знаменательности компенсируется опорой на речевой контекст, конситуацию, пресуппозицию говорящего и слушающего, в сложных словах минимальным контекстом для одного компонента является второй компонент

композиата-антропонима. Этот компонент оказывает существенное влияние на семантические процессы и десемантизацию древнетюркских компонентов. В связи с этим мы анализируем мужские имена-композиаты с учетом грамматико-семантических признаков этого компонента и его влияния на лексическое значение компонентов *хан*, *бек*, *бай*. Таким образом, структурно-морфологическое соотношение двух компонентов композиата влияет на их семантическое соотношение и результаты изменения в лексическом значении элементов *хан*, *бек*, *бай*.

Анализ

Далее материал рассматривается по формулам, в которых с семантико-грамматической точки зрения характеризуются оба компонента композиата. Наиболее распространенным типом композиатов-антропонимов является тип, в котором древнетюркские элементы *хан*, *бек*, *бай* занимают второе место. На первом месте в имени-композиате находятся знаменательные слова, принадлежащие различным частям речи. Обычно это имена существительные различной тематической принадлежности, реже прилагательные, глаголы. Семантические процессы в компонентах *хан*, *бек*, *бай* во многом обусловлены семантико-тематическим характером компонента, с которым сочетается элемент. Если речь идет об именах существительных, то это названия человека, характеризующие его по родству, возрасту, национальности, социальному положению, по титулу, чину и т.п.

1. [Название человека по какому-либо параметру + д/т элемент].

В рассматриваемых именах-композиатах оба компонента – существительные имеют сему человека, например, **Жолдас** + *хан* ('товарищ, спутник жизни' + 'правитель'), **Жолдас** + *бек* ('товарищ, друг' + 'начальник, высокопоставленный человек') (Жанузаков, 1989: 83). В результате возникает семантическая избыточность, которая приводит к тому, что компоненты *хан*, *бек*, *бай* десемантизируются, теряя часть своего лексического значения. Аналогичные процессы происходят в именах *Ешбай*, *Досбай*, где первый компонент называет взаимоотношения между людьми; др.тюрк. *Еш* – друг, приятель; *Дос* – друг (Жанузаков, 1989: 74).

Первый компонент имени нередко составляют этнические названия. Например, в имени *Естекбай* первый компонент *Естек* – древнее название башкир (*истак*), второй компонент древнетюркского происхождения *бай* – название богатого человека (Жанузаков, 1989: 74);

Өзбекбай, *өзбек* – название узбекского народа + *бай*, «имя, данное в честь узбекского народа» (Жанузаков, 1989: 119);

Ногайбай, *ногай* – название народа + *бай*. Букв. – ногаец (Жанузаков, 1989: 111).

Значительную по количеству группу составляют имена с первым компонентом – наименованием по родству *бөле*, *ага*, *эжі*, *эбіл* и др. Например:

Бөлебай, каз. *бөле* – двоюродный брат, двоюродная сестра по линии матери (Жанузаков, 1989: 57);

Агабек, др.тюрк. *ага* – дядя, старший брат, вежливое обращение к старшему. Букв. старший по возрасту или занимаемой должности (Жанузаков, 1989: 21);

Әжібай, др.тюрк. *ажи* – старший брат + каз. *бай*. Составные имена – *Әжібек...* Ласкательно-сокращенные формы – *Ажикен*, *Ажтай*, *Ажик* (Жанузаков, 1989: 37);

Әбілхан, *әбіл* – фонетически измененная форма арабского *абу* – отец в просторечии и часто употребляется в составе сложных личных имен типа: *Әбілтай* и др. Букв. – отец хана (Жанузаков, 1989: 36).

В первом компоненте может содержаться существительное, характеризующее человека с физической, социальной точек зрения:

Батырхан, каз. монг. *батыр* + др.тюрк. *хан* (Жанузаков, 1989: 48);

Молдахан, *Молдабай*, *Молдабек*, ар. мавло – господин, хозяин + *хан/ бек/ бай*. Букв. – будь хозяином, будь грамотным (Жанузаков, 1989: 105).

В проанализированных выше антропонимах-композициях, состоящих из двух существительных, нейтрализуется первичное значение сословного титула, чина, на первый план выступает сема «человек», «мужской пол», усиливается индивидуальная идентифицирующая функция за счет ослабления номинативной функции. Ослаблению номинативной функции способствуют и экстралингвистические обстоятельства: исчезновение в XX веке сословной, социальной, устаревшей административной дифференциации общества, соответственно, ушли в историческое прошлое названия титулов, чинов, сословных должностей, которые стали архаизмами в современном казахском языке. В результате этих языковых и экстралингвистических процессов древнетюркские элементы *хан*, *бек*, *бай*, утратив часть лексического значения в силу семантической избыточности, становятся функциональным знаком личного имени человека мужского пола. Все эти семантические процессы способствуют делексистализации и формализации названных элементов, ведущих в конечном счете к превращению древнетюркских элементов в морфемы переходного типа – в аффиксоиды.

О десемантизации, формализации древнетюркских слов и превращении их в аффиксоиды свидетельствует функционирование в казахском антропонимиконе имен с одинаковым значением: с аффиксоидом и без него. См., например: *Жабай*, др.тюрк. *ябгу* < *жабгу* – титул – вице-король, заместитель хагана (Жанузаков, 1989, 75) и *Жабайхан*, др.тюрк. *жабай* + *хан*. Букв. – заместитель хагана или хана (Жанузаков, 1989: 75). См. также: *Еділ* – *Еділбай*, *Еділбек*.

2. [Название животного + д/т элемент].

В именах с первым компонентом – названием животного при взаимодействии лексических значений обоих компонентов отсутствует семантическая избыточность – корреляция семы ‘человек’. Наименование животного обычно носит символическое значение в тюркской культуре, животные (волк, лев, барс и т.д.) являются тотемом в языческих воззрениях древних тюрков. В антропониме они выступают эталоном определенного качества, которое родители транслируют новорожденному младенцу мужского пола – хитрости, храбрости, отваги, зубастости. Элементы *-хан*, *-бек*, *-бай* в подобных именах теряют значительную часть лексического значения – семы ‘титул’, ‘правитель’, ‘высокий чин’, ‘богач’, сохраняя семы ‘человек’, ‘мужской пол’, ‘младенец’. Они выполняют роль аффиксоида в образовании имени. Например:

Түлкібай, каз. *түлкі* – лиса + *бай*. Букв. – хитрый, как лиса (Жанузаков, 1989: 141);

Бөрібай, каз. *бөрі* – волк, (*қасқыр* – волк) + *бай*. Букв. – зубастый, как волк (Жанузаков, 1989: 57). Аналогично: *Қасқырбай*;

Шерхан, ир. *шер* – лев, др.тюрк. *хан*. Букв. – смелый, храбрый, мужественный, как лев, сильный (Жанузаков, 1989: 148);

Арыстанбек, Арыстанбай, каз. *арыстан* – лев, символ храбрости, смелости + *бек/бай* (Жанузаков, 1989: 30-31).

3. [Название времени, числа, события + д/т элемент]

В данных сложных казахских именах древнетюркские элементы обозначают просто человека, другие семы, например, богатство, высокое положение, нивелируются. Названия времени связаны со временем рождения ребенка, которому дали имя, или событием, природным явлением, которое в это время произошло, например, буран. См., например:

Әшірхан, Әшірбек, Әшірбай, ар. *гашир* – 1) десятый; 2) десятый день месяца Мохарама. Так называли детей, родившихся в этот день (Жанузаков, 1989: 40);

Дүйсенбай, Дүйсахан: *Дүйсен*, ир. *ду* – два + *сен* < *сенби* < *шамбе* – день. Букв. – второй день недели. Впоследствии получило название «понедельник». Имя давалось ребенку, рожденному в понедельник (Жанузаков, 1989: 65);

Жексенбай, ир. *йек* – один + *шамбэ* – день + каз. *бай*. Букв. – раньше – второй день недели, сейчас – воскресенье (Жанузаков, 1989: 81);

Заманбек, ар. *замона* – время, эпоха + каз. *бек*. Букв. – властелин времени.

Синоним – *Дәуірбек* (Жанузаков, 1989: 85);

Боранбай, каз. *боран* + *бай*. Так назывались дети, родившиеся в буранные дни (Жанузаков, 1989: 56);

Даулбай, каз. *даул* – буря + *бай*. Букв. – буранный (Жанузаков, 1989: 61).

Интересным в культурно-антропологическом плане являются сложные мужские имена с первым компонентом – нечетным числом 7, 9. Так, например: *Жетібай*, каз. *жеті* – семь + *бай*. Т. Жанузаков пишет, что «нечетные числа 3, 7, 9 в народе считались магическими. Родители, желая своему ребенку благополучия и долголетия, часто давали подобные имена» (Жанузаков, 1989: 82). См. также: *Тоғызбай*, тюрк., каз. *тоғыз* – девять + *бай*. Букв. – Сохрани от порчи (Жанузаков, 1989: 138). Согласно воззрениям древних тюрков, число 9 (девять) являлось сакральным и выполняло функцию оберега ребенка от злых духов.

В именах с компонентом – числами 90, 100, 1000 – содержится пожелание ребенку долгой жизни. Например:

Жүзбай, каз. *жүз* – сто + *бай*. Такие имена давались с целью, чтобы ребенок прожил 100 лет (Жанузаков, 1989: 84);

Мыңбай, *мың* – тысяча + *бай*. Букв. – живи тысячу лет (Жанузаков, 1989: 107);

Тоқсанбай, каз. *тоқсан* – девяносто + *бай*. Имя выражает пожелание родителей, чтобы ребенок дожил до 90 лет, а также дается в случаях, когда отцу ребенка 90 лет (Жанузаков, 1989: 138).

4. [Топоним + д/т элемент]

Первый компонент может представлять собой топоним – имя собственное, с которым связано рождение младенца мужского пола.

Древнетюркское название реки Волги *Еділ* может функционировать как самостоятельное имя и может вступать в сложное сочетание с компонентами *-бек*, *-бай*

– *Еділбек, Еділбай*, (Жанузаков, 1989: 66). Древнее название реки Ишим *Есіл* сочетается с компонентом *-бай*: *Есілбай*, каз. – мальчик, рожденный на берегу Ишима (Жанузаков, 1989: 74). См. также примеры:

Нұрабай, тюрк. *Нұра* – название реки и горы в Казахстане (Жанузаков, 1989: 111);

Оралхан, Оралбек, Оралбай, название реки *Орал* + *хан/бек/бай*; имена, образованные от названия реки Орал (Жанузаков, 1989: 117);

Лебай – имя, данное ребенку, рожденному на берегу Или (Жанузаков, 1989: 150).

Древнетюркские элементы в пп. 3, 4 подкрепляют, дополняют антропонимы, придавая слову статус личного собственного имени, идентифицирующего человека – ребенка мужского пола. Они выполняют функцию перекалфикации топонима (географического названия) в личное имя человека – антропоним за счет дополнения семантикой ‘человек’, ‘младенец’, ‘мужской пол’. Древнетюркские элементы *хан, бек, бай* становятся таким образом знаком личного имени человека мужского пола, выполняя функцию аффиксоида.

5. [Прилагательное + д/т элемент] .

Древнетюркский элемент в сложном имени сохраняет семантику только человека, которому приписываются те или иные качества, названные в первом элементе имени – в прилагательном *билге* (‘мудрый’), *бұла* (‘холеный, изнеженный’), *жазил* (‘обильный, большой’), *ести* (‘умный, разумный, здравомыслящий’) и т.д. Например:

Нұрхан, ар. *нұр* – свет, луч + др.тюрк. *хан*. Букв. – красивый, изящный хан (Жанузаков, 1989: 114);

Жаксыбай, *жаксы* – хороший, добрый человек (Жанузаков, 1989: 76);

Белгібай, др.тюрк. *билге* – мудрый, мудрец + *бай*. Букв. мудрый. Синонимы – *Нысанбай, Нышанбай* (Жанузаков, 1989: 53);

Бұлабай, каз. *бұла* – холеный, изнеженный. Синоним – *Еркебай* (Жанузаков, 1989: 57);

Жазилбек, ар. *жазил* < *жазал* – обильный, большой + *бек* – крепкий (Жанузаков, 1989: 57);

Есбай, каз. – умный, рассудительный (Жанузаков, 1989: 72);

Естібай, каз. *ести* – умный, разумный, здравомыслящий (Жанузаков, 1989: 74);

Дзілхан, др.тюрк. *азилу* – наследственный, родовой + афф. *хан* (Жанузаков, 1989: 37);

Батталхан, ир. *баттал* + тюрк. *хан*. Букв. – отчаянный, смелый, дерзкий хан (Жанузаков, 1989: 48).

Древнетюркские компоненты *-бай, -бек, -хан* выполняют в этих именах функцию знака части речи композита в целом – существительного, с которым семантически согласуется прилагательное, названное в первом компоненте. В них актуализируется обобщенное категориальное значение предметности как значение части речи – имени существительного.

6. [Глагол + д/т элемент] .

Антропонимы-компози́ты с первым элементом – глаголом обозначают признак по действию, названному глаголом, т.е. принимают форму причастия. Древнетюркские компоненты *-бай, -бек* также выполняют в этих именах функциональную роль, о которой мы говорили выше в п. 5. Они окончательно оформляют композит как мужской антропоним:

Озарбай, каз. *озар, озу* – обгонять, опередить + *бай*. Букв. – опережающий (Жанузаков, 1989: 115);

Тұрдыбек, каз. *тұрды* – остался + *бек* – крепкий. Букв. – долгоживущий (Жанузаков, 1989: 140);

Бақтыбай, *бақты* – ждал, ожидал + каз. *бай* – богач. Нарекая детей таким именем, родители хотели, чтобы родился на свет богатый, славный человек (Жанузаков, 1989: 41).

Полученные результаты

Таким образом, процесс десемантизации древнетюркских слов *хан*, *бек*, *бай* в составе мужских антропонимов всесторонне показан в следующей таблице:

Таблица. Десемантизация древнетюркских слов *хан*, *бек*, *бай* в мужских антропонимах

Древнетюркские существительные <i>хан</i> , <i>beg</i> , <i>baj</i>		
Лингвистические причины		Экстралингвистические причины
Архаизация понятий <i>хан</i> , <i>бек</i> , <i>бай</i> в новом обществе		Социально-политические и экономические изменения в казахском обществе с 20-х гг. XX века
Семантическая избыточность в сложных словах с первым компонентом – названием человека по какому-либо признаку: национальности, родству, отношениям и т.д.	Дополнительность значения древнетюркских элементов в композитах с первым компонентом – топонимом, названием животного, чисел, прилагательным, глаголом	Исчезновение титулов, чинов, сословий
Утрата части лексического значения: семы 'титул', 'правитель', 'высокий чин', 'богач'. Сохранение сем 'человек', 'младенец', 'мужской пол'. Актуализация обобщенного значения предметности как показателя части речи – имени существительного.		
Утрата номинативной функции, свойственной нарицательным существительным, и замена ее на идентифицирующую функцию, характерную для имен собственных.		
Процесс аффиксоидации древнетюркских элементов		

Заключение

Можно утверждать, что слова *хан*, *бек*, *бай* древнетюркского происхождения начали формироваться в период становления, развития и функционирования древнетюркского языка (Сураган, Ергалиев, 2022). Зачастую они входили в личные мужские имена и указывали на сословный титул, высокий чин, состоятельность человека. С течением времени в силу исторических процессов они утратили свое основное лексическое значение, которое позволяло им полноценно выполнять номинативную функцию. Они архаизировались, сохранившиеся в их

значении семы позволили им выступать в качестве единицы переходного типа – аффиксоидов, в которых совмещались словообразующая и идентифицирующая функции. Бай, бек, хан в составе антропонимов сегодня стали знаками личного имени человека, знаком мужского пола человека. Даже если эти элементы не являются безусловными аффиксоидами, в них наблюдаются отдельные признаки аффиксоидных морфем, а в их деривационном поведении видится постепенное обретение свойств аффиксоидов и тяготение к аффиксоидации.

Литература

- Гак В. Г., 2003. Пределы семантической эволюции слов // Русский язык сегодня. Под ред. Л. П. Крысина. Москва. Вып. 2. С. 88-97.
- ДТС – Древнетюркский словарь, 2016. Под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др.; 2-е изд., пересмотр. Астана: «Гылым» баспасы. 760 с.
- Есипова А.В., 2011. Тюркское словообразование как языковая система. Новосибирск: Изд-во СО РАН. 201 с.
- Жанұзақов Т.Д., 1989. Есіміңіз кім? Ваше имя? Алматы: Қазақстан. 192 б.
- Жанұзақов Т.Д., 1976. Основные проблемы ономастики казахского языка: автореферат диссертации доктора филологических наук. Алма-Ата. 129 с.
- Жубанов Х., 1966. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата. 361 с.
- Караулов Ю.Н., 2008. Русский язык: Энциклопедия. Москва: Наука.
- Кубрякова Е.С., 1978. Части речи в ономаσιологическом освещении. Москва: Наука. 115 с.
- Махмудов Х.Х., 1988. Краткий очерк грамматики казахского языка // Казахско-русский словарь. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. С. 409–463.
- Никонов В.А., 1988. География фамилий. Москва: Наука. 192 с.
- Нурмагамбетов А., 1990. Этимология некоторых прилагательных, образованных при помощи показателя -дай // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Гылым. С. 205–211.
- Оралбай Н., 2002. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы. 192 б.
- Рахимова А.Р., 2013. Аффиксальный способ образования тюркских лексем, характеризующих человека. Ученые записки Казанского университета. Т. 155, кн. 5. Гуманитарные науки. С.152–165.
- Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., 1985. Словарь-справочник лингвистических терминов. 3-е изд., испр. и доп. Москва. 400 с.
- Сураган А., Ергалиев К., 2022. Сан негізді этнографизмдердің семантикалық ерекшелігі // Язык и литература: теория и практика. №1. С.8-18.
- Сүтжанов С., 2022. Алаш және Ахмет // Язык и литература: теория и практика. №2. С. 85-88.
- Темербаева А.М., 2013. Морфологический способ образования экспрессивно-стилистических значений антропонимов (на материале русского, казахского и турецкого языков). Вестник КазНУ. Серия востоковедения. №2 (63). С. 106-109.
- Хуснутдинов Д.Х., Сагдиева Р.К., 2018. Словообразование татарских имён // Тюркская ономастика: от истоков до современности: материалы Международной научно-практической конференции / под ред. Г.Р. Галиуллиной. Казань: Изд-во Казан. ун-та. С. 267-271.
- Шаймердинова Н.Г., 2022б. Корневая морфема в древнетюркском языке. Turkic Studies Journal. 1 Vol.1 (4). P. 95-108.
- Шанский Н.М., 1968. Очерки по русскому словообразованию. Москва: Изд-во Московского университета. 312 с.

Shaimerdinova N.G., 2022a. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. *Turkic Studies Journal*. Vol. 4. No 3. P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

Reference

Gak V.G., 2003. *Predely semanticheskoy evolyutsii slov* [Limits of the semantic evolution of words]. *Russkiy yazyk segodnya* [Russian language today]. Pod red. L. P. Krysina. Moscow. Vyp. 2. P. 88-97. [in Russian].

DTS – *Drevnyeturkskiy slovar'*, 2016. [Ancient Turkic Dictionary]. Pod red. D.M. Nasilova, I.V. Kormushina i dr.; 2-ye izd., peresmotr. Astana: «Gylym» baspasy. 760 p. [in Russian].

Esipova A.V., 2011. *Tyurkskie slovoobrazovanie kak yazikovaya sistema* [Turkic word formation as a language system]. Novosibirsk: Izdatel'stvo SO RAN [Publishing House of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences]. 201 p. [in Russian].

Zhanuzakov T.D., 1976. *Osnovnye problemy onomastiki kazakhskogo yazyka* [The main problems of onomastics of the Kazakh language]: Avtoref. dis...dokt. filol. nauk. Alma-Ata. 129 p. [in Russian].

Zhanuzakov T.D., 1989. *Esiminiz kim?* [Your name?]. Almaty: Kazakhstan. 192 p. [in Kazakh].

Zhubanov H., 1966. *Issledovaniya po kazakhskomu yazyku*. [Studies in the Kazakh language]. Alma-Ata. 361 p. [in Russian].

Karaulov Yu.N., 2008. *Russkiy yazyk: Entsiklopediya*. [Russian language: Encyclopedia]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Kubryakova Ye.S., 1978. *Chasti rechi v onomasiologicheskom osveshchenii*. [Parts of speech in onomasiological coverage]. Moscow: Nauka. 115 p. [in Russian].

Makhmudov H.H., 1988. *Kratkiy ocherk grammatiki kazakhskogo yazyka*. [Brief essay on the grammar of the Kazakh language]. *Kazakhsko-russkiy slovar'*. [Kazakh-Russian Dictionary]. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii. P. 409-463. [in Russian].

Nikonov V.A., 1988. *Geografiya familiy*. [Family geography]. Moscow: Nauka. 192 p. [in Russian].

Nurmagambetov A., 1990. *Etimologiya nekotorykh prilagatel'nykh, obrazovannykh pri pomoshchi pokazatelya -day* [Etymology of some adjectives formed with the indicator -dai]. *Problemy etimologii tyurkskikh yazykov*. [Problems of the etymology of Turkic languages]. Alma-Ata: Gylym. P. 205-211. [in Russian].

Oralbay N., 2002. *Kazak tilinin sozzhasamy* [Word formation of the Kazakh language]. Almaty, 192 p. [in Kazakh].

Rakhimova A.R., 2013. *Affiksaly'nyy sposob obrazovaniya tyurkskikh leksem, kharakterizuyushchikh cheloveka*. [Affixal Method of Formation of Turkic Lexemes Describing a Person]. *Uchenyye zapiski Kazanskogo universiteta*. T. 155, kn. 5. Gumanitarnyye nauki. P. 152-165. [in Russian].

Rozental' D. E., Telenkova M. A., 1985. *Slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov*. [Dictionary-reference book of linguistic terms]. 3-ye izd., ispr. i dop. Moscow, 400 p. [in Russian].

Suragan A., Yergaliev K., 2022. *San negizdi etnografizmderdin semantikalyk ereksheligi*. [Semantic features of number-based ethnographisms]. *Yazyk i literatura: teoriya i praktika* [Language and literature: theory and practice]. №1. P. 8-18. [in Kazakh].

Sutzhanov S., 2022. *Alash zhane Akhmet* [Alash and Ahmet]. *Yazyk i literatura: teoriya i praktika* [Language and literature: theory and practice]. № 2. P. 85-88. [in Kazakh].

Temerbayeva A.M., 2013. *Morfologicheskiy sposob obrazovaniya ekspressivno-stilisticheskikh znacheniy antroponimov (na materiale russkogo, kazakhskogo i turetskogo yazykov)*. [Morphological

method of expressive and stylistic meanings of anthroponyms formation on the example of Russian, Kazakh and Turkish languages]. KazNU Bulletin. Oriental series. №2(63). P. 106-109. [in Russian].

Husnutdinov D.H., Sagdieva R.K., 2018. Slovoobrazovanie tatarskikh im'on [The Word-formation of the tatar Names]. Turkic onomastics: from the origins to the present time: Materials of International Research and Practice Conference. G.R. Galiullina (ed.). Kazan: Publishing House of the Kazan University. 334 p. [in Russian].

Shaimerdinova N., 2022b. Kornevaya morpheme v drevnetuyrkskom yazike [A root morpheme in the Old Turkic language]. Turkic Studies Journal. 1 Vol. 1 (4). P. 95-108. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-95-108> [in Russian].

Shanskiy N.M., 1968. Ocherki po russkomu slovoobrazovaniyu. [Essays on Russian word formation]. Moscow: Izd-vo Moskovskogo universiteta. 312 p. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., 2022a. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. Turkic Studies Journal. Vol. 4. No 3. P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>.

***З.Қ. Темірғазина**

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

Павлодар, Қазақстан Республикасы

(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

**Байланыс үшін автор: temirgazina_zifa@pspu.kz*

О.К. Андрющенко

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

Павлодар, Қазақстан Республикасы

(E-mail: olga_pav_pgpi@mail.ru)

Көне түркілік хан, бай, бек элементтерінің қазіргі қазақ антропонимдеріндегі десемантизациясы

Аннотация. Көне түркілік хан, бай, бек лексемалары ер адамдардың Әбілхан, Әділбек, Күмісбай және т.б. сияқты қазіргі қазақ композит-есімдерінің таралған компоненттері болып келеді. Көп ғасырлық эволюция кезінде қазақ қоғамында жоғары әлеуметтік, таптық және материалдық статусты білдіретін аталған көне түркі жалпы сөздері әртүрлі семантикалық өзгерістерге ұшырады. Бізді олардың семантикасындағы осы лексемалар ер адамдардың күрделі композит-есімдерінің компоненттері ретінде қызмет еткенде орын алатын үрдістер ерекше қызықтырады. Аталған сөздердегі семантикалық үрдістердің динамикасына әсер еткен маңызды факторға экстралингвистикалық фактор жатады: қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымының өзгеруі тап, лауазым мен шендердің жойылуына әкеліп соқты. Сөйтіп, өздерінің референттігі мен денотативтік мағынасының бір бөлігінен айырылып, көне түркі жалпы зат есімдері тарихи сөздерге айналды. Екінші, таза лингвистикалық факторға күрделі есімнің бірінші компонентінің семантикалық-грамматикалық сипаты жатады, ол да көне түркі элементтердің семантикасындағы үрдістерді едәуір айқындады. Былай айтқанда,

бірінші компоненті қандайда бір белгілі параметр бойынша адамның атауы болатын күрделі екі құрамды есімдерде семантикалық артықшылық болғандықтан («адам» семасының қайталануы), көне түркі элементтерінің қосымша десемантизациясы орын алады, мысалы: Жолдасхан, Досбай. Жануарлар атауларымен тіркескенде, аталған элементтер «адам», «нәресте», «ерлер жынысы» семаларын көкейтесті етеді, көбінесе номинативтік емес, сәйкестендірушілік қызмет атқарады да, уыспалы типті бірлікке – аффиксоидқа ауысады. Топонимдер сан есімдер мен сын есімдермен тіркескенде, көне түркі элементтері десемантизацияға ұшырайды, аффиксоидация үрдісін өтеді және қазіргі кезде ер адам есімінің белгісі ретінде орын алады. Аталған көне түркі элементтерінің десемантизациясы олардың қазақ тілінің актив сөздері қорында күрделі антропонимдердің құрамында жаңа, сәйкестендірушілік қызмет етіп, сақталуына ықпалын тигізді.

Кілт сөздері: көне түркі элементтері, хан, бек, бай, антропоним, композит, аффиксоид, десемантизация.

Z.K. Temirgazina

Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar,

Republic of Kazakhstan

(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

**Corresponding author: temirgazina_zifa@pspu.kz*

O.K. Andryushchenko

Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar,

Republic of Kazakhstan

(E-mail: olga_pav_pgpi@mail.ru)

Desemantization of the Old Turkic khan, baj, beg in the modern Kazakh anthroponyms

Abstract. The lexemes khan, bai, bek of Old Turkic origin are frequent components in modern Kazakh masculine name compounds such as Abilkhan, Adilbek, Kumisbay, etc. During centuries of development with the aforementioned Old Turkic common words denoting a person's high social, class and material status in Kazakh society, various semantic changes took place. Of particular interest to us are the processes that take place in their semantics when they function as part of the complex masculine name composites. The most important factor that has influenced the dynamics of semantic processes in these words is an extra-linguistic factor: a change in the socio-economic structure of Kazakh society that led to the loss of statuses, titles and ranks. As a result, the old Turkish nouns became historicisms, which lost their referential and thus also part of their denotative meaning. The second, purely linguistic factor was the semantic-grammatical nature of the first component of the compound name, which also significantly determined the processes in the semantics of the Old Turkic elements. Thus, in the complex two-part names with the first component – the name of a person according to a certain parameter – there is an additional desemanticisation of the Old Turkic elements due to the semantic redundancy (the repetition of the sem «person»), for example: Zholdaskhan, Dosbay. In combination with the animal names, these elements actualise the semes 'man', 'baby', 'male', having an identifying

rather than a nominative function and therefore becoming a unit of the transitional type affixoid. In combination with the toponyms, numerals and adjectives, the old Turkic elements are desemanticised, undergo the process of affixoidisation and now function as signs for the name of a male person. The desemanticisation of the listed Old Turkic elements contributed to their preservation in the active fundus of the Kazakh language in a new, identifying function as part of complex anthroponyms.

Keywords: ancient Turkic elements, khan, bek, bai, anthroponym, composite, affixoid, desemantisation.

Сведения об авторах:

Темірғазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, ул. Мира, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Андрющенко Ольга Константиновна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, ул. Мира, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Авторлар туралы мәлімет:

Темірғазина Зифа Қақбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Мир көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Андрющенко Ольга Константиновна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Мир көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Information about authors:

Temirgazina Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Mira street, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Andryushchenko Olga Konstantinovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Mira street, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР / LITERATURE AND FOLKLORE /
ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

On the genesis of the epos «Alpamys Batyr»

*B.S. Korganbekov^a, F.I. Gabidullina^b

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: bolat64@mail.ru), *Corresponding author: bolat64@mail.ru

^bKazan (Privolzhsky) Federal University, Tatarstan, Russian Federation
(E-mail: farida-vip@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Alpamys, V.M.
Zhirmunsky, N.
Ulagashev, Ochubai
Alekseev, heroic
epic, heroic tale,
narrator of the
epos, variants and
versions of the
epos, storytelling
schools, genre-stage
features.

IRSTI 17.09.91

DOI: [http://doi.org/
10.32523/2664-
5157-2023-1-145-
161](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-145-161)

Opinions about the origin and creation of the epos «Alpamys Batyr», as well as about the specifics of its distribution are not clear. Today, the views of A.K.Borovkov, H.T.Zaripov and V.M.Zhirmunsky on this issue are widely known.

It is known that V.M.Zhirmunsky's opinion has prevailed among scholars that the work appeared in the VI-VIII centuries, on the southern slopes of the Altai Mountains, and at the beginning of the XVI century stories about the exploits of Alpamys on the Baisyn land reached by the nomadic Uzbeks of Shaybani Khan, the epos originated in the south of Uzbekistan, and then spread among Uzbeks, Karakalpaks, and Kazakhs. This concept of the scientist did not develop immediately. In 1943, V.M.Zhirmunsky put forward the opinion that the epos «Alpamys» belongs to the Konyrats. Hence it can be understood that the reason for changing in the position of V.M.Zhirmunsky was the heroic saga «Alyp-Manash», recorded from the mouth of the Altai kaichi N.Ulagashev and published in 1941. Taking these and other data into account, we can be sure that both versions of the epos «Alpamys», in the form of a heroic saga and an epos, originated near the Syr Darya river about 1200 years ago.

Received 29 December 2022. Revised 11 January 2023. Accepted 21 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Korganbekov B.S., Gabidullina F.I. On the genesis of the epos «Alpamys Batyr» // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 145-161. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-145-161>

Introduction

One of the most popular epics among Turkic peoples is «Alpamys Batyr». In the Turkic language it is known as «Alpamysh», «Alpamysa», «Alyp Mamshyan» and «Alyp Manash». The song has been preserved mainly among Turkic peoples, including the Konyrat tribes. In addition to this fact, we can say about the Altai people. There is no the tribe of Konyrats in the Altai. «Alpamys» can be called a clan epos of Konyrats not only on the basis of this fact, but also because of the textual features of the work, the system of images, the main plot, plot-compositional line, and the linguistic references. Not only the origin of the song, but also the features of its wider circulation and the geography of its distribution closely linked to the historical fate of the Konyrat tribe. The genesis of the poem can be determined by looking at the Turkic versions of the song as a whole and analyzing them both historically and comparatively. The overall picture of the origin, creation and artistic transformation of «Alpamys» in accordance with different social environments can be seen in the national versions. Although it is obvious that Konyrat is a tribal epos, most researchers bypass this fact in relation to Alpamys.

Materials and research methods

Comparative, historical-comparative, descriptive, analytic, synthetic methods are used in the Alpamys Batyr epos genesis. The historical-typological method was dominant in the study of the Alpamys-Batyr epos genesis. The comparative method contributed to the definition of some chapters of the investigated work as a version of the Oghuz oral poem. Based on this method, it was revealed that historical consciousness prevails in epic works, as opposed to the mythical thinking that dominates in oral poems and folk songs about Alpamys. A comparative historical study made it possible to see the repeatability of the plots and poetic details in the national songs about Alpamys Batyr. The method of analysis was also fundamental in the study. The analytical method contributed to the expansion of ideas about the semantic and aesthetic side of the studied epos.

The degree of research

Valuable information about the genesis of the epos «Alpamys Batyr» is contained in the studies of A.K. Borovkov, H.T. Zarifov, V.M. Zhirmunsky, M. Gabdullin, T. Sydykov, R. Berdibai and A. Valitova. Some of them have become popular concepts among the scientific community. Most of the subsequent studies are guided by such concepts. In the discussion, we will analyse their main content and features, their correspondence to reality and some of their shortcomings.

Analysis

The genre and stage character of the world's nation folklore epic is diverse. Thus, scholar S.D. Mukhopleva, studying the Sakha epos, tells about the world peoples epos feature and refers to the second stage period of such epic examples as «David Sasunsky», Russian Byliny,

«Manas», «Alpamys», «Zhangar», as their main distinguishing feature is a «historicized» Heroic poem, in which people fight for independence and resist occupation» (Mukhopleva, 2000: 20).

In fact, the epics, which were born in the epochs when the state emerged or the ancient form was redesigned, are a clear sign of the people's historical vision. It is not difficult to guess that this feature is the main characteristic of the epos of all Turkic peoples. Considering the genesis of the epic model with a predominant historical character is a big deal for folkloristics.

As is known, the poem Alpamys Batyr («Alpamysh», «Alpamysa», etc.) occupies a significant place in the folklore of Turkic peoples. Although a great deal has been studied about its genesis, the question has not been fundamentally resolved. There was no discussion about the time and place where the epic appeared. For example, in volume I of «History of Kazakh literature» in Russian version it is said: «Someone says that «Alpamys» appeared in the XII-XIV centuries. According to others, the tribal epos of Konyrat, developed in the Desht-i-Kipchak region, was formed in the lower Syr Darya, along the Urals, before the formation of the Uzbek, Kazakh and Karakalpak peoples, and before becoming an epic legend of Konyrat. According to the third hypothesis, the ancient form of «Alpamys» appeared in the VI-VIII centuries, i.e. in the era of the Turkic Kaganate in the southern foothills of the Altai Mountains and spread in the early XVI century by nomadic Uzbeks of Shaybani-Khan. They brought the Baisyn land narration about the exploits of Alpamys. The epos «Alpamys Batyr» was formed in the south of Uzbekistan and was further disseminated among Uzbeks, Karakalpaks and Kazakhs. (The history... 1988: 249) The authors of the «Kazakh literature history» were guided by the original opinion of A.K. Borovkov (Borovkov, 1956: 7), the second opinion of T. Zarifov (Zarifov, 1956: 9), and V.M. Zhirmunsky (Zhirmunsky, 1956: 15).

The third hypothesis, formulated by V.M. Zhirmunsky prevails in science. An example is the scientific and practical conference, dedicated to the 1000th anniversary of the epos, held in 1999 in Astana, where the opinions of leading scientists that the poem should be studied on the basis of the «Altai version» were put forward. «Research on the version of Konyrat may lead to errors» (Kunanbai, 1999: 4). This opinion was expressed following the systematization of V.M. Zhirmunsky and affirming his main concept. V.M. Zhirmunsky, on the question of grouping the versions of the poem among the Turkic peoples, said: «At present, the following versions of the epic legends on Alpamysh are obvious. 1) Konyrat version (Uzbeks, Karakalpaks and Kazakhs; 2) Oghuz version («Bamsy Bairek» and modern fairy tales); 3) version that we conventionally called «Kypchak» (some heroic fairy tales of Bashkirs, Kazan Tatars and Kazakhs close to them); 4) Altai version («Alyp Manash»); 5) a group of works (the Khorezm-Turkmen battle story» by Yusuf and Hamra «and a Kyrgyz poem «Janysh and Bayysh»), which represents an independent reworking of the «Alpamysh epic» in later times «(Zhirmunsky, 1959: 27). The fact, that V. Zhirmunsky singled out national versions of the epic in such basic versions and showed the Altai «Alp Manash» as the oldest of them, found full or partial support of the most subsequent researchers.

However, there were scientists who demonstrated the doubtful aspects of V. Zhirmunsky's concept. For example, the famous folklorist R. Berdibaev rightly pointed out in the issue of genesis that Zhirmunsky allowed «some superficiality in reflecting the connection of the epic with the history of specific countries, in particular, that «evidence» in the language issue was not taken into account at all» (Berdibaev, 1982: 57). This concept of «Alpamys» genesis by

V. Zhirmunsky was not formed immediately. It was written based on a story by N. Ulagashev, who before and after publication in 1941 (Ulagashev, 1941: 79-126) had a different point of view. For example, in the preface to the Uzbek version of the epos published in 1943, he said: «The Alpamysh fairy tale is strikingly different from the later period of national division, in its origin it is similar to the genealogical epos of Konyrat. And what the Konyrats saw in historical information refers to the periods after the Mongol conquest» (Alpamysh, 1943: 8).

In this point of view, the logic was that the era of the epos should be the beginning of Mongol rule, i.e. the beginning of the 19th century. Even X. Zarifov, after full acquaintance with the Altai version, emphasized that «Alpamys» is a Konyrat epos that emerged between Kalmyks and Tatar tribes in Central Asia (XV-XVIII centuries) in such a general historical framework as the period after the Shaybani invasion (XVI century), when Konyrats moved to the Termez area and Lake Baisyn (Zhirmunsky, Zarifov, 1947: 72) The question whether this story reached Bashkiria and the Altai, the authors left open this time. Although they considered the differences in the versions of each nation, they did not indicate which nation had previously released the national versions of the epic about Alpamys» (Gabdullin, Sydykov, 1972: 63). Consequently, V. Zhirmunsky himself, who first showed a search for the origins of the epos in the Altai version, did not immediately come to this thought. It is also legal to be so. In the «Alyp Manash» there are few ancient symbols. Old motifs here become a characteristic feature not only of a separate work, but of the Altai epos as a whole.

First of all, the lack of common characteristics about Alyp Manash, based on the V. Zhirmunsky concept can be seen in the fact that there are many secondary similarities with the Konyrat version, especially with the Kazakh versions. For example, the miraculous birth of the hero, the absence of vulnerabilities, the failure of the enemy's country, the secret arrival in the country, the arrest of the main character in a dream, not to mention the enemy's attempt to kill him to get out of the abyss. There are also such details, as the fact that only his own tulpar has a chance, it lends his tail to his captive master, women prepare the hero's bride for her wedding and braid her hair, and the hidden hero responds to her in the form of Aitysh. In case if the «Alyp Manash» was a suffix of the ancient version of the VI-VIII centuries, as V. Zhirmunsky believed, would there still be such a small episode between versions of a similar one more than twelve centuries before this fairytale epic was written?

Of course not. This is evidenced by the national versions of «Nogai songs», which existed for only five centuries. Although «Poems of Nogai» is the result of an epoch in which historical consciousness dominated, it is unlikely that a work of an epoch that has not completely got rid of mythical consciousness will be able to withstand social changes of later times. Correctly realizing this, the scientist is looking for aspects in Alyp Manash that do not contradict his position. The scholar explains this intention by the fact that the Oghuz and Konyrat versions of the epos cannot be considered a direct source, as the N. Ulagashev version of the Alyp-Manash has recently undergone significant changes (Zhirmunsky, 1974: 72).

In fact, changes in N. Ulagashev's version of Alyp Manash, caused by the long course of historical development, are not obvious. The main sign of this situation may be the slight similarity of the version to the already mentioned Konyrat edition. The main difference between the version and the Konyrat edition is the introduction of images and motifs typical for the Altai folklore in general. The subsequent introduction of these poems is confirmed

by the fact that they appeared in the work with logical contradictions, i.e. they have not yet entered the system. Therefore, V. Zhirmunsky was right. This is testified by the opinion of the scholar: "The story of N. Ulagashev's version of the husband's return to his homeland is much shorter than the capture and release of the hero, and symbolizes the considerable haste of the narrative. (...) In the first part of the legend - the lack of heroic divinity can be considered such a novelty of the modern form of the Altai fairy tales. The traces of the first part have been preserved in the form of a clear contradiction in the second part of N. Ulagashev. On the one hand, the unloved and abandoned wife of heroine Kumizhek-Aru becomes the main character in the legend of her husband's return. (...) On the other hand, the «fatal companion» Alyp Manash, who, as is known from the Book of Wisdom, was born on the same day with him and was a soul for herself, turned out to be the daughter of Ak Khan. However, Alyp Manash, who had gone to the usual heroic deity, was immediately captured by Ak-Khan, and as soon as he was released, he ruthlessly killed his «comrade» and returned to his unloved wife as the main character in the second part (Zhirmunsky, 1959: 34-7.35). A.K. Borovkov draws attention to the fact that in other Altai epics there is no such thing as the traitor in «Alyp Manas» who married the wife of the hero (Borovkov, 1959: 84).

What is the conclusion? The irrational contradictions in N. Zhirmunsky's Alyp Manash show that this version is based on the Konyrat version. The fact is that when the main character was outside his country for a long time, the tyrant's motive to rule this country became widespread in the era of the state. Obviously, this situation is closely related to the historical and typical situation when a weakened state is conquered by another invading country. And it is quite natural that this tradition is alien to the folklore of the Altai people, who have not experienced either slavery or the developed feudal society that appeared in the first states. The absence of this motif in other Altai epics indicates that the Alp Manash was transferred from the folklore of related peoples.

This situation is connected with the irrationality of the actions of the characters of Alyp Manash by N. Zhirmunsky. In the version of the Konyrat epos, there is a trace of a logical crisis that arises from the inability of the new environment of other religious beliefs to accept polygamy. In the version of Konyrat, Alpamys married Gulbarshin and Karakozai, who saved him from captivity on enemy soil. In our opinion, having studied the Konyrat version and distributed it among themselves, the Altai psalmists decided not to give away the main character to marry two women, but to portray the hero as the daughter of Ak-khan, an analogue of Karakozai in «Alpamys». This led to the irrationality mentioned above. Therefore, the fact that this logical contradiction does not disappear, and the fact that the actions of the main character are inconsistent, shows that the epic has not been in a new environment for long.

One of the vivid proofs that the Alp Manash appeared on the basis of the Konyrat version is that the names of the characters in the version were changed long ago. According to V. Zhirmunsky «In addition to the published version of N. Ulagashev, there is a version written in early 1957 by S.S. Surazakov, Head of the Literary Department, and the Altai poet Ochubai Alexeyev (from the Kuman tribe), from the Research Institute of History, Language and Literature of the Mountainous Altai. According to this poet, which is more consistent with information from N. Ulagashev, this legend belongs to the Bochat (Teleut) tribe and was

brought to the Kumans a hundred years ago by a Bochat poet named Kobek (from the village of Ton-Askak). The legend was learned by Daimat, a poet from Kobek, and Alexeyev, who listened to Daimat from Kobek himself. According to Alexeyev, the source of N. Ulagashev's version is also this version. This explains the detailed similarity between the new version of the letter and the previous one. Some inaccuracies can be seen in the names of the characters. O. Alexeyev did not name his character Alp-Manash, but Alpamysh, and Daimat Kobek named his character Akpomysh (probably the next replacement). The hero's mother is Edje-Buddey, and her sister keeps an ancient epic name Karlagach (Karlygash) in the Konyrat version, her husband is Erke-Mendir, her daughter Ak-Khan is Altyn-Manjak, and the carrier is Ortobok elder" (Zhirmunsky, 1974: 212-213). It is not difficult to understand that N. Zhirmunsky's statement «another replacement» in parentheses makes no sense. Surprisingly, because of the similarity of the heroes' names, he tried his best to find the intersection of the plot «Alyp Manash» and the Kyrgyz epos «Manas» (Zhirmunsky, 1974: 79). It is unlikely that the scientist who mastered the epos of the Turkic peoples and the regularities of its development did not realize that it arose from the version of the Konyrat «Alyp Manash», or is there a political background to this question?

«There is sufficient evidence that the Alyp Manash is not the «first version». However, since this is not our main goal, we will limit ourselves to these facts and stop at the fact that the oldest version of the epos is the Oghuz version. Here we confirm the correct prediction of the famous epicologist R. Berdibay that the epos should have originated about one thousand two hundred years ago, along the Syr Darya River (Berdibay, 2000: 12). In our opinion, the legend originated among the Syr Darya Oghuzes when Islam first spreaded. This situation can be explained by the predominance of religious motives in national versions, with the exception of the Alyp Manash. It should be noted that the first version was created among the Oghuz, an ethnic group that formed the basis of the later Konyrat tribe. Abulghazi Bahadur's «Turkish Chronicles» shows that the Konyrats were separated from the Oghuz (Abulghazi, 1991: 40-41). There is a reason to believe that the epos began to become a work of the Konyrat tribe when it was formed among the Oghuz.

According to Kazakh chronicles, the Konyrats lived not far from Otrar until the conquest of Genghis Khan, and during the invasion, they moved to Zhideli Baisyn. It seems that the Konyrats that remained in the ancient settlement of the Oghuz tribes during Genghis Khan's invasion moved to the left bank of the Syr Darya, in its lower course. The Baisyn in Kazakh genealogy should be this region. According to H.T. Zarifov, the name Baisyn in modern Uzbekistan was born in connection with the subsequent migration of Konyrats to the region (Zarifov, 1959: 12-14).

The main secret is that Alpamys is the only genealogical epos among Turkic peoples and is closely connected with the historical fate of the Konyrat tribe. It is known that before the invasion of Genghis Khan the Turkic peoples had tribal states (Nayman, Uysin, Uigur, etc.). Historians and scholars point out, that Genghis Khan systematically mixed tribes in order to prevent the uprising of these conquered states and preserve the internal unity of the new founded empire (Zhandarbek, 2000: 144-145). In this case, it is only natural that many examples of tribal epics are forgotten or ceased to be the property of a particular tribe. The position of the Konyrat tribe was different at the time. This tribe was both Genghis Khan's

aunt and son-in-law. Thus, they were excluded from Genghis Khan's reforms and maintained their ethnic unity. Many secrets can be deduced from the words of B.H. Karmysheva, who studied the history of Turkic tribes in Central Asia: «The Konyrats stood out among other tribes for their special position - Genghis Khan and his brothers took their wives from them. According to reliable researchers' assumptions, the tribes of Kiyat from Genghis Khan and Konyrat from his mother had mutual match-making relations. It is known, that marriages between these two tribes existed even before Genghis Khan. According to Alisher Navoi, this traditional marriage continued even during the reign of Amir Temur. A. Navoi repeatedly stated that the khans deserved to choose their wives from the Kiyat and Konyrat daughters» (Karmysheva, 1976: 211-212). The ancestral epos of the Konyrat «Alpamys», which was able to preserve its tribal integrity, also lived like their ancestral creation.

One of the special proofs of the origin of the Syr Darya Oghuz epos is the preservation of historical artifacts in this region that testify to the content of the work. This place is Barshinkent. In the chapter of «The Turkish Chronicle» by Abulghazi Bahadur, published by A.N. Kononov «Strong Girls in Oghuz Land», the author tells the story of Mamysh Bek about Barshore Salor, heard by Turkmen gardeners, and links it with the history of Barshinkent (Kononov, 1958: 78). There is no doubt that one of the chapters of «The Book of Korkyt Ata» - «The Song of Bamsy Bairek» - was born exactly in this region and tells the story of the origin of «Alpamys Batyr». Considering that the Turkic peoples also alternate the sounds of «b» and «m», «sh» and «s», we see that «Mamysh» and «Bamsy», mentioned by Abulghazi, are names of the same root. Currently, Uzbeks say «Alpamysh» and Kazakhs and Karakalpaks say «Alpamys», but it is easy to see that this indicates linguistic differences that arose in the past, and not in more recent times.

However, this «Book of Korkyt Ata» can prove that the oldest version of this book is «Alpamysh», i.e. «Alpamysh Bams».

V.M. Zhirmunsky noted that myths about Beyrek (Bamsy) began to spread from the Oghuz days (Zhirmunsky, 1974: 162). However, it is still necessary to determine his opinion that this myth, which is widespread in Anatolia and Armenia, did not originate from the «Book of Korkyt Ata». One thing is clear: during Genghis Khan's invasion, the epos turned into a clan epos of Konyrats. The realm of the song's further spread corresponds to the historical places of the Konyrat tribe. In particular, such settlements are the lower reaches of the Syr Darya, Khorezm, Volga, Kashkadarya and Surkhandarya provinces of Uzbekistan, Karakalpakstan and others.

The Oghuz legend began to be told as its own epos among the Konyrats that remained in their historic homeland when they moved to other lands. Apparently, already at that time the Konyrats considered Bamsy Bairek to be their ancestor. The future fate of Alpamys was closely connected with the historical events of this tribe. Konyrats, which originally had good relations with Genghis Khan, took an active part in Khan's campaigns to the west.

The famous historian M. Tynyshpaev wrote on the basis of the Russian Nikon Chronicle that in the middle of the 15th century there were 30 thousand bells on the Crimean peninsula led by Mr. Haidar. They actively participated in the power struggle between one of the greatest events of that period - the Great Muhammad and the Younger Muhammad Khans (Tynyshpaev, 1925: 18). At least 40-50,000 soldiers came out of 30,000 houses, therefore, it was not hard to understand what kind of power they had become. In fact, the Konyrats led

by Mr. Haidar won on both sides of the Muhammad. Apparently, Mr. Haidar's twofold policy showed that he also had a taste for power.

By the end of the 15th century, 30,000 Konyrats inhabiting the Crimean peninsula had moved to the Volga region after the death of their leader, Mr. Haidar (Tynyshpaev, 1925: 18-19). However, it cannot be considered that the Konyrats sailed along the Syr Darya River together with Genghis Khan's army. There is no doubt that most of them remained in their historical places. A tribe that first moved to the Crimea and then the Volga region rode and fought. Thus, we can say, that the work «Alpamys» that they took with them was filled with new jokes in connection with various historical events of that time. In our view, the epos at that time included the story of Baisara, the father of the main character's wife, Gulbarshin, who moved to Kalmykia. The Konyrats lived on the banks of the Volga for almost a century and a half. The Karakalpak scientist K. Mambetov asserts that the migration of Karakalpaks from the Volga to the Turkestan delta took place after the Kalmyk invasion led by Kho Orluk, i.e. in 1596-1597 (Mambetov, 1995: 14-15). The scientist also noted that Karakalpaks at the time were called «Konyrat» and «Mangyt» (Mambetov, 1995: 68). If we pay attention to this information, as well as to A. Margulan's opinion that Uzbek and Cossack bells coexisted until the 30s of the 16th century (Margulan, 1985: 181), then to M. Tynyshpaev's opinion that this tribe joined the Kazakh people in the middle of the 18th century [Tynyshpaev, 1925: 56], therefore, they united. This is an ethnic group that was not fully integrated into previously divided nations (Kazakhs, Uzbeks, Karakalpaks, etc.). This was also a great reason to preserve Alpamys as a tribal epos.

All of the above means that the Konyrats moved from the Volga to Turkestan, as that was their ancient homeland. However, only a small part of them survived there, as archival documents from the 19th century testified that the ancestors of Konyrat (Tashkent, Tashly, Algazy, Ilgeri, Aksury, Tatysh) lived in the Crimea, as well as among the Nogay people in the lower reaches of the Volga. In the modern Nogay village of Ikon-Khalyk, there are four more genealogical Konyrats - «uzinaidar», «zhukaytar», «shadyr» and «kany». (Kereytov, 1993: 24). The Konyrats that remained in the Crimea and among the Nogay people not only fought against the Kalmykian army under the command of Kho Orluk in 1596, but were also supposed to live in peace. Of course, this peaceful life depended largely on the Kalmyks.

For example, as mentioned above, the lower reaches of the Volga, which included the tribe Konyrat, in 1716, were subordinated to the Kalmyk Khan Chabderzhap, and in 1724, they tried to get rid of the Kalmyk power, according to archival data (Nogays, 1998: 52-54). There is no doubt that this independence lasted more than a century. It is clear that such episodes as Sarybai's stay in the «giant» among the Kalmyks appeared at that very time.

A group of Konyrats, who survived the largest Volga raids in the Crimea, included many feats in the Alpamys epos. They witnessed not only the Kalmykian invasion led by Kho Orluk, but also the invasion of Ivan the Terrible (Ivan IV), who fully conquered the Volga in 1556. The genealogical continuation of the epos - the Uzbek epos «Yadgar» and the Kazakh song «Alatai and Zhapparkul» depict the enemy epos in Russian.

However, it was not the Konyrat of the Volga region that developed and brought these themes to perfection in a work, but brought them to the level of a heroic epic. The Konyrats on the bank of the Volga River preserved an ancient mythological or fairytale form of the epos.

This is evidenced by the versions of the Tatars and Bashkirs. We have already mentioned that V. Zhirmunsky conventionally called this version «Kypchak». In fact, the name «Kypchak» here comes not from the name of the tribe but from a linguistic term, that defines a linguistic group. It is impossible to fully agree with the scientist's statement in this version that «there is no mention of Konyrat» (Zhirmunsky, 1974: 168). Scholar A.A. Valitova disproves it. According to him, the Bashkir version written by A. Valitova. The Bashkir version written by A.N. Kireev tells about the city of Konyrat (Valitova, 1960: 209). Given the absence of materials proving that the epos lived in Tatarstan in ancient times, the opinion of A.A. Valitova that she moved there from Central Asia (Valitova, 1960: 201-202) is consistent with our hypothesis. The Konyrats left along the Syr Darya from the very beginning of their ancient historical homeland also preserved the ancient version. This is evidenced by the fairy tale «The Six Years Alpamys» written by A.A. Mukhammadov. Divaev through E. Akylbekov. Thus, the Kazakhs have two genre stages in the artistic development of the epos. One is a heroic story, the other is a heroic epic. According to V. Zhirmunsky, there is reason to believe that Alpamys' instructions in the form of a heroic epic were formed not in the Baisyn district of Uzbekistan (Zhirmunsky, 1959: 28), but in the delta of Turkestan. In the spring of 1723, the region was invaded by Dzhungar invaders. In connection with this situation, K. Mambetov said: «Kazakhs joined their brothers in the vast steppes, the Uzbeks. In the midst of a crisis, the Karakalpaks, remembering that they had an ancient settlement on the Aral Sea, moved to the lower reaches of the Syr Darya. But not everything shifted to the side. Some went up to the Syr Darya and moved to the lowlands of Tashkent, Andijan and Fergana. In addition, there were those who moved from Samarkand to Bukhara via Nurata and then to the Karshi desert and Surkhandarya mountains» (Mambetov, 1995: 16).

However, the above data shows that the ethnic groups which the scientist calls «Uzbeks», «Kazakhs» and «Karakalpaks» are Konyrats. The Konyrats must have divided into these peoples immediately after that event. In our opinion, the former ethnonym «Karakalpak» was used to designate a group of Konyrats in the Volga region, not the current people of the same name. As M. Tynyshbaev noted, those people did not go to the Crimea and stopped on the left bank of the Syr Darya, in the lower reaches of the Syr Darya (Tynyshpaev, 1925: 19).

In any case, there is enough evidence that the heroic epic, as V. Zhirmunsky pointed out, came from Turkestan Oblast, not from nomadic Uzbeks who went to the Baisyn fortress with the Shaybani army. This can be seen in the content of the epos. The fate of the Konyrats in the hands of the enemy in Turkestan Oblast also led to the finale of the episode about Baisar and his daughter Barshin, which was included in the poem in connection with the events on the Volga. This section is filled with new details influenced by new historical events. Speaking about this section in the Uzbek version, R. Berdibay says: «(...) Baisary goes to the Shilbyr desert in Turkestan district of South Kazakhstan region, not to Dzungaria, which is far from Zhideli-Baisyn. XVIII century, at first, the entire southern part of Kazakhstan, including Turkestan, remained under the control of the Oirat invaders» (Berdibay, 2000: 38). This assumes that the heroic epic was formed and spread in Turkestan region. Of course, it is possible that the Konyrats who moved with the Shaybani army to the Baisyn fortress also took the epic model with them. But they seemed to spread a fairy tale, not a heroic song. It is hard to believe that almost all the Shayban Uzbeks are Konyrats. The next wave of Konyrats

among Uzbeks should be numerically dominant. In the Uzbeks, versions of fairy tales and heroic verses do not seem as independent as in the Kazakhs, and they seem to merge with each other. This is evidenced by the fact that in the version of Fazil Yuldashev, Barshin is depicted as a giant girl, as in the ancient Oghuz version.

There are indirect evidences that part of the Konyrats, escaping from the onslaught of the Kalmyks along the Volga, went to the foothills of the Altai and on this basis formed the Altai version of the epos. One of them is the popularity of stories about Edige, Shora Batyr and Toktamys, who sang at the Konyrats of the South Kazakhstan region in the Altai Territory (Potapov, 1949: 125). It is also clear that the image of Ak Koben, who came to the aid of the main character in «Alyp Manas» and returned for no reason, was based on the image of his friend Karabay, who tried to save an ancient hero, such as «Six-year-old Alpamys», compiled by A. Divaev. «Six-year-old Alpamys» explains why Karabay could not save the main character. Here Alpamys refuses to get out of prison, saying that «then he would give me tribute». Taking into account L.P. Potapov's conclusion «The Modern Altai people cannot be considered a direct descendant of the ancient Altai Turks» (Potapov, 1949: 124), we see once again that the Alyp-Manash is not the oldest version. To sum up, the earliest version of the «Alpamys» appeared at the Oghuzs of the Syr Darya. However, the chapter «Bamsy Bairek» in «The book of Korkyt Ata» gives a lot of information about the source of the epos, but it is not the same. Although «Bamsy Bairek» originated from an oral tradition, it was developed by social conditions among semi-neighbouring Oghuz tribes. Professor Sh. Ibrayev traced that process in his work through a system of linguistic and artistic means (Ibrayev, 1997). This epos soon became a kind of epic for the Konyrat tribes, and its dissemination was closely linked to the historical settlements of this tribe. The Syr Darya has a special place in the genesis of the epos among historical monuments. Here both the original heroic story of Alpamys and the later heroic epic were formed. Referring to the concept of E.M. Meletinsky and V. Zhirmunsky, he said: «However, the view that the story originated in Central Asia and then spread to Asia Minor, the Volga and Altai» (History of world, 1985: 585). «in Central Asia». The most important of them are the Oghuzs, «in Central Asia». As L.P. Potapov Ulagashev's «Alyp Manash», pointed out that it was possible during the reign of the Dzhuchi ulus (XII-XIV), which dominated the Altai, that the Kipchak-speaking Turks were replaced by Konyrats in recent years (Potapov, 1949: 131). It was redesigned in a new environment, taking into account the peculiarities of archaic consciousness and supplemented with mythical images and sarcasm. In this way, different versions of the epos changed the genre structure. And the versions that were classified from each other not only developed in a closed way, but also reunited over a certain period of time and in a certain place, and experienced the phenomenon of infection. The myths about the giant emerged during the exchange of social consciousness, i.e. during the transition from mythical thinking to historical thinking, and at the beginning of the penetration of Islam among the Turks. That is why it has many religious motifs and historical character.

Of course, within the framework of one article it is impossible to completely refute the ideas established in science. However, the identification of the main causes of contradictions between concepts is one of the most important directions in science. The conclusions we have presented also follow from this goal. However, the detailed similarities between the «Alip-

Manash» and the Kungrad version could be seen as a result of mutual correspondence, and the logical contradictions in its plot as a result of contamination. Nevertheless, this conclusion is not supported by data indicating that «Lip-Manash» lived for a long time in the epic tradition of the Altaians. There is no data that this saga was performed by the Altai storytellers, except the versions by N. Ulagashev and O. Alekseev.

The conclusions presented by us did not arise from an empty place. Firstly, the evidentiary factual base is not small, and secondly, the thoughts corresponding to our proposal can be found in V.M. Zhirmunsky's works. We have also cited the important opinions of A.K. Borovkov, E.M. Meletinskii, L.N. Potapov, A.A. Valitova, M. Gabdullin and T. Sydykov, R. Berdibay, which coincide with our conclusions. Data relating to the history of Kungrad family in the works of such famous scholars as B.H. Karmysheva, A. Margulan, M. Tynyshpayev have many aspects that confirm our conclusions.

According to V. Zhirmunsky, a heroic tale version of «Alpamys Batyr» appeared in the South of the Altai mountains in the VI-VIII centuries. The reason for this position was the fact, that N. Ulagashev presented the Altai-Manash heroic fairy tale not in the VI-VIII centuries, but in the period when part of the Konyrats escaped under the pressure of the Kalmyks along the Volga River, at the foot of the Altai mountains. Therefore, on the basis of cultural exchanges, only in the XVIII century the appearance of the Altaic version of the epos was shown and can be confirmed by both the evidence and the historical data. Moreover, it was also noted that V. Zhirmunsky's concept of Alpamys in the form of the heroic epic was formed in the South of modern Uzbekistan and later it was spread to other Turkic peoples. Many facts of the epos show that the version in the form of a heroic epic was formed near the city of Turkestan. There were amendments and additions to A.K. Borokbov's view that the epos was formed in the place of Deshti-Kypshak and to H.T. Zarifov's review that the epos was formed in the Zhaiyk. It is undoubted, that «Alpamys Batyr» is widely mentioned in those parts, but there is no reason to say that it was developed in those regions. Since the facts testifying in favor of this point of view are characteristic of refutation. However, it is quite logically reliable, empirically configured, convinced that the epos was formed on the Syr Darya, among the Oghuz tribes that later became a generic epos of Konyrats, and distribution of epos was closely associated with the historical migration of this kind.

Results

– It is assumed that the version of «Almamys Batyr» in the form of a heroic fairy tale appeared in the IX-X centuries among Oghuz tribes, and the heroic poem appeared in the XV century in the vicinity of Turkestan, as well as in the Syr Darya.

– The Altai version of «Alyp Manash» was supplemented by Konyrats that moved from the Volga to the Altai and ancient myths typical of the epic traditions of the Altai people in the 18th century. Even the narrator N. Ulagashev consciously edited the version of the Konyrats to the Altai version.

– The chapter of «Bamsy Bairek» in «The book of Korkyt Ata» should be regarded as a variant of an oral Oghuz poem developed by the settled Oghuz.

– The main reason why «Alpamys Batyr» was retained as a clan epos is that Genghis Khan gave the Konyrat tribe a special status.

- The poem appeared in the early Islam distribution among the Oghuz.
- These conclusions were developed as a new proposal regarding the genesis of the epos and it cannot completely separate itself from already established concepts. There are still weaknesses that need to be proven with sufficient factual evidence.

Conclusion

We have made an effort to determine the origin of «Alpamys Batyr» by comparing national versions of «Alpamys Batyr» epos. There are various scholarly disagreements about the formation of the epos. This was due to the fact that scholars of each nation were addressing the interests of their own nations and the internationalist goal of Soviet policy, i.e. scholars from outside tried to distance themselves from the history of the nations in line with Soviet ideology. It is obvious that after the version of N. Ulugashev's poem, created by artificial and purposeful corrections, was published in 1941, V.M. Zhirmunsky turned the idea of the Konyrat origin of the epos and tried to prove that the origins of the epos were Altaic, although it did not make the reader trust. However, we have not been able to determine the exact cause of the problem, because it is different from the research question we are considering in the paper.

The Alpamys Batyr epos was born in the Syr Darya, region among Oghuz tribes when the Oghuz people began to savor Islam. Therefore, in the earlier versions of the epos as well as the later versions, there are many religious figures. And in the epos versions, the influence of historical consciousness is more prevalent than mythical thinking. Overall, it is best to consider «Alpamys Batyr» as a tribal epic of Konyrat tribal epic poem.

Reference

- Алпамыш, 1943. Тошкент. 126 б.
- Әбілғазы, 1991. Түрік шежіресі. Алматы. 208 б.
- Бердибай Р., 2000. Эпос «Алпамыс батыр» и его связь с этнической историей казахского народа // Вестник Министерства образования и науки НАН РК. №1. С. 37-41.
- Бердибай Р., 2000. Ұлыстың ұлы эпосы («Алпамыс») // «Шымкент келбеті» газеті. № 1 (491). 1 қаңтар. Б. 12.
- Бердибаев Р., 1982. Қазақ эпосы. Алматы. 232 б.
- Боровков А.К., 1956. Героическая поэма об Алпамыше // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». Ташкент. Издательство АН Уз ССР. С 5-7.
- Боровков А.К., 1959. Героическая поэма об Алпамыше // Об эпосе «Алпамыш». Ташкент: АН Уз ССР. С. 61-87.
- Валитова А.А., 1960. Татарская версия эпоса «Алпамыш» // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. Москва: Издательство Восточной литературы. С. 173-209.
- Габдуллин М., Сыдықов Т., 1972. Қазақ халқының батырлық жыры. Алматы. 339 б.
- Жандарбек З., 2000. Түркістан тарихы // Түркістан тарихы мен мәдениеті. Түркістан. Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ баспасы. Б. 126-133.
- Жирмунский В.М., 1956. Вопросы генезиса и истории эпоса Алпамыс // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». Ташкент. Издательство АН Уз ССР. С. 15-16.

- Жирмунский В.М., 1959. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше // Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». Ташкент. АН Уз ССР. С. 26-61.
- Жирмунский В.М., 1974. Тюркский героический эпос. Ленинград. 728 с.
- Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т., 1947. Узбекский народный героический эпос. Москва. 520 с.
- Зарифов Х.Т., 1956. Основные мотивы эпоса «Алпамыш» // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». Ташкент. Издательство АН Уз ССР. С. 9-14.
- Зарифов Х.Т., 1959. Основные мотивы эпоса «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». Ташкент: АН Уз ССР. С. 6-26.
- Ибраев Ш., 1997. Поэтика огузского героического эпоса. Алматы. 128 с.
- История всемирной литературы. Т. III., 1985. Москва: Наука. 816 с.
- История казахской литературы в 3-х томах. Т.1., 1988. Алма-Ата. Наука. 452 с.
- Кармышева Б.Х., 1976. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана (По этнографическим данным). Москва. 324 с.
- Кононов А.Н., 1958. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Газы хана хивинского. Москва. 284 с.
- Керейтов Р.Х., 1993. Ногайская Орда и вопросы ее этнического состава // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала. Терекли-Мектеб. С. 22-28.
- Құнанбай Ә., 1999. «Алпамыс» - бүкіл түркі халықтарына ортақ қазына // «Егемен Қазақстан» газеті . № 175 (22261). 16 желтоқсан. 4 б.
- Марғұлан Ә., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы. 368 б.
- Мәмбетов К., 1995. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. Нокис. 228 б.
- Мухоплева С.Д., 2000. Якутский эпос – олонхо (традиции изучения) // Наука и образования. №2. С. 19-22.
- Ногайцы Дагестана и Северного Кавказа (Документы XVII-XVIII вв.). 1998. Махачкала: ЗАО «Дагпресс». 122 с.
- Потапов Л.П., 1949. Героический эпос алтайцев // Советская этнография. №1. С. 117-132.
- Тынышпаев М., 1925. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент. 64 с.
- Улагашев Н., 1941. Алтай-Бучай. Ойратский народный эпос. Новосибирск. 404 с.

Reference

- Alpamysh, 1943. Toshkent. 126 p. [in Uzbek].
- Abilgazy, 1991. Turik shexhiresi [The pedigree of the Turkmens]. Almaty. 208 p. [in Kazakh].
- Berdibay R., 2000. Epos «Alpamys batyr» i ego svyaz's etnicheskoj istoriej kazahskogo naroda [Epic «Alpamys Batyr» and its connection with the ethnic history of the Kazakh people]. Vestnik Ministerstva obrozovaniya i nauki NAN RK [Bulletin of the Ministry of education and science of NAS RK]. 1. P. 37-41. [in Russian].
- Berdibay R., 2000. Ulystyń uly eposy («Alpamys») [The great epic of the country («Alpamys»)]. Newspaper «Shymkent kelbeti». № 1 (491). 1 january. Shymkent. P. 12. [in Kazakh].
- Berdibay R., 1982. Qazaq eposy [Kazakh epics]. Almaty. 232 p. [in Kazakh].
- Borovkov A.K., 1956. Geroicheskaya poema ob Alpamyshe [Heroic poem about Alpamysh], Tezisy dokladov i soobshchenij regional'nogo soveshchaniya po eposu «Alpamysh» [Theses, reports and messages of the regional meeting on the epic «Alpamysh»]. (Publishing house of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent. P. 5-7). [in Russian].

Borovkov A.K., 1959. Geroicheskaya poema ob Alpamysh [Heroic poem about Alpamysh], Ob epose «Alpamysh» [About the epic Alpamysh]. (Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent. P. 61-87). [in Russian].

Valitova A.A., 1960. Tatarskaya versiya eposa «Alpamysh» [Tatar version of the epic «Alpamysh»]. Tyurko-mongol'skoe yazykoznanie i fol'kloristika [Turkish-Mongolian linguistics and folklore]. (Eastern Literature Publishing House, Moscow. P. 173-209). [in Russian].

Gabdullin M.T., Sydykov T., 1972. Qazaq halqynyn batyrlyq zhyry [Heroic epics of the Kazakh people]. Almaty. 339 p. [in Kazakh].

Zhandarbek Z., 2000. Túrkistan tarihy [History of Turkestan]. Túrkistan tarihy men mádenieti [History and culture of Turkestan]. (At K.A. Yasawi. KSTU publishing house. Turkestan. P. 126-133). [in Kazakh].

Zhirmunsky V.M., 1956. Voprosy genezisa i istorii eposa Alpamys [Questions of the genesis and history of the epic Alpamys]. Tezisy dokladov i soobshchenij regional'nogo soveshchaniya po eposu «Alpamysh» [Theses, reports and messages of the regional meeting on the epic «Alpamysh»]. (Publishing house of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent. P. 15-16). [in Russian].

Zhirmunsky V.M., 1959. Voprosy genezisa i istorii epicheskogo skazaniya ob Alpamysh [Questions of Genesis and history of the epic tale of Alpamysh]. Ob epose «Alpamysh». Materialy po obsuzhdeniyu eposa «Alpamysh» [About the epic «Alpamysh». Materials to discuss the epic «Alpamysh»]. (Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent. P. 26-61). [in Russian].

Zhirmunsky V.M., 1974. Turkskiy geroicheskiy epos [Turkish heroic epic]. Leningrad. 728 p. [in Russian].

Zhirmunsky V. M., Zarifov H. T., 1947. Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos [Uzbek national heroic epic]. Moscow. 520 p. [in Russian].

Zarifov H.T., 1956. Osnovnye motivy eposa [«Alpamysh» About the main motives of the epic «Alpamysh»]. Tezisy dokladov i soobshchenij regional'nogo soveshchaniya po eposu «Alpamysh» [Theses, reports and messages of the regional meeting on the epic «Alpamysh»]. (Publishing house of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent. P. 9-14). [in Russian].

Zarifov H.T., 1959. Osnovnye motivy eposa «Alpamysh» [Main motives of the epos «Alpamysh»]. Ob epose «Alpamysh» [About the epic Alpamysh]. (Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Tashkent. P. 6-26). [in Russian].

Ibraev Sh., 1997. Poetika oguzskogo geroicheskogo eposa [Poetics Oghuz heroic epic]. Almaty. 128 p. [in Russian].

Istoriya vseмирnoj literatury. T. III. [History of world literature. V. III]. 1985. (Moscow: Nauka. 816 p.). [in Russian].

Istoriya kazahskoj literatury v 3-h tomah. [The history of Kazakh literature in 3 volumes], 1988. (Alma-Ata: Nauka. 452 p). [in Russian].

Karmysheva B.H., 1976. Ocherki etnicheskoy istorii YUzhnyh rajonov Tadzhikistana i Uzbekistana (Po etnograficheskim dannym) [Essays on the ethnic history of the Southern regions of Tajikistan and Uzbekistan (according to ethnographic data)]. Moscow. 324 p. [in Russian].

Kononov A.N., 1958. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazy hana hivinskogo [The pedigree of the Turkmens. The work of Abu-l-Gaza Khan of Khiva]. Moscow. 284 p. [in Russian].

Kereytov R.H., 1993. Nogajskaya Orda i voprosy ee etnicheskogo sostava [Nogai Horde and issues of its ethnic composition]. Istoriko- geograficheskie aspekty razvitie Nogajskoj Ordy [Historical and

geographical aspects of the development of the Nogai Horde]. Makhachkala: Terekli School. P. 22-28. [in Russian].

Kunanbai A., 1999. «Alpamys» - búkil túrki halyqtaryna orta qazyna [«Alpamys» is a treasure for all Turkic peoples]. Newspaper «Egemen Kazakhstan». № 175 (22261). 16 december. Astana. P. 4. [in Kazakh].

Margulan A., 1985. Ezhelgi zhyr, anyzdar [Ancient predators, legends]. Almaty. 368 p. [in Kazakh].

Mambetov K., 1995. Qaraqalpaqlardyn etnografyalyq tarijhy [Ethnographic history of Karakalpaks]. Nokis. 228 p. [in Kazakh].

Muhopleva S.D., 2000. Yakutskij epos – olonho (tradicii izucheniya) [Yakut epic – olonkho (traditions of study)], Nauka i obrazovaniya [Science and Education], 2, P. 19-22. [in Russian].

Nogajcy Dagestana i Severnogo Kavkaza (Dokumenty XVII-XVIII v.v.). [Nogais of Dagestan and the North Caucasus (the Documents of the XVII-the XVIII-the century), 1998. Makhachkala: ZAO «Dagpress». 122 p. [in Russian].

Potapov L.N., 1949. Geroicheskiy epos altajcev [The heroic epic of the Altai people], Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography], 1. P. 117-132. [in Russian].

Tynyshpayev M., 1925. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda [Materials to the history of the Kyrgyz-Cossack people]. Tashkent. 64 p. [in Russian].

Ulagashev N., 1941. Altaj-Buchaj. Ojratskiy narodnyj epos [Altai-Buchay. Oirat folk epic]. Edited by A. Koptelov. Novosibirsk. 404 p. [in Russian].

***Б.С.Қорғанбеков**

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: bolat64@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: bolat64@mail.ru*

Ф.И.Габдуллина

*Қазан (Еділ бойы) федералды университеті, Татарстан, Ресей Федерациясы
(E-mail: farida-vip@mail.ru)*

«Алпамыс батыр» эпосының генезисі жайында

Аннотация. «Алпамыс батыр» эпосының пайда болуы мен қалыптасуы, таралу ерекшеліктері жөніндегі пікірлер біркелкі емес. Бұл туралы айтқан А.К.Боровковтың, Х.Т.Зариповтың және В.М.Жирмунскийдің көзқарастары кеңінен танымал. Осының ішінде жырды VI-VIII ғасырларда, Алтай тауларының оңтүстік бөктерлерінде пайда болып, XVI ғасырдың бас жағында Шайбани ханның көшпелі өзбектері Алпамыстың ерліктері жайлы баяндауларды Байсын бектігіне алып келіп, жыр Өзбекстанның оңтүстігінде қалыптасып, одан әрі өзбектер, қарақалпақтар, қазақтар арасында тарала бастады деп есептейтін В.М.Жирмунский пікірінің ғылымда үстемдік алғаны мәлім. В.М.Жирмунскийдің бұл концепциясы бірден қалыптасқан жоқ. Ол 1943 жылы «Алпамыстың» қоңырат эпосы екендігін айтқан болатын. Бұдан біз В.М.Жирмунский ұстанымының өзгеруіне қайчи (алтай жыршысы) Н.Улагашевтің айтуынан жазылып алынып, 1941 жылы жарық көрген «Алып-Манаш» батырлық ертегісінің себеп болғанын аңғарамыз. Жирмунский жырдың

шығу төркінін «Алып-Манаштан» іздеу керегін айтқанымен, мұндағы қоңырат версиясымен, әсіресе, қазақ нұсқаларымен ұсақ-түйек ұқсастықтардың себептерін көрсетпеген. Егер «Алып-Манаш» ғалымның көрсеткеніндей, VI-VIII ғасырларда пайда болған болса, кейінгі он екі ғасыр ішінде версиялар арасындағы мұндай ұсақ-түйек ұқсастықтардың сақталуы мүмкін болмас еді. Керісінше, Улагашев жырлаған алтай нұсқасының қоңырат версиясының негізінде пайда болғанын меззейтін нышандар көп-ақ. Осыларды және басқа да деректерді ескере отырып, «Алпамыс» эпосының батырлық ертегі және қаһармандық эпос түріндегі екі нұсқасының да 1200 жылдай уақыт бұрын Сырдария өзені бойында пайда болғанына көз жеткіземіз.

Кілт сөздер: Алпамыс, Жирмунский, Улагашев, Очубай Алексеев, қаһармандық эпос, батырлық ертегі, эпос айтушысы, эпос варианттары мен версиялары, жыршылық мектептер, жанрлық-стадиялық ерекшелік.

***Б.С.Корганбеков**

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: bolat64@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: bolat64@mail.ru*

Ф.И.Габдуллина

*Казанский (Приволжский) федеральный университет, Татарстан, Российская Федерация
(E-mail: farida-vip@mail.ru)*

О генезисе эпоса «Алпамыс батыр»

Аннотация. Происхождение, формирование и распространение эпоса «Алпамыс батыр» всегда было дискуссионным в научном мире. В настоящее время широко известны взгляды А. К. Боровкова, Х. Т. Зарипова и В. М. Жирмунского, среди которых доминирующими являются идеи М. Жирмунского, который считал, что эпос был создан в VI-VIII веках на южных склонах Алтайских гор. В начале XVI в. рассказы о подвигах Алпамыса на Байсынской земле дошли до кочевых узбеков Шайбани-хана, эпос сформировался на юге Узбекистана, а затем распространился среди узбеков, каракалпаков, казахов. Данная концепция ученого сложилась не сразу. В 1943 году он выдвинул предположение, что эпос «Алпамыс» принадлежит конуратам. Причиной изменения взглядов В.М. Жирмунского стала алтайская версия эпоса «Алып-Манаш», записанная с уст алтайского кайчи Н. Улагашева и изданная в 1941 году. Если бы алтайская версия эпоса появилась в VI-VIII веках, то, по мнению В.М. Жирмунского, сохранить столь незначительное сходство между версиями в течение следующих двенадцати веков не удалось бы. Наоборот, есть основания утверждать, что алтайский вариант, воспетый Улагашевым, восходит к конуратам. Принимая во внимание эти и другие предположения, авторы статьи выдвигают версию, что оба варианта эпоса «Алпамыс», в виде героической сказки и эпоса, возникли около 1200 лет назад в бассейне реки Сырдария.

Ключевые слова: Алпамыс, Жирмунский, Улагашев, Очубай Алексеев, героический эпос, богатырская сказка, варианты и версии эпоса, сказительские школы, стадияльно-жанровые особенности.

Information about authors:

Korganbekov Bolat Saginbekuli, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-9190-4456

Gabidullina Farida Imamutdinovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Lecturer of the Yelabuzhsky Institute, Kazan (Privolzhsky) Federal University, 89 Kazanskaya str., Yelabuga, Tatarstan, Russian Federation.

ORCID 0000-0003-3515-5830

Авторлар туралы мәлімет:

Қорғанбеков Болат Сағынбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-9190-4456

Габидуллина Фарида Имамутдиновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Елабуга институтының оқытушысы, Қазан (Еділ бойы) федералды университеті, Казанская, 89, Елабуга, Татарстан, Ресей Федерациясы.

ORCID 0000-0003-3515-5830

Информация об авторах:

Корганбеков Болат Сағынбекулы, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-9190-4456

Габидуллина Фарида Имамутдиновна, кандидат филологических наук, доцент, преподаватель Елабужского института, Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казанская, 89, Елабуга, Татарстан, Российская Федерация.

ORCID 0000-0003-3515-5830

СЫН-ПІКІРЛЕР/ REWIEWS/ РЕЦЕНЗИИ

Essays on modern Tuvan culture

(St. Petersburg: Nestor-Istoriya, 2021), 192 pp., with 4 pp.

summary in English ISBN 978-5-4469-2013-6

***M.B. Amalbekova^a, B.E. Shagimereyeva^b**

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: maraluspen@mail.ru), *Corresponding author: maraluspen@mail.ru

^bM. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan
(E-mail: t_2004@mail.ru)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-162-169>

Received 01 February 2023. Revised 05 February 2023. Accepted 02 March 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Amalbekova M.B., Shagimereyeva B.E. Essays on modern Tuvan culture // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 162-169. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-162-169>

“*Essays on Modern Tuvan Culture*” by Ch.K. Lamazhaa, Doctor of Philosophy, Head of the Laboratory of Ethnology and Linguoculturology of Tuva State University (Kyzyl city), Editor-in-Chief of the journal “New Studies of Tuva” (Moscow) provides the analysis of modern Tuvan culture as a kind of symbiosis, representing mutual influence and coexistence of “relics of centuries-old history, transformational consequences of the twentieth century with the Soviet heritage, as well as the ethnic explanations of the late twentieth century revivalist pathos and trends of globalisation and westernisation (Lamazhaa, 2021: 4-5).

The book contains an introduction, 9 essays, conclusion, bibliography and summary in English. The most important material on the socio-cultural life of the modern Tuva is presented in the essays, which together solve two main tasks: 1) the author’s understanding of modern social and cultural processes of Tuvan society in a historical context; 2) the author’s reflections on the trends in the development of Tuvan studies.

Ch.K. Lamazhaa’s perspective on these two issues is worth considering, because of her personal involvement with at least two cultural models of the world (Tuvan and Russian). The inside and outside perspectives on the object and subject of the research undoubtedly led to the widening of the research horizon. The author analyzes the issues of interest with a more stereoscopic view than a foreign researcher (outsider) living outside Tuva or a Tuvan researcher living in his own republic (insider) would. This heuristic position enabled the author to create a picture of modern Tuvan culture that is relevant to today’s reality.

By conducting records of Tuvan people’s current lives, Ch.K. Lamazhaa began to analyze the categories of time and space in the first *The Day Behind Tomorrow* essay, illustrating her argument with vivid examples. The researcher develops the concept of *tyva ye* (тыва ye) - Tuva time, one of the varieties of the so-called “steppe time” inherent in the cultures of the nomads of Central Asia (Lamazhaa, 2021: 10), “which surprises, even irritates visitors to Tuva, including scholars, the representatives of other cultures” (Lamazhaa, 2021: 23). In turn, Tuva’s predominantly Western European guests are perplexed and uncomfortable by *tyva ye*, while the locals themselves «see the visitors as strangers in a hurry» (Lamazhaa, 2021: 9). Although there are a number of works describing features of nomadic spatio-temporal perception (M.I. Maiskyi, N.L. Zhukovskaya, T.G. Bortnikova, A.N. Kononov, L.P. Potapov, V.V. Tsybul’skiy, etc.), *tyva ye* today remains an integral part of Tuvan culture, as is evident from the analysis. Ch.K. Lamazhaa considers *tyva ye* in the context of labor activity and economic culture of the republic and suggests the idea of unanimity of time concept in the Tuvan language and its ethnicity. Hence, the author provides detailed arguments on the chronology (12-year cycle) which determines the exact astronomical age. Based on the research of other researchers, in particular, the work of V.Yu. Suzukei, the author discusses how Tuvans relate time and space in their consciousness to the movement of the Sun and the planets of the Solar System (Lamazhaa, 2021: 12-17). The logic of a Tuvan’s understanding of the past and future is reflected in the Tuvan language, where the names of days in the past tense can be translated as *days ahead*. As the events of the future ‘approach’ a person from behind, he does not know what will happen (Lamazhaa, 2021: 19).

Modern Tuvans are the descendants of hunters and gatherers, who still maintain the nomadic way of life in household, but they are creative people (Lamazhaa, 2021: 23) who do not welcome routine work limited by time setting. And as soon as the Tuvan time is considered as a characteristic of culture (Lamazhaa, 2021: 23), it should not be regarded as a

barrier to the future. Tuvan time as a unique feature is not outdated in the culture and cannot be replaced by a common understanding of time as a value or an abstract chronometer which we, the people of the XXI century, must fit. It will last as long as culture and its language exist (Lamazhaa, 2021: 162). This fact requires foreign visitors to adapt to tuva ye, while Tuvans travel outside the republic to adjust to the “temporary” traditions of foreign societies.

The second essay, entitled “*A new space for old connections: get on and offline and get together on phones*”, is devoted to the analysis of the issue of interaction and the mutual influence of archaic traditions and modern reactions of Tuvans transmitted by information communications. This issue is covered by Ch.K. Lamazhaa through the analysis of modern communication technologies that have changed people’s lives and become “conductors of archaization, the process of returning to archaic social and cultural connections and meanings” (Lamazhaa, 2021: 25). Based on the data of the 205 respondent-survey carried out in January 2021, the researcher has scrutinized the features of the family relations of Tuvans. By studying the impact of social networks and instant messengers on people, the scientist focuses on the positive side of new communication types for Tuvans, who, like the rest of the world, are successfully exploiting them. “The most important thing for Tuvans was that the online space allowed them to maintain significant and old connections with their relatives and compatriots. Even though the methods of applying Internet communications by Tuvans are similar to global trends, the ethnic dimension is expressed through ethnic-social solidarity and self-organization (Lamazhaa, 2021: 41). Despite the recovery of the traditions of kinship relations being completely impossible, the evolvement of a specific virtual form of ethnicity has taken place. And the author believes this issue requires further research.

Ch.K. Lamazhaa, in her third “*For the Support of the Spirits*” essay, analyzes the Tuvan tradition *turlag dagylgazy* (түрлаг дагылгазы), hardly known to the scientific community, in which she herself participated in 2019. While defining the *dagylga* (дагылга) tradition as a calendar rite, she notes that in modern interpretation it may contain traditional elements of both prayers and a holiday, which cannot be held without the participation of shamans. Because of the traditional living principles being demolished in the Soviet era, when shamans were eliminated and a sedentarization policy was introduced, in modern times *dagylga* is carried out among each kindred group of Tuvans based on the scattered knowledge kept by the remaining representatives of the older generation (Lamazhaa, 2021: 54). However, at present, this rite, which is being reconstructed in Tuva, is perceived as a dialogue with the space of a particular locality and, in a broader sense, with the whole nature through the *algysh* shamans. There is an awareness of the need to be grateful to Nature embedded in the collective consciousness of Tuvans, hence people desire to revive a closer connection with it, primarily achieved at meetings of relatives. It means that “people are reviving back the idea of strong causal relationships that are established between their actions (primarily in relation to the environment) and the consequences that follow wrong actions”. To this day, the powers of Tuvan shamans, who can punish deeds ungrateful to nature, are not questioned (Lamazhaa, 2021: 163).

The fourth “*Behind Faith and Global Ideals*” essay reveals the features of Buddhism, the second religion followed by Tuvans, which has been shaped into a specific «Tuvan» form on the territory of Tuva (Lamazhaa, 2021: 65). Peacefully coexisting with shamanism, Buddhism has become a marker of the confessional identity of Tuvans, who claim “Tuvans mean Buddhists.” To be a Buddhist for a Tuvan means to be “people of one of the world cultures, practically globalists” (Lamazhaa, 2021: 163). By analyzing the Tuvan dual faith, Ch.K. Lamazhaa

emphasizes the fact that Buddhism continues to enrich the local and regional culture of the Tuvan people, and “also reinforces the sense of religious community of Buddhist republics” in the Russian Federation (Buryatia, Kalmykia, and Tuva) (Lamazhaa, 2021: 75-76).

The following essay entitled “*From Establishing Family Ties to Social Presentation*” is dedicated to the sociocultural functions of family establishment tradition, or wedding rituals (Lamazhaa, 2021: 77), a little-studied issue of Tuvan culture. The scientific study of this rite, initiated at the end of the XIX century, was further hold in the Soviet and post-Soviet times, but it practically does not reflect the current state of affairs. The author fills this gap by describing significant changes using the analysis of the cycle of wedding rituals of Tuvans in 2019 as an example, and comparing it with descriptions of other researchers. Noting the loss of former functions, C.K. Lamazhaa says that in recent years, this ritual has been transformed from a family event, strictly established in accordance with the established rules for centuries, into a theatrical action (Lamazhaa, 2021: 96), just exposing the wealth and “strength” of a clan. Ceremonial events that used to gather families and relatives in the past now turn into self-presentations, or some sort of family exhibition (Lamazhaa, 2021: 164) with a large number of guests, despite the social restrictions that began with the spread of the pandemic. But there are also attempts from the side of the young to skip the dictates of the competitive parents or elder relatives’ aspirations by refusing “magnificent and expensive ceremonies” and often introducing “their innovations of a westernized nature” (Lamazhaa, 2021: 164).

In the “*Traditional and modern dimensions of ethnos division*” essay of Ch.K. Lamazhaa discusses the differentiation of Tuvan families according to clans, as well as on an administrative basis. Tribal division and identification are the features inherent in the Tuvan people. Having experienced all the historical upheavals, such as conquests, joining various khanates and the Manchurian Empire, and then joining the USSR, Tuvan clans living on the same territory have retained tribal differences. This differentiation is reflected in Tuvan folklore and continues to acquire new nuances associated with the present (Lamazhaa, 2021: 98-112). The study materials on this feature of the Tuvan society contribute to a deeper understanding of the non-homogeneity of these peoples, including the micro-social groups of Tuvans living outside of Tuva. As the author notes, the problems of internal differentiation of any society should not be suppressed, since the answers to them contribute to a deeper understanding of the peculiarities of the political and sociocultural lives of a society.

The “*Ideals of the Zasayan Tuvans*” essay is devoted to another problem, the migration of Tuvans, which was previously not typical for this people. The low standard of living in one of the poorest regions of Russia and the shortage of jobs is forcing some Tuvans to leave their homeland in search of a better life. The analysis of the problem relates to the results of an online survey under the title *Zasayan Tuvans: lifestyle, values and ideals* that the author conducted in 2014. This part of the study provides a bulk of information presented in tables and figures. One of the main statements made by the scientist in her research is an idea of how deep the emotional connection of Tuvan migrants with the land of their ancestors is. They not only always remember Tuva, but also take a keen interest in news from Tuva (Lamazhaa, 2021: 116). However, not all migrated Tuvans are aware of transferring the knowledge of their native language to their children, but they try to keep customs and traditions (family celebrations and rituals). Ch.K. Lamazhaa considers the close emotional devotion of Tuvans to their native land as an essential tool for further scientific research and other activities.

The “*Scientists about Tuva and Tuvans*” essay is a logical concession of the previous seven ones devoted to cultural phenomena and socio-cultural processes. In the essay the author discusses the studies by Soviet and Russian ethno-sociologists and anthropologists, including Tuvans, who studied Tuvan ethnicity in the XX century. The earlier researches commenced with a description of the processes of the Tuvan people adjusting to the Soviet identity, critical re-evaluation of the Soviet “excesses” policy, and the peculiarities of the adaptation to social reforms. In the future, as Ch.K. Lamazhaa argues, the studies should be enlarged in terms of setting up new research tasks, the solution to which will be possible in the context of attracting different methodological approaches.

In the final essay, “An outcast, or *How to make a cognitive turn*”, the author analyzes Tuvan studies, the scientific center of which has been Tuva since the middle of the twentieth century. The experience accumulated since that time has been little subjected to scientific analysis, thus, the gap was filled by Ch.K. Lamazhaa, who points out the rapid growth of Tuvan studies at the end of the XX century and the emerging stagnation in recent years.

The scholar believes that stagnation can be overcome by developing the concept of Tuvan culture, starting from the principles of thesaurus approach of Val. A. Lukov and Vl. A. Lukov. Lukov's thesaurus concept correlates with the Indigenous Methodology approach and is treated by Ch.K. Lamazhaa as heuristic due to the actualization of the subjectivity of the researcher, who recognizes objects and the subject of research and approaches to it creatively in the process of socialization. The author of the manuscript is convinced that the thesaurus approach to the study of the culture of a particular people should be carried out by a representative of this people.

The essay-structured format of the book provides an opportunity to start with the essay that meets the preferences and searches of a particular reader. We have no doubt that “*Essays on Modern Tuvan Culture*” will arouse the interest of representatives of various branches of the science such as ethnology, sociology, philology, cultural studies, and philosophy.

***М.Б. Амалбекова**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: maraluspen@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: maraluspen@mail.ru

Б.Е. Шагимгереева

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан Республикасы
(E-mail: t_2004@mail.ru)

Қазіргі Тува мәдениетінің очерктері

Философия ғылымдарының докторы Ч.К. Ламажааның «Қазіргі Тува мәдениетінің очерктері» атты монографиясы қазіргі тува мәдениетін талдауға арналған. Қазіргі Туваның әлеуметтік-мәдени өмірі туралы негізгі материал тоғыз эсседе баяндалған және жинақтай келгенде, екі негізгі міндетті шешуге бағытталған: 1) тува қоғамының осы заманғы әлеуметтік және мәдени үдерістерін автордың тарихи контексте пайымдауы, 2) автордың туватану ғылымының даму тенденциялары туралы ой-толғаулары.

«Ертеңгі күннен кейінгі күн» атты бірінші очеркінде Ч.К. Ламажаа тувалықтар санасында Галактикалар ауқымындағы Күн мен Күн жүйесі ғаламшарларының қозғалысымен сәйкестендірілген, Орталық Азия көшпелілерінің мәдениетіне тән «далалық уақыттың» бір түрі болып саналатын *тыва уе* тувалық уақыт категориясын қарастырады.

«Ескі байланыстардың жаңа кеңістігі: телефондарда... шығамыз, кіреміз, жиналамыз» атты екінші эссе тувалықтардың ақпараттық коммуникациялар арқылы берілетін байырғы дәстүрлері мен қазіргі үн қатысуларының өзара әрекеттесуі және әсерлесуі тақырыбын талдауға арналған.

«Рухтар қолдауы үшін» атты үшінші эсседе ғылым әлеміне таныс емес турлаг дағылгазы атты тува дәстүрінің талдауы ұсынылған.

«Сенім және жаһандық мұраттар үшін» атты төртінші очерк Тува жерінде ерекше «тувалық» формада орныққан екінші дін – буддизмнің ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

«Отбасылық байланыстарды орнатудан – әлеуметтік таныстырылымға дейін» атты эссе тува мәдениетінің аз зерттелген нысаны – отбасының немесе үйлену салтының пайда болуы дәстүрінің әлеуметтік-мәдени функцияларын айқындауға арналған.

«Этникалық бөліністерге қатысты ескі және жаңа көзқарастар» атты эсседе Тува отбасыларын рулар, сондай-ақ әкімшілік белгілері бойынша саралау мәселесі қарастырылады.

«Саян сырты тувалықтарының мұраттары» эссесі басқа бір аз зерттелген – іс жүзінде бұрын тува халқына тән болмаған көші-қон мәселесіне арналған.

«Ғалымдар Тува және тувалықтар туралы» атты сегізінші эссе мәдени құбылыстар мен әлеуметтік-мәдени үдерістерге арналған алдыңғы жеті эссені қисынды түрде жалғастырады.

«Өз ортасына жат жандар немесе танымдық кері бұрылысты қалай жасау керек» атты соңғы эсседе автор XX ғасырдың ортасынан бастап ғылыми орталығы заңды түрде Тува болып саналатын туватану ғылымын талдайды. Сол уақыттан бері жинақталған тәжірибе ғылыми рефлексияға аз ұшырады және бұл олқылықтың орнын толтыра отырып, Ч.К. Ламажаа XX ғасырдың соңына қарай туватанудың қарқынды дамығанын, ал соңғы жылдары тоқырай бастағанын атап өтеді.

Кітапты эсселер жанрында құрылымдау оны нақты оқырманның өз қалауы мен ізденісіне сәйкес келетін эсседен бастап оқуына мүмкіндік береді. «Қазіргі Тува мәдениетінің очерктері» атты еңбектің этнология, әлеуметтану, филология, мәдениеттану, философия сияқты білім салаларының өкілдері үшін қызықты болары сөзсіз.

***М.Б. Амалбекова**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: maraluspen@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: maraluspen@mail.ru*

Б.Е. Шагимгереева

*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Республика Казахстан
(E-mail: t_2004@mail.ru)*

Очерки современной тувинской культуры

(Санкт-Петербург: Нестор-История, 2021), 192 с., с резюме на английском 4 стр.

ISBN 978-5-4469-2013-6

Краткое содержание рецензии. Монография доктора философских наук Ч.К. Ламажаа «Очерки современной тувинской культуры» представляет собой анализ современной тувинской культуры. Основной материал по социокультурной жизни современной Тувы изложен в

девяти очерках, которые в совокупности решают две основные задачи: 1) осмысление автором современных социальных и культурных процессов тувинского социума в историческом контексте, 2) размышления автора о тенденциях развития тувиноведения.

В первом очерке «День позади завтрашнего дня» Ч.К. Ламажаа рассматривает категорию тувинского времени *тыва уе*, одного из разновидностей так называемого «степного времени», присущего культурам кочевников Центральной Азии, которое соотносено в сознании тувинцев с движением Солнца и планет Солнечной системы в масштабах Галактик.

Второй очерк «Новое пространство старых связей: выйдем, зайдем, соберемся ... в телефонах» посвящен анализу темы взаимодействия и взаимовлияния архаических традиций и современных реакций тувинцев, передаваемых информационными коммуникациями.

В третьем очерке «За поддержкой духов» представлен анализ мало известной научному миру тувинской традиции *турлаг дагылгазы*.

Четвертый очерк «За верой и глобальными идеалами» раскрывает особенности второй религии – буддизма, укрепившегося на территории Тувы в особой «тувинской» форме.

Очерк «От установления семейных связей до социальной презентации» посвящен социокультурным функциям традиции появления семьи, или свадебной обрядности – малоизученному объекту тувинской культуры.

В очерке «Старые и новые ракурсы делений этноса» рассматривается проблема дифференциации тувинских семей по родам, а также по административному признаку.

Очерк «Идеалы засаянских тувинцев» посвящен другой мало изученной проблеме – миграции тувинцев, ранее практически не характерной этому народу.

Восьмой очерк «Ученые о Туве и тувинцах» логически продолжает предыдущие семь очерков, посвященных культурным явлениям и социокультурным процессам.

В последнем очерке «Чужие среди своих, или Как совершить познавательный разворот» автор анализирует тувиноведение, научным центром которого с середины XX в. по праву считается Тува. Накопленный с этого времени опыт мало подвергался научной рефлексии, и этот пробел восполняет Ч.К. Ламажаа, отмечая бурный рост тувиноведения в конце XX в. и наметившийся застой в последние годы.

Структурирование книги в жанре очерков предоставляет возможность начать чтение книги с того очерка, который отвечает предпочтениям и поискам конкретного читателя. «Очерки современной тувинской культуры» будут интересны представителям таких отраслей знания, как этнология, социология, филология, культурология, философия.

Information about authors:

Amalbekova Maral Bimendievna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Translation Theory and Practice, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-4003-3080

Shagimgereyeva Bakytgul Ersainovna, Candidate of Philological Sciences, Department of Russian Philology, M. Utemisov West Kazakhstan University, 162 N. Nazarbayev str., Uralsk, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0003-4391-0613

Авторлар туралы мәлімет:

Амалбекова Марал Бимендиевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, аударма теориясы мен практикасы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-4003-3080

Шагимгереева Бакытгуль Ерсаиновна, филология ғылымдарының кандидаты, орыс филология кафедрасы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Н. Назарбаев даңғылы, 162, Орал, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0003-4391-0613

Сведения об авторах:

Амалбекова Марал Бимендиевна, доктор филологических наук, профессор, кафедра теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-4003-3080

Шагимгереева Бакытгуль Ерсаиновна, кандидат филологических наук, кафедра русской филологии, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, пр. Н. Назарбаева, 162, Уральск, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0003-4391-0613

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 5-8 бет, метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

• Автордың/авторлардың аты-жөні (*екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі*), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.

• Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.

• Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.

• Аннотация (175-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (7-10 сөз).

• Мақала мәтіні.....

• Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.

• Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (**таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады**).

• Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы: 1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL) 2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса: а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022). Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде: 1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі; 2) латынша транслитерациясы, оның шеңберінде тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы безендіру үлгісі

ХҒТАР 03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Кітап: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). С. 150-155.

Диссертациялық жұмыс: Мальшев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] –URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названий в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] *Mahachkala: Nauka*. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], *Voprosy istorii* [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02. Saratov: Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], *Molodoj uchenyj* [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper "Komsomol'skaya pravda". №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***A.V. Belyakov**

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: *belafeb@gmail.com*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [175-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [7-10 words/word combinations]

В.В.Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В.Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: *belafeb@gmail.com*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким

примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едигей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едигей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едигея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [175-200 слов]

Ключевые слова: Едигей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Andrey Vasilyevich Belyakov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (***if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated***), center alignment, bold lower-case letters.

- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.

- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.

- Abstract (175-200 words). Keywords (7-10 words) in the language of the article.

- Text of article

- Reference (in the language of the article) and in English.

- Abstract and keywords in two other languages (**authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal**).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example: 1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL); 2. If two or more authors: a) (Samashev et al., 2022: 45) or b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45); 3. If there is no direct link: (Samashev, 2022). The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions: 1) in alphabetical order without numbering in the language of the article; 2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A sample of an article

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***A.V. Belyakov**

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: belafeb@gmail.com

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [175-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [7-10 words/word combinations]

Main text of the article

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература

(design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчирица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

**Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едигей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едигей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едигея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [175-200 слов]

Ключевые слова: Едигей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы

және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

• Ф.И.О. автора/авторов (*при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции*), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.

• Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

• Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

• Аннотация (175-200 слов). Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.

• Текст статьи

• Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

• Аннотация и ключевые слова на двух других языках (**авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала**).

• Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например: 1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL); 2. Если 2 и более автора: а) (Самашев и др, 2022: 45); б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022). Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по алфавиту без нумерации на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. **Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.**

Образец оформления статьи

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В.Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [175-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [7-10 слов/словосочетаний]

Основной текст статьи

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan], *Voprosy istorii* [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. *Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy*. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov. Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. *Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii* [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], *Molodoj uchenyj* [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. *Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie*. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. *Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva* [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol’skaya pravda”. №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [7-10 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***A.V. Belyakov**

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

**Corresponding author: belafeb@gmail.com*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [175-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межнациональных отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, РҒА Ресей тарихы институты, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanov, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanov, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

TURKIC STUDIES JOURNAL

2023. Vol. 5, №1 – Астана: ЕҰУ. – 187 б.

29.03.23 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

